

FRIEDEBERT
TUGLAS
SÕNAS
JA
PILDIS

KOGUMIKU
KOOSTANUD
P. RUMMO

KIRJASTUS "EESTI RAAMAT"

TALLINN 1999

A - 27509

FRIEÐEBERT TUGLAS

SÕNAS
JA
PILDIS

KOGUMIKU
KOOSTANUD
P. RUMMO

KIRJASTUS ÕESTI RAAMAT.

TALLINN 1966

8 E
T 82

KUJUNDANUD P. LUHTEIN

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

KIRJASTUS-KESTI RAAMAT

Callim 1990

SAATEKS

Selle raamatu väljaandmise mõte algatati 1965. aasta kevadel Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuses.

Eesti kirjanikest pole seni käesoleva teose sarnaseid väljaandeid. Kui esimene säärane pühendati Friedebert Tuglasele, siis mitte eeskätt seetõttu, et eesti vanim kirjanik Tuglas on jõudnud auväärse juubelini, kaheksakümnenda sünnipäevani. Tuglase määratu suur osa loovkirjanikuna, kirjandusteadlasena ja kirjanduselu organiseerijana on niivõrd ainulaadne, tema töö jäljed eesti kirjanduse ajaloo viimasel kuuekümnel aastal sedavõrd sügavad, et on kõigiti mõistetav koondada ühiste kaante vahele kaasaegsete mälestusi, mõtisklusi ja hinnanguid. Ei tohiks heidutada, et siin esineb ka mõningaid vastakaid seisukohti; arvamuste võitlus on tõe leidmise ja progressi vältimatu vahend. Pealegi on Tuglas ise oma toimetajatöös ikka seda põhimõtet jälginud. Paratamatuseks osutus kordusmotiivide esinemine mitme autori kirjutuses.

Üheksa artiklit ja luuletust on valikuliselt sellesse raamatusse toodud eesti kirjandusliku perioodika viimase neljakümne aastakäigu lehekülgedelt. Enamik kirjutusi ilmub esmatrükis, — need on loodud nimelt käesoleva koguteose jaoks.

Koostaja

R. Kaljo: Unelmate maa. 1942.

BIOGRAAFIAT

Lühendatult G. Suitsu, O. Urgarti ja V. Kaburi järgi

Friedebert Tuglas (end. nimi Mihkelson) sündis 2. märtsil 1886 Võnnu kihelkonnas Ahja mõisas puusepp Jüri Mihkelsoni pojana. Isapoolsed esivanemad olid metsavahtidena mõisast eemal elanud ja paaris põlves Juhansonide nime kandnud. T. vanemad olid oma vähenõudlikust kooli-haridusest hoolimata kirjandust armastavad inimesed, sellepärast leidis kodus võrdlemisi rohkesti raamatuid. Vanemad kolisid Ahjalt esmalt Tamme kõrtsipidajaiks Tartu- ja Võrumaa piiril, siis Kirepi mõisa karja-ravitsejaiks Rõngus. Ühtlasi algas neis kohtades T. kooliskäik: 1 a. Maaritsa vene kihelkonnakoolis, 1897—1900 Uderna ministeeriumikoolis.

T. on juba Uderna koolikirjatöist saadik hakanud oma sulge harjutama küll proosas, küll värsis. 1901. a. asusid T. vanemad Tartu, kus T. jätkas õppimist 4-kl. Linnakoolis. 1901. aastast peale hakkasid «Postimehes» ja «Lindas» ilmuma ta esimesed teedkompavad kirjanduslikud katsed. Eesti koduromantilisele ja külarealistlikule suunale võlgnedes osutasid mitmed neist visanditest juba tähelepandavat jutustusandi (nii pimedas metsanurgas sekeldav «Hunt», 1902, naiivselt leidlik koomiliste tegevus- ja karaktermotiivide ühendamises). T. võttis innukalt osa ka revolutsioonieelsest noorsooliikumisest Tartus. Osalisena tabatud M. Veske mälestusõhtu korraldamises venestuspedagoogide selja taga, oli ta 1903. a. kevadtalvel sunnitud Linnakoolist lahkuma, kuid lõpetas selle kooli siiski samal kevadel eksternina. Talvel 1903—1904 teenis ta «Postimehe» talituses raamatupidaja A. Kitzbergi abilisena ja töötas vähesel määral kaasa toimetuses. 1904. a. sügisel astus ta H. Treffneri eragümnaasiumi, pääsedes kõrvuti sellega uudse muukeelse kirjanduse maitseesse. Külarealistlikust ja naturalistlikust koolist viitasid juba mitmesugused üleminekud ta meeleliste elamuste erilisele erksusele. Rühmituvasse «Noor-Eesti» sõpruskonda kuulumine oli T-le niimoodi nagu enesest mõistetav. Selle kõrval avatles teda ühtlasi poliitilistest salaorganisatsioonidest osavõtmine.

Sotsiaaldemokraatlike vene ja eesti üliõpilastega seltsimine tõi T. elukäiku järsu pöörde. Kui samal suvel sandarmivalitsus korraldas kaks läbiotsimist oma esimeselt Soome-reisilt tagasitulnud T. korteris, konfiskeeris kõik ta paberid ja kirjavahetuse, siis oli ta sellega sattunud illegaalsesse seisukorda, ja ta keskkooliõpingute lõpuleviimine muutus

võimatuks. 1905. a. oktoobrini «põranda all» töötades leidis ta mahti redigeerida juba oma nõudlikumaid kunstikavatsusi. Aga sotsialistliku kihutustöö kohustus tõmbas teda oktoobri keskel Tartu ja siit edasi Tallinnamaale, kus ta mitmel pool esines miitingumehena. Sama aasta detsembris areteeriti ta Volta vabriku keldris Tallinnamaa valdade ja töölissaadikute koosolekul ja määrati administratiivses korras vanglasse. Pika Hermannini vanglas kinni istudes lükkas ta tormitsev vabadusafekt paberile muuseas pateetilise luuletuse «Meri». Järgmise aasta veebruaris vabastati T. ühes paljude teistega Toompea vanglast, ilma et tema asja oleks lähemalt uuritud. Tartus tagaotsitu pääses Tallinnas võrdlemisi kergesti vabaks tollaegsete segaste olude tõttu. Hiljem on aga jälitatava nime Riia sõjaringkonnakohtus ühendatud üleaurustegi süüdistustega. Algasid poliitilise pagulase rahutud rännakuaastad, mille kestel illegaalsel T-1 tuli kaua oma asukohti ja isikutunnistusi vahetada, närve pingutada ja jälgi segada. Esialgu varjas ta ennast Peterburis, siis ilmus ta lühikeseks ajaks salaja jälle Tartu, kus ta «Noor-Eesti» üritusi aitas organiseerida ja välja andis oma esimese raamatuna kirjastatud jutustuse «Hingemaa». Vaese kandimehe viletsus, oma maalapikese igatsus, maanõutamise õhin ja sellest järgnev hukatus, — kõiges külanaturalistlikus ja sotsiaalsühholoogilises lihtsuses oli see jutustus omamoodi ehtsaks mälestusmärgiks läbielatud liikumisele.

Autor ise oli aga saatuslikult tõugatud juba kodusest hulgalikumisest kaugenemisele ja individuaalsele eraldumisele, kui ta 1906. a. sügisel siirdus Helsingi paosklema. Alguses näisid olud Soomes poliitilistele pagulastele üsna soodsad olevat, nii et uus juurdetuliija Helsingi raamatukogudes võis oma haridust täiendada ja anduda kirjutamisprobleemide juurdlemisele. Tema esteetilise individualismi läbimurrangule aitas ehk kaasa ka alatine kokkupuutumine mõne Helsingi ülikooli siirdunud mõtteosalisega «Noor-Eesti» rühmast (G. Suits, J. Aavik, V. Ridala). Seda läbikäimise ringi riivasid lisaks Peterburi rahutustest tulnud noored kunstnikud (N. Triik, K. Mägi, A. Tassa). Kuid poliitiliste pagulaste seisukord muutus ka Helsingis järk-järgult raskemaks ja närvlikumaks: kes tabati, kes oli sunnitud kaugemale põgenema. 1907. a. eraldus T. Ahvenamaa saarestiku üksindusse. Seal õppis ta maastiku ja veestiku detailset ilu oma lüürilises väikekunstis tõlgitsema. Kokkuvõtte ta 1901.—1907. a. katkelistest ja heitlikust arengust ilmus küll alles hiljemini «Liivakella» pealkirja ning Tuglase nime all (1913). Selle kõrval tuleks veel mainida eriti ta teoorjuse hirmudesse ja soolaugastiku aurudesse uneldud nooruslegendi «Jumala saar» (esmakordselt «Noor-Eesti» II albumis 1907).

Neil aastail töötas T. välja meil enneolematu novellistiili, impressionistliku ja sümbolistliku. T. valmiva proosakunsti kaunimaid saavutus on leitud ja hinnatud ta novellikogus «Kahekesi» (1908, 2. tr. pealkirjaga «Õhtu taevas», 1913). Uudiseks polnud siin niipalju teemavaliku kitsendamine kahe sugupoole intiimsete loomusundide ja hingeilmete alale kui

meeleoluline kompositsioon: tegelased looduse, maastiku ja õhustiku mõjuringis («Toome helbed», «Suveöö armastus»). Vabaõhuliste maadüllide teiseks pooleks selles kogus on raamatuline atmosfäär, mis ümbritseb tõsielust irduvate haritlashingede fantastilisi ja lüürilisi varjukujusid («Vilkuv tuli», «Õhtu taevas»). T. ise nimetab enda mõjustajatena tol ajal F. Nietzsche, O. Wilde'i, J. P. Jacobseni. Juurde lisada võiks vähemalt veel L. Andrejevi ja V. Brjussovi. Pärastpoole on tema sõnavaliku ja lausemoodustuse täpsustamist juhatanud G. Flaubert, teosmotiivide ehitamisele aga meetoodilist eeskuju näidanud eriti E. A. Poe. T-st kujunes niimoodi eesti jutustava proosastiili uuendaja. — Vastuolu isiklikult üleelatud kirjandusliku kooliga tõukas teda ka kaasaegse eesti realismi ja naturalismi stiilinõrkuste arvustamisele. T. kriitilise vaimu esimeseks suuremaks juurdluseks oli poleemiliselt teritatud essee «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» («Noor-Eesti» III album, 1909).

Maapao kestel külastas T. pea iga aasta sügisel ja kevadel salaja Tartut, 1908. a. viibis ta neil mail kogu suve. 1909. a. sügisel sõitis ta Pariisi, kus pääses vaesusest hoolimata ülikultuurse kunstieluga kontakti. Ta elas talviti Pariisis, suviti tuli ikka uuesti tagasi Soome. 1910. a. kevadtalvel matkas ta Pariisist Itaalia, osalt jala, sattudes Naapolis äärmisse ainellisse kitsikusse. Järgmise aasta sügistalve veetis ta Münchenis ja Genfis; 1912. a. kevadtalvel käis ta Belgias; 1913. a. kevadtalvel sai ta hakkama pikema sõiduga Hispaaniasse.

Need risti-rästi suunduvad rännakud läbi Euroopa mandri eri kultuuri-keskuste mõjusid nooreestilisse T-sse mitmeti arendavalt, aga need pingutused võtsid talt ka rahuliku töötamise võimalused. Nii piirdus ta ilukirjanduslik looming enne maailmasõda näilisel ainult «Liivakella» lisandusega ning varem trükitud «Hundi» ja «Hingemaa» väljaandmisega «Kahe jutu» pealkirja all (1914). Juurde arvata võiks veel T. tõlketöist «Valitud leheküljed» I (1912) ja Aino Kalda «Lahkuvate laevade linn» (1913). Seda tootlikum oli ta neil aastail juba arvustajana ja esseistina. Juhan Liivi traagiline saatus oli T. haaranud «Noor-Eesti» asutamispäevist saadik. Nüüd tegi ta veel puudulikkude andmete põhjal intuiitiivse katse aru anda selle kannataja elust ja loomingust kui närvesöövate olude alla murdunud eesti kirjaniku võrdkujust. Pealkiri «Juhan Liiv» märkis T. esimest raamatuna kirjatatud kriitilist esseed (1914).

Maailmasõda üllatas T. Soomes ja sulges ta väljapääsmatusse seisukorda. See ei jäänud mitte ilma mõjuta ta toodangu viljakusse; aga ühtlasi muutus ta Soomes olemine endisest hädaohtlikumaks. Sõja-aastail elas T. enamasti Helsingis tuttavate ja tundmatute juures, episoodiliselt Tampere ja Petrogradis. Vastuolus vaenulise tõsieluga lõpetas ta 1914. a. sügisel päevaraamatutalaise romaani, mille kirjutamisele oli juba 1912. a. asunud Pariisis. Ajakohatuks sattunud oma saabumisega ilmus kaunis-hingne pihntimisromaan «Felix Ormusson» trükist 1915. See on Pariisist tagasitulnud esteedi suvitusidüll ja valemõimalustesse ekslev armulugu kahe õe vahel, kummagi tegelik vallutamine läheb tal tühja. Oma haledat

maeruväärustumist ja sügisnukrat lahkumist katab ta müstifikatsiooniga olematust prantsuse daamist. Teost iseloomustab vähene faabula, impressionistlik hetkeelamuste virvendus romantiliste pettekujutuste ja kibeda eneseiroonia vaheldustega. Kõike seda ilmestab värvikas ja muusikaline sõna, tõlgitseb närvlikule elurühile vastav lühipunktiline lauseliikumine, iga laiguliselt kõrvutatud lause moodustab iseseisva esteetilise ühiku. Aga kirjandusliku loominguprotsessi saladustesse pühendatud Felix Ormussoni vaevab küsimus sihitult ilutsevast eksiteest, kus iga detail saab oma tähenduse, kuid kogu elu kaotab oma mõtte. Kõigest sellest tuletatakse nii muljeteküllase teose lõpul ebaelulise ja teeseldud pegasuse — puuhobu — sümbol.

Sõjaaegses piiramiseseisukorras hingitsemine ei tõuganud T. kunsti-ideaali tõelise maailma muredele lähemale, vaid eemaldas teda oleviku meeletustest müstenditaolist hirmu ja õuduse müstikak looma. T. pingutas nüüd järjekindlalt juhitud sümbolistliku nägemuse abstraktsioonis, mille tulemused on koondatud novellikogusse «Saatus» (1917). Valitud tegelased ei ole tähtsad oma tavalises mõõdus, aga nende alge-liste loomusundide loogika kasvab nägija fantasmagoorias üle kitsa reaalsuse tähendavaks seikluseks ja saatuseks, imelikuks ja painajalikuks kurbmänguks. Olgu juhtivaks saatusmotiiviks siis hirm olemasolu arusaamatute jõudude ees («Popi ja Huhuu») või raudristiku tagant vabadusse vaevlemine («Vabadus ja surm») või piiritu rännuiha ja suure meelelise armastuse avatlus («Maailma lõpus»). Saatuse tõugatud tege-
laste üllatustesse nihkumine on üksikasjalise hoolega motiveeritud, ebatõeline sündmustik põimub tihedalt tõsielust ülekantud aistingute ja ruumisuhetega. Faabula aeglane arendamine on meeleoluliselt varjundatud võimalikult sugestiivsete sõnaleiutistega, kohati ülekoormatud lüü-
riliste lausefiguuride ja dekoratiivse kõneornamentikaga. Kõik see stili-
seerib T. saatusunovellid nõudlikuks sümbolistlikuks kunstiks. See T. seniste saavutuste hariaste osutaski ta novellistikale saatusliku piiri-
tõmbamise laiema üldsuse ja haruldast otsiva lugeja maitse vahel.

Veebruarirevolutsioon 1917. a. andis T-le viimaks tagasi ta kodaniku-
õigused. Jälle kodumaal, elas ta vabakutselise kirjanikuna kordamisi Tartus ja Tallinnas, kuuludes «Siuru» kirjanikerühma. Sama aasta detsembris astus ta «Postimehe» toimetuse liikmeks ja juhtis selle lehe kirjandus-kunstilist osa kuni järgmise a. lõpuni. Ajaolude kiuste oman-
das T. kirjanduslik tegevus endisest viljakama ilme, mis suurelt osalt võlgnes küll maapaos kirjutatud sugemete kogumisele ja kasutamisele. Nii ilmus eri raamatuna juba 1916. a. «Päevalehe» joone all ilmunud «Arthur Valdes» (1918; teist korda novellikogus «Raskuse vaim», 1920). Tõepoolest on see «kriitiline esse» maailmasõjas langenud tundmatust eesti kirjanikust pigemini «kriitiliseks novelliks» T. enese kahestumise-
st artistilise tõsielust irdumise ja ühiskondliku kaasaelamise vahel. Arthur Valdes on T. müstifitseeritud kujuks ja T. novelliirismete väärtustamise võtteks. Saksa okupatsiooni ajal täitis eelmisest mahu-

kama raamatu mõõdu veel T. rännakumälestiste kokkuvõte ühelt ta sõjajärgsest huvitavamalt sõidult — «Teekond Hispaania» (1918). Mis siamaani eesti kirjanduses oli olnud vähenõudlikkude visandite liigiks — reisirakendus, see kerkis nüüd T. pikaldasest tööpraksisist silmapaistvale kohale. Samal ajal ilmus T. tõlkes Aino Kalda «Tähelend» (1918). 1918. a. lõpul Tartust lahkunud, teenis T. Tallinnas ajakirjanduse büroos, pärast seda kuni 1919. a. suveni haridusministeeriumis. Selle järel siirdus ta jälle Tartu kirjanduslikult teotsema. Ta toimetas kirjandus-kunstilisi ajakirju nagu «Odamees» (selle esialgsel kujul a. 1919) ja «Ilo» (1919—1920), hiljemini kultuur-poliitilise «Tarapita» rühma häälekandjat (1921—1922). Tema tootlikku teed tähistab ikka rohke arv esseede ja artiklirühmade rida; ilukirjandusliku tõlkekogu «Valitud leheküljed» II kõrval (1919) brošüüritaolised kriitilised esseed «A. H. Tammsaare» (1919) ja «Mait Metsanurk» (1919), mitmesuguseid päevaküsimusi puudutav «Aja kaja» (1919), novellikogu «Raskuse vaim» kõrval «Kriitika» I (1919), brošüüritaolised «William Shakespeare» ja «Henrik Ibsen inimesena» (1920), lisaks «Eesti uuem ilukirjandus» (1920). Välja arvatud viimane — lühidalt-asjalik ülevaade — ja osalt «Aja kaja», võlgnevad T. esseistliku proosa mainitud väljaanded enamasti elmiste aastate tööle.

Novellikogu «Raskuse vaim» jätkab oma 1917.—1919. a. küündivate kompositsioonidega «Saatuses» etteötatud raskepärase sümbolismi suunda. Juurde tulnud on jaolt õudse kaasaja kohast teemavalikut («Inimese vari»), jaolt iharuses prassivate tegelaste veiderjubeda karakteristika võtteid (Kaspar Punane «Merineitsis»). Hästi õnnestunud realistlikkude ja sümbolistlikkude osiste ühteliitmisel oli novell poega koju ootavast emaarmastusest ja sõjakoledest saabuvast inimese varjust; kuid üldist tunnustust see kogu vertikuna siiski ei saavutanud.

«Noor-Eesti» pärimusi ja stiiliuueenduse küsimusi omamoodi edasi teritades avaldas T. oma «Kirjandusliku päevaraamatu» (1921) ja aforistliku «Marginaalia» (1921). Teiselt poolt ikka leplikumat arusaamist osutades eri autorite ja kirjanduslikkude voolude kohta andis ta välja «Kriitika» IV (1920) ja «Kriitika» II (1926). Aino Kalda esseekogu «Noor-Eesti» tõlge (1921) oli T. sule all juba üleelatud liikumise epiloogiks. Ei jäänud T. oludega kohanematuks elumuulaseks kodumaal: aastail 1917—1927 võttis ta agaralt osa meie kirjanikkude tegelikkude kutsehuvide organiseerimisest; oli mitu a. Eesti Kirjanikkude Liidu ja 1925—1926 kunstühingu «Pallas» esimeheks ning toimetas 1923—1926 Kirj. Liidu ajakirja «Looming». 1927. aastast peale on ta kuulunud ka Eesti Kirjanduse Seltsi eestseisusse ja aastast 1923 selle seltsi koolikirjanduse-toimkonda. Tema hoolast tööd E. Biogr. Leksikoni toimetajate koosseisus tuleb eriti märkida.

Kõige selle mitmekülgse tegevuse varju jäi neil aa. T. novellistika. Keeleuueenduse katsevõimalusi rakendades haruldast taotleva stiilikunstiga, eriskummalise teemavaliku ja faabula juhtimisega lisas ta oma ilukirjanduslikku toodangut võrdlemisi vähe: novell «Poet ja idioot» (1924),

novellide ja lüüriliste miniatuuride kogu «Hingede rändamine» (1925). Tema samaaegseid teenekamaid tõlketöid on Aleksis Kivi «Seitse venda» (1924). On nagu oleksid T. ajud katsunud töötada eri tasapindadel ja nagu oleksid ta eneseteostuses ülekaalu omandanud kultuuri- ja kirjan-
dusajaloolised huvid, mis kajastuvad teostes «Ado Grenzsteini lahku-
mine» (1926) ning «Juhan Liiv, elu ja looming» (1927). T. uus Juhan
Liivi monograafia põhjeneb laialdastel andmetel ja hoopis objektiivse-
malt väärtustatud teadmistel. See hindab põhjalikult ümber ms. neid
kujutlusi, mida T. ise ühes teistega oli varemini hellitanud Liivist-
kannatajast. Rohke kultuuriajaloolise materjaliga varustatud, kuigi
vahest ebaoproportsionaalne oma üksikuis osades, on see Juhan Liivi
ümbruskonna, elu ja loomingu juurdlust ühendav teos esimeseks suure-
maks monograafiaks meie kirjanduse uurimises.

Intensiivse töö kõrval on T. hiljemgi ette võtnud rännakuid: paari Soo-
mes veedetud suve kõrval 1922 kevadel sõit Berliini ja Dresdeni, 1926
suvel reis Prantsusmaale, Itaalia, Austria. 1928. a. kevadtalvel võttis T.
ette pikema sõidu Sitsiilia ja Põhja-Aafrika sihis. Viimati mainitud
huvirännaku kirjanduslikuks tulemuseks on esitsa: «Teekond Põhja-
Aafrika I. Tuniisia» (1928). Lisaks veetis T. s. a. sügistalve uuesti Parii-
sis. T. teoseid on soomekeelses tõlkes ilmunud 2 eri raamatut, läti ja
esperanto keeles kummaski 3. Peale selle on ilmunud tema üksikuid töid
saksa-, prantsus-, inglise- ja venekeelses tõlkes. T. on a. 1926 kutsutud
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura kirjavahetajaks liikmeks ja 1928. a.
valitud Suomen Kirjailijaliitto auliikmeks.

Gustav Suits

Eesti Biograafiline Leksikon, 1929.

*

Fr. Tuglas tegi a. 1931 reisi Skandinaaviasse ja Kesk-Euroopasse ning
1939 uuesti Skandinaaviasse; on ühtlasi viibinud peaaegu igal suvel Soo-
mes. 1929. aastast on T. olnud EKS-i, samuti aastail 1922—1923, 1925—
1926, 1926—1927, 1929—1930 ja 1937—1939 Eesti Kirjanikkude Liidu esi-
mees ning a-st 1935 «Vanemuise» seltsi juhatuse liige, 1935—1938 Rahvus-
kultuuri ja Rahvahariduse Nõukogu abiesimehi. 1937. aastast on ta Lon-
doni PEN-klubi auliige.

T. on avaldanud veel järgmised teosed: ilukirjanduse alal — romaani
«Väike Illimar» (1937) ja kogud varemini ilmunud novellidest «Valimik
novelle» (1935), «Kuldne rõngas» (1936) ning «Kogutud novellid» I—III
(1939—1940); kirjandus- ja kultuuriloo ning kriitika alal — essee «Karl
Rumor» (1930), uurimuse «Eesti Kirjameeste Selts» (1932) ja «Lisandeid
Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole» (1933), «Lühike eesti kirjanduslugu»
(1934), «Kriitika» I—VIII (1935—1936); reisikirjeldused «Teekond Põhja-
Aafrika II: Alžeeria» (1929), III: «Maroko» (1930) ja «Ühe Norra reisi
kroonika» (1939; Anonymuse varjunime all) ning memuaarilise teose

«Toompea vanglas» (1930). T. on tegutsenud viljakalt ka tõlkekirjanikuna, eestindades hulga teoseid eeskätt soome keelest, nagu Aino Kalda «Reigi õpetaja» (1928), «Katinka Rabe» (1930) ja «Püha Jõe kätemaks» (1932), J. Aho «Vaikne meri» (1923), A. Kivi «Nõmmekingsepä» (1934), J. V. Lehtonen «Victor Hugo» (1929), M. Jotuni «Argielu» (1931), H. Holma ja V. Bartholdi «Muhamed ja islam» (1923), W. Söderhjelmi «Itaalia renessanss» I (1933), B. Stålbergi «Päikese tõusu poole» (1934), A. Anttila «Sissejuhatus uus-aja kirjanduse peavooludesse» (1938) ning vene keelest A. Tšehhovi «Valik novelle» (1939). T. enese loominguist on tõlkes ilmunud saksa keeles 2, soome k. 3, läti k. 3, ungari k. ja esperanto k. 4 eri raamatut; peale nende on ta üksikute tööde tõlkeid avaldanud veel pooltosinas keeles.

Romaan «Väike Illimar», mille T. avaldas rohkem kui kümme aastat kestnud vaikimise järel ilukirjanduse alal, tähistab võrrelduna tema varasemate impressionistlik-fantastiliste novellidega järsku pööret uusrealismi suunas. See pooleldi autobiograafiline, mahult kõige ulatuslikum T. ilukirjanduslik teos kujutab ühe passiivse, aravõitu, ent suure kujutusvõimega varustatud eelkoolialise pois, väikese Illimari elu ühe aasta jooksul Lõuna-Eesti mõisaolude taustal. Aga väikese Illimari isikusse kitsamalt puutuvate sündmuste ja tema siseelu jälgimisest tähtsamaks tõuseb kirjeldatavale mõisamiljööle iseloomulikkude tüüpide ning nähtuste vaatlus. Ühes T. tagasipöördumisega tõelisest elust ammutatud tüüpide ja sündmuste juurde avaneb uuesti ta huumorisoos, mis oli talle omane «Hundi» kirjutamise paiku. Humoristlik ja ülemeelikult groteskne on ka T. arhailiseks stiliseeritud reisikirjeldus «Ühe Norra reisi kroonika», mis on oma faktiliste andmete vähesusega tõelisest Norrast hoopis teist laadi teos kui varasem töö «Teekond Põhja-Aafrika». Viimases nii nagu «Teekonnas Hispaaniasse» on taotletud anda võimalikult tervikuline pilt kirjeldatava maa omapärast osalt isiklikkude kogemuste, osalt raamatuliste andmete najal.

Hoopis agaramalt kui ilukirjanduse ja reisikirjeldusliku poolbelletristika alal on T. viimasel ajal teotsenud kirjanduskriitikuna ja kultuuri-loomlasena. Uuesti algatatud ja kahe aasta jooksul lõpule viidud kogutud «Kriitika» I—VIII sisaldab osalt küll varemini eri raamatuina avaldatud väljaannete uustrükke, pakub aga rohkesti niisugustki materjali, mis enne seda on ilmunud ainult ajakirjades või ajalehtedes. Esitades T. endisest tasakaalukamana ja taltunumana, täiendab see väljaanne mitmeti meie kujutlust T-st kui kriitikust. Tema kriitilise uurimisinnu kõrgeimat saavutust tähistab kultuuriajalooline monograafia «Eesti Kirjameeste Selts», avar ülevaade ärkamisaegse vaimse kultuuri keskse organisatsiooni asutamisest, tegevusest ja likvideerimisest; seda kannab materjalide hoolikas kogumine ja läbitöötamine ja karakteriseerib nähtuste ning asjaosaliste isikute süvendatud psühholoogiline kujutamine.

Oskar Urgart

Eesti Biograafilise Leksikoni Täiendusköide, 1940.

Fr. Tuglas valiti 1940. a. juunipöörde järel uuesti «Loomingu» toimetajaks. Ta korraldas koos kirjanike ja kunstnike organisatsioonidega ajakirja ümber kirjanduse ja kujutava kunsti ajakirjaks ning toimetas seda järgmise suveni, mil sõda töö katkestas. Nõukogude korra alguses kutsuti T. «Vanemuise» teatricalitsuse liikmeks. Oktoobris 1940 määrati ta Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu org-toimkonna liikmeks. EKP IV kongressil (veebruar 1941) esitas T. parteile eesti haritlaskonna tervituse. Fašistliku okupatsiooni ajal jätkas ta loomingut, keeldudes avalikest esinemistest peale teoste trükis avaldamise. 1944. a. kevadel asus T. Viljandi lähedale Uusnasse, kus elas hitlerliku okupatsiooni lõpuni. Tulekahjus Tartu kodu kaotanud, asus ta sama aasta sügisel Tallinna. Võttis osa kirjandusteadlaste rühmast eesti kirjandusloole ettevalmistamiseks, kirjutades uurimuse «Kriitiline realism» (1947). Ühenduses 60. sünnipäevaga andis Eesti NSV Ülemnõukogu T-le Eesti NSV rahvakirjaniku aunimetuse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisel (1946) valiti ta selle korrespondentliikmeks. Oli aastail 1945—1950 Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse liige. Detsembris 1950 T. tagandati Kirj. Liidu liikmeskonnast ning temalt võeti ära rahvakirjaniku aunimetus. 12. V 1955 taastati T. liikmeõigused Eesti NSV Kirjanike Liidus. 27. X 1956 andis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium talle uuesti Eesti NSV rahvakirjaniku aunimetuse. — 1962. a. valiti T. Soomes Eino Leino Seltsi auliikmeks.

T-1 valmis 1940. a. kevadel mälestuste esimene osa, mis ilmus nõukogude korra ajal («Noorusmälestused» 1940). Koolinoorte jaoks ilmus «Hingemaa» uues trükis (1941). Fašistliku okupatsiooni ajal ilmusid uute novellide ja miniatuuride kogu «Unelmate maa» (1941) ning «Valitud novellid ja väikepalad» (1942). Pärast Eesti territooriumi vabastamist ilmusid mälestusteraamat «Esimene välisreis» (1945), romaani «Väike Illimar» uus trükk (1945), valimikud «Elu ja kangastused» (1946) ning «Valitud jutud» (1948). Järgneval kümnendil ilmus «Väike Illimar» jälle uutes trükkides ning ühte köitese koondatud «Reisikirjad» (1956). T. teoste valikuline väljaanne «Teosed» ilmus kaheksas köites (1957—1962). Need sisaldavad novelle ja miniatuure ning marginaaliaid, sealhulgas ka varem ilmunuta teoseid, reisikirju, mälestusi, kriitilisi töid ning eri köidetena uurimused «Juhan Liiv» ja «Eesti Kirjameeste Selts». Suurima tähelepanu võitis romaan «Väike Illimar», mis Nõukogude Eestis on ilmunud neli korda ning levinud 61 200 eksemplaris. See teos on ilmunud ka vene (4 eri väljaannet), saksa-, poola-, läti-, leedu- ja bulgaariakeelses tõlkes. Samuti on ilmunud viimaseil aastail T. novellivalimikud vene (2 väljaannet), saksa, leedu ja soome keeles.

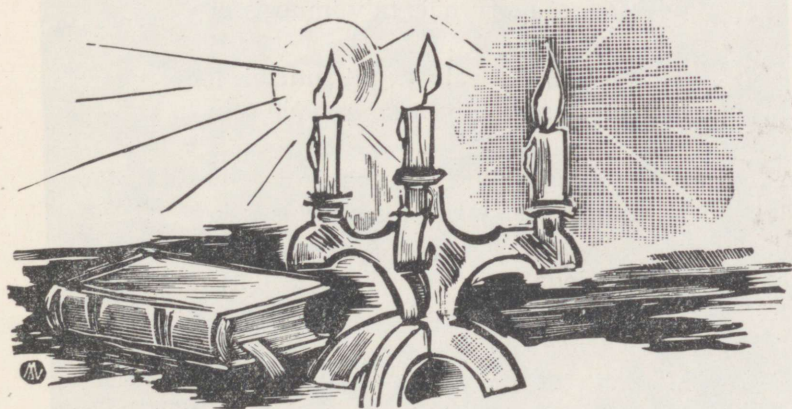
Oma elu kuuendas kümnendis, eriti alates romaaniga «Väike Illimar» pöördus T. jälle realistlikuma elukäsitluse poole. See avaldub ka tema järgnevais novellides. Neid iseloomustab lakoonilisus ja kalduvus novelleti lühivormi; uue joonena avaldub satiir või huumor. Karakterid on teravalt joonistatud ning moodustavad tüüpe; faabula on endiste novelli-

dega võrreldes selge ning isegi põnev. Tähelepanu äratav okupatsiooni alguses kirjutatud novell «Viimne tervitus». Selles väljendub masendustunne inimese kui ühiskondliku olendi seisukorra pärast imperialistliku sõja perspektiivide ees, kuid ühtlasi ka autori lootus humansemale tulevikule. Marginaaliat edasi arendades on T. seda lühiessee vormi koondanud mõttepäeviku sentensideks. Kirjandusteaduses on T. avaldanud hulga ajaloolisi lühimärkmeid, ta suurem töö kuulub Eduard Vilde üksikute elulõikude, eriti 1890-ndate aastate analüüsimisele. Mälestustes on T. jõudnud 1910. aastani, üksikuid löike hilisemaist aastast arvestamata. Autor käsitleb enese arengut seoses poliitiliste sündmustega ning üldise kultuurieluga, faktide esitamises hoolikat täpsust ilmutades.

T. arendas oma tõlkekunsti edasi, eestindades eriti A. Tšehhovi ja M. Gorki novelle. Järgnesid A. Tolstoi romaan «Peeter Esimene» (1948) ja M. Gorki romaan «Artamonovite ettevõte» (1950). Varasemaist tõlkeist ilmusid uuesti Aino Kalda «Valitud teosed» (1957), A. Kivi «Seitse venda» (1955) ning «Nõmmekingsepä» (1957).

Vaime Kabur

1965.

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

AIN KAALEP

KUNINGAKATSE

(«Tuti-Name» türgi versiooni viieteistkümnendast õhtust)

Lugesin eile öösel jälle «Tuti-Name'd». Unustasin päevase igavuse, väikelinna halluse ja enese raskemeelsuse. Ühe öö jooksul jutustas see kirjurindne kavaler oma kolmkümmend viis keerulist ja gratisiõsset lugu. Ning mu tänane päev on hoopis värvi- ja fantaasiarikkam.

(Friedebert Tuglas:
Marginaalia)

Kord Isfahan, kuningalinn, näis morn
nii väga, et morn näis ta viimnegi torn.

Näis juhm kõik rahvas, nii suur oli lein,
näis tuhm sest leinast ka majade sein.

Kui kuningas suri, siis tekkis see tusk,
ja kasvas, sest järglasse puudus usk.

Miks halada? Pärijaks jäeti ju laps!
Jah, jäeti, kuid oli nii väeti ju laps.

Mis kaitsjat või käskijat sellest sa saad,
kui kaitsta või käskida tarvis on maad!

Et rahuneks rahvas ja rahva hing,
siis kokku tuli suur tarkade ring.

Nad vaidlesid palju päevi ja öid,
tsiteerisid muistsete tarkade töid

Isa, ema ja vend Karla.

Sünnikodu — vana puurehi Ahjal.

Väikese Illimari kodu — vana õllekoda.

ja mõtlesid nii, et kuumasid pead,
kuid välja ei mõtelnud midagi head.

Üks ütles: «On loobuda kõrkusest aeg,
on kõnelda enese nõrkusest aeg.

Oh kutsugem kuningas võõrast tõust,
siis saame osa ehk võõraste jõust!»

Kõik targad vaikseks ja tõsiseks jäid
ja silusid habemeid, kratsisid päid.

Ja pakuti sõna siis mõnele veel.
Üks nõustuski: «Eks ma siis kõnele veel.

Kas kurbusemahendust pakun, ei tea,
ent eks me ju lahendust otsima pea.

Võib võõras me eest küll kanda ju hoolet,
kuid kardan, et rahvas ei oleks ta poolt.

Nii et kui on oma üks killuke veel,
sest lähtugem, olgu see tilluke veel.

Ehk küll alaiga on viga, sest veast
saab lahti: saab lahti ju iga sest veast.

Me äsja kaotanud kuninga vast
ja pole veel vaadata jõudnud ta last —

kas tõesti muu-vealine kuningas käiks,
kui hea alaealine kuningas näiks?

Seepärast niisugune oleks mu soov,
et kuningapojaga tehtaks üks proov.»

Näis huvitav tarkade meelest see jutt.
«Mis proov?» oli kõigil pärida rutt.

Ja see, kes kõnelnud, naeratas siis
ja teemast kõrvale jutu viis:

«Sedöövrite riiulid astmeteks eel,
on kõrgusse pürginud inimlik meel.

Nii kaasaja ristteele jõuabki vaim,
seal loogilist arengut tunnetab aim.

Koos seisab nii vanast kui uuest kultuur,
on ilul ja tõel nii õis kui juur . . .»¹

«Mis puutub see asjasse?» küsisid kõik.
Kuid jällegi vaiksed püsisid kõik,

sest see, kes kõnelnud, naeratas vaid
ja jatkas: «Said aru, kes aru said.

Noor kuningas, teame, veel kirja ei loe,
kuid usun, et muusikast saame siin toe.

Koos seisab nii vanast kui uuest kultuur —
kes mõistab, see väeti ei ole, vaid suur.

Kes mõistab, on kuningaks küps, ja kõik.
Me proovi lauseks olgu see tõik.»

Sel kombel siis lõpebki see masnavii,
et toodi noor kuningas proovile nii

ja pillimängijaid viis või kuus,
ja muusika kõlas — nii vana kui uus —,

ja kui siis häälitses õrn rubaab,
näis tõesti, et laps oma mõnu sest saab,

¹ Vt. Fr. Tuglas: Kirjanduslik stiil. 1912.

ja kui lõi võrama kirglik dutaar,
läks põlema lapse silmapaar,

ja kui oma kaebust tõstis gidžakk,
laps nuttis ja rinna eest märjaks sai jakk,

ja kui lõpuks põrasid paar doiraad,
kõik teadsid: see kuningas väärt on maad.

1965.

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

TUGLASE KIRJANDUSLIKUST ALGUSEST

OSKAR URGART

Kui Friedebert Tuglas aastal 1913 «Liivakella»-nimelisenä andis välja valimiku oma varasema noorpõlve trükis ilmunud ja ilmunud skitse, siis olid ta vaated kunstile üle elanud vähemalt ühe põhjaliku murrangu. Ta oli nüüd artist, kes sõna kunstilisest omadusest ja mõjust teadlikuna kujundas teoseid, mis vastavalt tema tahtele nii- või teissuguselt pidid mõjuma lugejasse. Selle juures ta meetod võis olla väga isikupärane, kuid ta enda isik muutus ikka varjatumaks ja varjatumaks tema loomingu sisemasse olemusse, kuna seevastu esile kerkis puhas kunst. Hoopis teissugune oli olnud Tuglase loomislaad tosin aastaid tagasi. Ei tõusnud siis küsimussegi iga sõna ja mõtte vaagimine selle poolest, millise kunstilise efekti annab see sõna või mõte, vaid tuli spontaanselt väljendumistarbele järele andes lihtsalt ja vahenditult leida kuju pakitsevatele mõtetele ja tundeile. Kui kerge oli siis kirjutada, on Tuglas ise hiljem imestanud. «Kui nobedalt jooksis siis sulg paberil — pärast koolitöid, õhtu hilja, ööd läbi, kuni koiduni! Kirjutada kakskümmend, kolmkümmend lehekülge ühe õhtuga — see ei olnud sugugi raske.» Aga kui sõna ja mõtte esteetilise väärtuse puuduliku arvestamise tõttu on tulemuseks õige kasinalt kunsti, siis seda rohkem saabus selle enesepaljastamise kaudu inimlikult iseloomustavat. Ja hilisem Tuglas on kartnudki, kas ta oma nooreea tööde avaldamisega ei esita end mitte liiga isiklikust küljest. Tõepoolest nii see võib ollagi, kui vaadata ainult autori seisukohast, kuid Tuglase loomingu jälgija peab aina rõõmustama võimalusest nende esteetilise kujundamise puhtast tuletusest läbi käimata ja «objektiivseks» kunstiks küpsemata mõtete ja meeleolude üle, kuna need võimaldavad heita eritoonilist lisavalgust sellele Tuglasele, keda tunneme tema täisea loomingust.

Senini veel õige napid eluloolised andmed Tuglase kohta asetavad ta kirjanduslikkude harjutuste alguse ministereiumikoolis käimise aega; aga kuidas sellega ka ei oleks, igal juhul

toimus Tuglase kirjanduslikule teele asumine põhjamaise nooruse aeglasemat arenemist arvestades haruldaselt vara. Ja trükiristiminegi leidis aset tunduvalt varem kui keskmiselt meie teiste kirjanikkude juures. See on vist esimene Tuglase trükivalgust näinud töö, mis pealkirjaga «Siil» F. J. Mihkelsoni nime all ilmus «Lastelehes» nr. 11, 1901. a. lõpul. Viieteistkümneaastane autor ise oli sel ajal juba lahkunud ministerruumikoolist ja käis esimest sügist Tartu Linnakoolis. Ea poolest murdeaega üle elades, vaimselt arengult aga omaealistest ette jõudnud, oli Tuglas oma debüüdis siiski veel kinni lapseaainestikus. «Siil» on lugemiseks lastele ja kõneleb ka ise lastest. Head lapsed Juku ja Liisi leiavad metsast ennenägematu imeeluka — siili, toovad selle koju ja muudavad heade lastena kummalise olevuse endale peagi suureks sõbraks. Ja nagu võib oodatagi, ei jää laste headus kuigi kauaks väärilise tasuta. Varsti päästab siil väikese Liisi nõelussi käest ning teeb teisegi kangelasteo, takistades tuleohtu sattunud rehetuba põlema minemast. Siil ise pole aga sõbraks peetud mitte ainult eluajal, vaid saab pärast surmagi ilusa lilledes haua.

Ent samal ajal on viieteistkümneaastane Tuglas lastekohaste vooruste õpetamise kõrval püüdnud mõista ja kinnistada kirjanduslikus vormis ka täiskasvanute toiminguid ja elamusi. Selleks 1901. aastaga, mil ilmus «Siil», on dateeritud katkend «Õnne kaalud» «Liivakellas». Suurekaustalised tunded, mis inimese panevad vankuma otsekui joobnu, iseloomustavad selle skitsi tegelasi. Ja sügavasse õnnetusse viib see tunnete monumentaalsus paratamatult. «Tuhandeid teisi võimalusi on olnud,» arutleb Tuglase kangelane, «aga elu on valinud kõige halvema, kõige kurvema võimaluse . . . Kuna, kuna olen ma ometi õnnelik olnud? . . . Ei kunagi! Kuna tuleb siis õnneaeg? Ei iialgi!» Vastavalt tunnete sügavale traagikale on kohandatud ka teose dekoratiivne ja sündmustikuline külg: kuusirp õhetab metsa kohal, valust piinatud inimene tuigub üle nõmme, läbi metsa ja põldude; ja pisut hiljem: läbi akna lastakse keegi surnuks, must kogu põgeneb kumeras eemale ja vaatama ruttajale tuleb vastu karjuv inimene, kirves käes.

Alaealise kujutluste ja unistuste projekteerimine täisealisesse ei või muidugi mitte tulemusena anda midagi, mis psühholoogiliselt oleks veenev, kuid Tuglase kujutamiseviis on siiski omandanud mõne joonekese, mis üllatab. Hilisemale Tuglasele omaseid, teravalt joonistatud ja hästi komponeeritud hetkepilte kohtame juba siingi: «Vasikas hüppas läve pääl vanamehest mööda, jooksis paar tiiru õues, ja jäi siis äkisti kesk muru seisma, kael välja venitatud, imestavad silmad punnis.» «Siili» ühegi vooruse poolest hiilgamata stiiliga võrreldes osutavad

«Õnne kaalud» selliste, olgugi ainult laiguliselt esinevate võitudega suurt edenemist. Ometi tekib seejuures küsimus, kas «Õnne kaalude» need stiilivõrused, millega ta meile imponeerib, ei ole hilisemat algupära. Liiatigi et Tuglas «Liivakella» eessõnas ütleb kõik selles raamatus ilmunud tööd alistanud olevat parandamisele. Kui raskelt või kergelt Tuglase korrigeeriv sulg «Õnne kaalusid» on riivanud, seda ei saa kahjuks enam kindlaks teha, kuna see katkend enne «Liivakella» kuski pole ilmunud.

Esimest aastat Tartu Linnakoolis käies avanes Tuglasele arvatavasti lähim võimalus meie realistide toodanguga tutvumiseks. Just 1901. a. jõulude eel ilmus «Postimehes» August Kitzbergi «Veli Henn». Aga Kitzbergi selle teose leebe huumori kõrval ei jäänud vist hoopis tundmatuks ka Eduard Vilde iroonilised naljandid, nagu ka mitte Vilde ja Petersoni tõsiselt ning kurjalt ühiskonda parandavad teosed. Igatahes murdus «Õnne kaaludes» väljendunud laad järgmises, 1902. aastaga dateeritud novellis «Hunt» järsku hoopis teiseks. Isiklikkude kujutluste projekteerimise asemel kaasinimestesse püüdis Tuglas nüüd kaasinimesi kainelt ning asjalikult vaadelda ja neid vaatlustulemusi objektiivselt väärtustada. Tuli ilmsiks, et tegeliku elu käigus ei ole tüüpilisemad mitte saatust põhjani kõigutavad sündmused, vaid üsna tühised sekeldused. Vastavalt sellele ei laineta ka inimhinge mitte niipalju majakõrguselt, kui virvendab vaevumärgatavalt. Aga kui see on nii, siis on sügavtraagiline toon täiesti asjatu ning õige suhte leidmiseks ümbritseva eluga jätkub huumoristki. Ja nõnda just talitabki Tuglas «Hundis».

Missuguseid suurepäraseid koomilisi situatsioone saab kombineerida sellest, kui kaevu kukkunud ja seal solistavat hunti ebausklikud inimesed hakkavad pidama tondiks, seda näitab kuueteistkümneaastane Tuglas oma «Hundis» väga osavasti. Ometi oleks eksitus, kui üldiselt tuntud «Hundi» teisigi voorusi pidada täiel määral olemasolnuiks juba kuueteistkümneaastasel autoril. Sest «Liivakellas» avaldatud ja hiljem eriti «Kahe jutu» nimelise rahvaliku kogu kaudu populaarseks saanud «Hunt» on mitmes suhtes hoopis teine töö kui see, mis sündis 1902 ja esialgsel või enam-vähem esialgsel kujul ilmus 1903. a. «Lindas» nr. 46—49. Ideeliselt oma ebausku vastu sihitud tendentsiga, sündmustiku ja tüüpide poolest on jäänud «Hunt» küll seksamaks «Hundiks», aga sõnastuselt on hilisem tekst paiguti hoopis uus töö. Stilistina on noor Tuglas kuivem ja asjalikum kui hilisem Tuglas, aga ühes sellega on ta ka puisem ja saamatum kui viimane. Ta käsitleb nähtusi nende üldisemast ja tuntutast küljest ning arendab mõtte lõpuni, just liigse lõpuni,

K. A. Hindrey: *Hunt*. 1903.

jätmata neid tühikuid, mis panevad lugeja fantaasia tööle ning seovad teose jälgimiseks. Nii leiame «Lindas» avaldatud «Hundis» selle kohta, kus jänese jälgi ajav Saariku koer Polla metsavargaid kohutab, esitatuna mingis primitiivrealistlikus, täitsa tarbetus täielikkuses: «Paar korda juhtus ta metsavaraste juurde. Need ehmatasivad hirmsasti ja põgenesivad tükiks ajaks mahasaetud puu juurest eemale; arvasivad, et metsavaht ühes oma koeraga tuleb.» Seesama koht on «Liiva-kellas» avaldatud redaktsioonis ka omamoodi realistlik ja asjalik, kuid selles on tõmmatud ainult paar teravat joont ja pilt on sõnade vähesusest hoolimata palju ilmekam: «Paar korda juhtus ta metsavaraste juurde. Need jahmatasid püsti, ja saag langes kõlinal maha.»

Agaga nagu selgub lähemal vaatlusel, pole «Hundi» teises trükis teostatud muudatused siiski igal juhul ainult puhtstiililised. Koera kokkusattumist hundiga kirjeldab Tuglas esimeses trükis järgmiselt: «Juba tahtis koer uuesti (jälgi) otsima hakata, kui äkisti paksu põõsa seest niisamasugune hall elukas välja tuli kui temagi. Polla tundis kohe, mis see loom tahtis. See oli tema verivaenlane — hunt.» Ja sedasama momenti teises trükis: «Kui ta parajasti jänese jälgede järele nõmme lumist rinnakut mööda üles tõusis, tundis ta äkisti pärituult võõrast ja võigast lõhna. Ümber pöördes nägi ta jälgi mööda järele laskvat, ammuli hammastega ja püsti karvaga.» Esimeses kat-

kes koer kohe näeb hunti, teises aga enne haistab ja siis alles näeb. See ja mõned teisedki üksikasjad kõnelevad teise katke puhtstiililiste paremuste kõrval ka sisuliste kogemuste ja teadmiste kasvamisest.

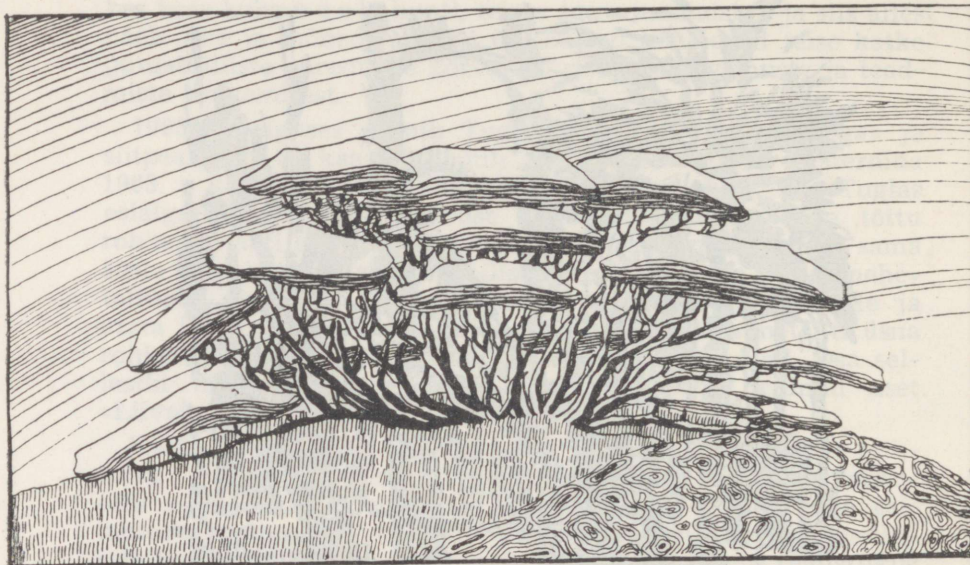
1903. a. alguses sõlmib Tuglas sidemeid «Postimehega» ja siitpeale on ta kaastööd ajuti leida selles lehes. Eksternina 1903. a kevadel Tartu Linnakooli lõpetanud, katkestas Tuglas esialgselt hariduse jätkamise koolipingil ja sai selle tõttu rohkem mahti kirjanduslikkudeks harjutusteks. Ja kui ta sama aasta talvel A. Kitzbergi abilisena hakkas tööle «Postimehe» talituses, sattus ta ka toimetusele senisest veel lähemale ja aasta lõpu poole näemegi Mihkelsoni nime või nimetähti üsna rohkete följetonide, laastude ja muude kirjutiste all. Osa sellestki materjalist on hiljem ümbertöötatuna leidnud aset «Liivakellas», osa aga on jäänudki sinnapaika.

Kuigi Tuglas 1903. a. algul ise veel koolipinki pidi nühkima — või vahest just sellepärast, kuna ta liiatigi peagi vastuollu sattus oma ametlike kasvatajatega —, võttis ta esimeses «Postimehes» (nr. 51—53) ilmunud jutustuses käsitlusele kasvatusküsimused. «Hundi» vormile lähedases realistlikus ja rahvalikus laadis, kuigi hoopis tõsisemas toonis jutustatakse novellis «Mis Silu-Krõõt oma viletsustest rääkis» väärkasvatuse lagastavast mõjust ning antakse lõpuks moraal viiekordse vana sõnade reaga. Aga noor Tuglas ei soetanud mitte üksi «kasutu» esteetilise kirjanduse asemel moraalset tasu ja karistust jagavaid «kasulikke» töid ses laadis, nagu on «Siil», «Hunt» või «Mis Silu-Krõõt oma viletsustest rääkis», vaid rakendas oma kujutlusvõimet veelgi praktilisemate ülesannete täitmisele. Sügisel «Postimehes» nr. 174 ilmunud jutukeses «Soondla taadi eksitus» teeb ta propagandat saksa näitusega konkureerivale eesti näitusele, ei unusta seejuures aga oma eetilise missiooni täitmist. «Soondla taadi eksituse» moraal — tee head või kurja, palga saad ikka oma tegude järgi — ongi väga iseloomulik kogu selleaegsele Tuglase loomingule.

Siiski rohkem kui kirjanduslikku fiktsiooni harrastas Tuglas oma kaastöös ajalehele vesteid tõeliste sündmuste puhul. 1903. a. ühel suveööl ajab vana «Vanemuise» põlemine poolhaige Tuglase jalule ja «Postimehes» nr. 159 annab ta vesteliselt aru sellest sündmusest. Ta jälgib hoolikalt tulekahjule kogunenud rahvahulga kõnelusi ja teda kohutab seejuures ilmnev massi idealismivaesus. Suur rahvuslik ettevõtte põleb, aga rahvas vaatab seda kui haruldast vaatamängu ning kõnelustes langevad praktilised-labased märkused kogu «Vanemuise» tegevuse kohta. Ei kahjatse ega nuta keegi, ainult «taevast kukkusivad mõned harvad vihmapiisarak kivitatud täna-

K. Mägi: Teekond Hispaania. 1918.

K. Mägi: Kahekesi. 1908.

vale». Ainult taevast nagu oleks nutnud. Kuid pettumus massi suhtes ei ole siiski nii sügav, et noor Tuglas kaotaks täiesti usu. Rahva taht ja kandejõudu rahvusliku kultuuri arendamiseks usaldab Tuglas kõigest hoolimata sel määral, et ta veendunud on uue elu tähtsuses «Vanemuise» varemeil, nagu selgub ühest teisest, «Vanemuise» rahvapidu kirjeldavast vestest «Postimehes» nr. 189. Veel teisalgi, nii näit. vestetes «Võidusõidul» («Postimees» nr. 197) ja «Lubjaaia hobuselaadal» («Postimees» nr. 199), irriteerib Tuglast massi odav uudishimu ja jänu tsirkuse, tihti väga julma tsirkuse järele, kuid ta paneb seda vähemalt osalt valitsevate kihtide halva eeskuju ja oskamatu kasvatuse arvele ning usub päris kindlasti rahva tervetesse instinktidesse, kui ta rahvast kirjutab: «Need on inimesed, päris mõistlikud inimesed, kes häämeelega seda kuulevad, mida mõistlikult kästakse ja juhatatakse.»

Nende tõsisel toonil kirjutatud ja üldiselt üsna vähe kirjanduslike vestete kõrval on Tuglas aasta lõpule lähenedes samas liigis teritanud sulge kaasaegse elu kirjanduslikumaks kajastamiseks ja selle elu koomilisemate külgede kinnistamiseks. Sakslaste käes olev linnavalitsus püstitas parajasti veel

praegugi osalt Tartut «ilustavaid» kuulutusposte, ja kolme suurt joonealust täitvas följetonis «Hariduse vili» («Postimees» nr. 243—245) annab Tuglas pihta linnavalitsuse sellesse suunda juhitud «ehituspoliitikale». Kahe hulguse saatust kujutades laseb kirjanik ühel oma kangelastest koomilistel asjaoludel sattuda ühe ehitatava kuulutusposti sisemusse ja sinna jäädagi, kuni ta kinni müüritakse, päästab aga följetonistlikult liialdatud naljakate sündmuste käigus lõpuks oma kangelase siiski jälle ära. Selle kohalikust päevapoliitilisest võitlusest tingitud koomikameele rakendamiskatse kõrval on Tuglas sama aasta lõpul püüdnud oma sellealaseid võimeid kasutada ka põliselt-inimlikkude naeruväärsuste kujutamiseks. Ühe kupeldaja naiivkoomilist egoismi, keelepeksulusti ja muid sääraseid omadusi on Tuglasel õnnestunudki kujutada üsna heas rahvalikus vormis jutukeses «Kui kõht täis saab...» («Postimees» nr. 265—267).

Ühe selleaegse laastu motoks on Tuglas valinud kaks järgmist värsirida: «Kõrged pilved, nagu hirmust aetud, / üle maa ja mere lendavad.» Aga ajalehetöö tõttu argipäevase inimese ja argipäevaste askeldustega rohkesti tegutsenud Tuglas isegi on sel ajal ajuti nähtavasti tundnud seda «pilvede hirmu». Nooruslikult idealistlik ja romantiline Tuglas ei suuda oma selleaegsele üldiselt realistlikule kirjandusharrastusele vaatamata lõplikult ometi mitte leppida argipäeva proosaga. «Pühapäevastes piltides» («Postimees» nr. 253) häirib teda tugevasti «turu» maiste tungide ja linnataguses looduses kõrgustesse tõusvate meeleolude vastuolu. See häirib, hoolimata sellest, et Tuglas on täiesti teadlik, kui vaenuline on tegelik elu unistustes hõljuja vastu, nagu ta ise on kujutanudki laastus «Kevad tuleb...» (K. E. Söödi «Naljakalender» 1904).

«Liivakellas» on märgitud samal 1903. aastal kirjutatuina peale eespool käsitletud tööde veel novellid «Asuja», «Nõiutud ringis», osalt ka «Hingemaa» ja proosaluuletus «Surm». Kõige realistlikum neist neljast on «Hingemaa», hoolimata sellest, et just see töö lõpliku kuju on saanud mitu aastat hiljem. «Asujas» ja «Nõiutud ringis» aga hakkab tõsielu segunema fantastilisega ja «Surmas» oleme juba täiesti unedemaailmas. Aga 1904. aastaks kaheksateistkümneaastane Tuglas oli saanudki juba valmis oma ajutise realistliku passiooniga ja asunud selle suuna otsale, mis iseloomustab ta nooreestilist loomingut. Just 1904. a. on sündinud palju mainitud «Lilleline inferno» ja üsna kogukas hulk teisigi sellele lähedasi töid. «Postimehes» nr. 119, 1904 lahendab ta «Kevad-pidus» ideaalide ja tegelikkuse vastuolu otsustava asumisega ideaalide poolele, kirjutades oma romantilisest idealismist: «Võib olla, ma unistan elust alles

sellepärast nii, et ma elu, nooruse ja vaimustuse sisse usun, ja et ma kerkivast koidust ja uuest ning paremast päevast und näen. Ja — kuigi minu nooruse usk kord raugneb, ja kui ka üldises voolus mu mõtete iseseisvus peaks kaduma — siiski jääb minule mu elulaul leekivast päikesest ja vägevast kotkast!» — Ja kes ütleks, et Tuglasele see otsustus poleks olnud viljakas!

«Looming» 1936, nr. 3

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

NOOR TUGLAS PUNASEIL AASTAIL

ALEKSANDER LOORING

Alljärgnev peatükk Friedebert Tuglase elust tahab anda ülevaate ajajärgust, mida hiljem on nimetatud punasteks aastateks, kuid kogu ajajärgu ja Tuglase elu ja tegevuse mõistmiseks osutub kohati vajalikuks teha viiteid nende aastate eelajale, mil võrsusid need ideed ja jõud, mis kutsusid esile 1905. a. revolutsiooni ja «Noor-Eesti» liikumise. See ajajärk on õieti primaarse tähtsusega, mis määras Tuglase hilisema elukäigu, mitte ainult tema elutee maapagulasena, vaid suurel määral ka tema maailmavaate, loomingu suuna ja võimalused.

Tuglas õppis 1901. a. algusest peale Tartu Linnakoolis. 1903. a. kevadtalvel oli ta aga sunnitud lahkuma kooli neljandast klassist 17. jaanuaril¹ 1903. a. «Vanemuises» dr. M. Veske 60. a. sünnipäeva mälestuseks peetud pidu korraldamise ja osavõtmise pärast. Ürituse pealgataja oli Tuglas ja kogu ettevõtte taga seisis peamiselt linnakooli vanemate klasside õpilased, kuigi pidust kutsuti osa võtma ka hulk vanemaid tegelasi. Sellele järgnes vali järeleuurimine üleminspektor Tšeslav Sajontškovski (Riia) poolt, mis kauaks ajaks kogu Tartu õpilaste ja õpetajaskonda hirmul hoidis. Seisukorra päästmiseks astus Tuglas koolist välja, nii et kõige raskem süü võidi tema peale veeretada. Ometi alandati sellest õhtust osavõtjate ja korraldajate 16 õpilase elukombed neljale ja kolmele ning mitmed õpetajad paigutati ümber. Siiski võimaldati Tuglasele paar kuud hiljem sama kooli juures õiendada eksternina lõpueksam. Ta teenis selle järel ühe aasta «Postimehe» talituses raamatupidaja abilisena ning 1904. a. sügisel astus ta Hugo Treffneri eragümnaasiumi.

Tingitud õpperaha asjus Treffneriga nagu Indrek Paas Maurusega, astub ta viiendasse klassi. Kogu õpilaspere arv ulatus sel õppeaastal 350-le, viiendas klassis oli ligi viiskümmend õpilast.

¹ Kõik kuupäevad on märgitud v. k. j.

Sama rahvuste- ja seisusterikas kui Treffneri kooli üldine pere oli ka tolleaegne viienda klassi koosseis. Tuglas mäletab selles 12 rahvust. Klassis oli: neli venelast, kolm lätlast, kaks grusiinlast ja sakslast, armeenlasi jt. Enamiku klassi koosseisust moodustasid ikkagi eestlased, kes olid ka tõelised õppijad, kuna enamik muulasi niisama oma aega viitsid. Palju oli neid, kes rikkaste vanemate lastena Treffnerile hästi maksid, olles varem teistest koolidest mitmekordselt välja heidetud.

Ka tolleaegne kooli õpetajaskond koosnes erinevaist rahvusist.

Hugo Treffner tollal ise oma koolis enam tunde ei andnud — tal oli oma poistega niikuinii küllalt tegemist. Vene keelt õpetas Jaan Jõgever, kes jäi õpilastele kuidagi kaugeks ja külmaks ja kes ei saanud nendega kunagi head kontakti. Ajalugu õpetas ukrainlane Peeter Jakovenko, noor vabameelne mees, kes võttis osa ka pörandaalusest poliitilisest tegevusest. Ladina keele õpetajaks oli lätlane Janis Endzelin ja kreeka keele õpetajaks Gustav Koskora, usuõpetajaks aga Hermann Lezius (*1863. a.), kes varem oli olnud Läänemaal Mihkli koguduse õpetajaks.

Kaasõpilased mäletavad Tuglase vaidlusi Leziusega. Lezius oli tüüpiline saksa pastor, eht vanameelne balti vaimu kehabast. Tema tunnid olid võimatult kuivad ja õpilastele ei meeldinud tema äärmiselt vanameelne õpetusviis ja vaated. Ning kui ta veel armastas õpilastele öelda: «Su teadmised piiblitarkuses on nagu rabamaale majaehitamine,» siis ristisid õpilased ta «Rabamaaks». Huvitavaks kujunesid tunnid, kus tekkis vaidlusi Leziuse ja õpilaste vahel. Üks agaramaist ja teravmeelsemaid vaidlejaist oli Tuglas.

Ühe tunni ajal Lezius väitis, et jumala nimi tulevat sõnast «hea» (Gott=gut), ja tõendas, et eestlastel tekkinud jumala nimetus alles ristiusu tulekuga. Tuglas võttis sõna ja väitis vastupidist, et soome sugu rahvaste usundis oli jumala nimi tuntud juba kaua enne ristiusu tulekut. «Kust te, Mihkelson, seda teate?» päris Lezius. Selle kohta olevat olemas suur kirjandus, oli vastus. «Tooge mulle lugeda!» käskis Lezius. Järgmiseks tunniks oligi Tuglas toonud suure virna raamatuid kaasa. Kui Lezius seda raamatuvirna oli imestusega vaadelnud, käskis ta need tuua oma korterisse. Tuglas jättis aga käsu täitmata ning küsimus jäi ka lahendamata. Seda enam andis see juhtum kõneainet õpilastele ja vähendas Leziuse autoriteeti.

Küsimusi, mille üle Tuglas võis vaielda, oli palju ja õpetaja jäi teinekord väga piinlikku seisukorda. Kui Lezius enam väljapääsu ei näinud, lõpetas ta vaidluse. Nii öelnud ta kord: «Ütlen sulle, Mihkelson: vaidleksin sinuga edasi, kuid sa algad

oma vaidlust ikka ühe ja sama «ei» sõnaga, sellepärast ei taha ma sind enam kuulda.»

Sajandi algul Eesti ärksam õppiv noorsugu oli häälestatud opositsioonilis-rahvuslikult. Ta oli otsisklev, rahutult-aktiivne, täis protestivaimu lämmatavalt-rõhuva vene surve vastu, kuid ta ei leppinud ka senise ärkamisajast pärandatud leige rahvuslusega. Sellisena koondus õppiv noorsugu väikestesse rühmitustesse, kus harrastati just neid huvisid, mida vene kool armutult püüdis maha suruda ja millest ei kõneldud ka vanema põlve haritlaskonnas. Neist ringikestest algas juba 1903. a. paiku Tartus kujunema see koondis, kes hiljem sai tuttavaks «Noor-Eesti» nime all. Varem oli tegutsenud põrandaalune õpilaste rühmitus «Eesti Külvaja», kuid olude sunnil oli see likvideerunud. 1903.—1904. aastal tegutses uus õpilaste salarühmitus «Ühisus», mille liige ka Tuglas oli. Ta toimetas siis terve aasta organisatsiooni käsikirjalist ajakirja. Liikmeskond oli mõlemal organisatsioonil pea ühine, ainult lahkus vanemaid ja nooremaid tuli juurde. Selle ringkonnaga liitus ka Gustav Suits ja «Ühisus» muutus 1904. a. jooksul tähelepanematult «Noor-Eestiks».

Esimese avaliku märgi oma olemasolust andis «Noor-Eesti» oma esimese albumiga, mis ilmus 1905. a. suvel (trükiti talvel 1904/1905). Kuna selle albumi korrektuur oli Tuglase hooleks, siis parandati nii mõnigi trükipoogen koolipingil. Tuglas esitas albumis «Asuja» ja «Nõiutud ringis». Oma «Jumala saart» alustas ta jõuluvaheajal ja lõpetas 1905. a. kevadtalvel.

A. 1903—1905 toimus aga ühtlasi ärksama noorsoo kaldumine veelgi radikaalsemasse suunda. Esimese tõuke selleks andis tunne oma rahva surve all olekust, mis varsti selgus revolutsiooniliseks rahulolematuseks kogu maksva riigi- ja maa-ilmakorraga.

Juba 1903. a. oli kirjanduslike küsimustega tegelevast õpilasringist eraldunud teatav opositsiooniline grupp, kes tundis enam huvi poliitiliste, majanduslike ja sotsiaalsete küsimuste vastu. Hiljem liitusid sinna ka mõned «Noor-Eesti» asutajad, nagu Tuglas ja Nikolai Kõstner.

Selle tolle aja õppiva noorsoo poliitikasse kaldumine sündis täiesti loomulikult, tingitud ajajärgu enda vaimust ja üldisest olukorrast, saamata kuskilt erilisi välismõjutusi. Nii spontaanselt, nagu mõni aasta varem olid tekkinud kirjanduse ja kunsti küsimustega tegelevad salajased õpilasringikesed, tekkisid nüüd poliitilised õpilaste salaseltsikesed. Need olid täielikult konspiratiivsed, nii ülemuse kui ka vanemate eest. Noor Tuglas tutvus sotsialistlike ringidega 1904. a. suvel, kuid opositsioon riigivõimu, kiriku jm. suhtes oli ta hinges tekkinud juba

mitu aastat varem. Tutvunud juhuslikult kättejuhtuva keelatud või poliitilisi mõtteid sisaldava kirjandusega, tundis ta selle vastu huvi, ning juba 1903. a. suvel oli ta veerinud soomekeelset brošüüri «Suured ja väikesed rahvad». Oli kord juba sotsialistlikkude salarühmitustega kontakt saavutatud, aitas sotsialistlik ideoloogia kujundada seda aastate eest tärpanud opositsioonivaimu ja -meelsust.

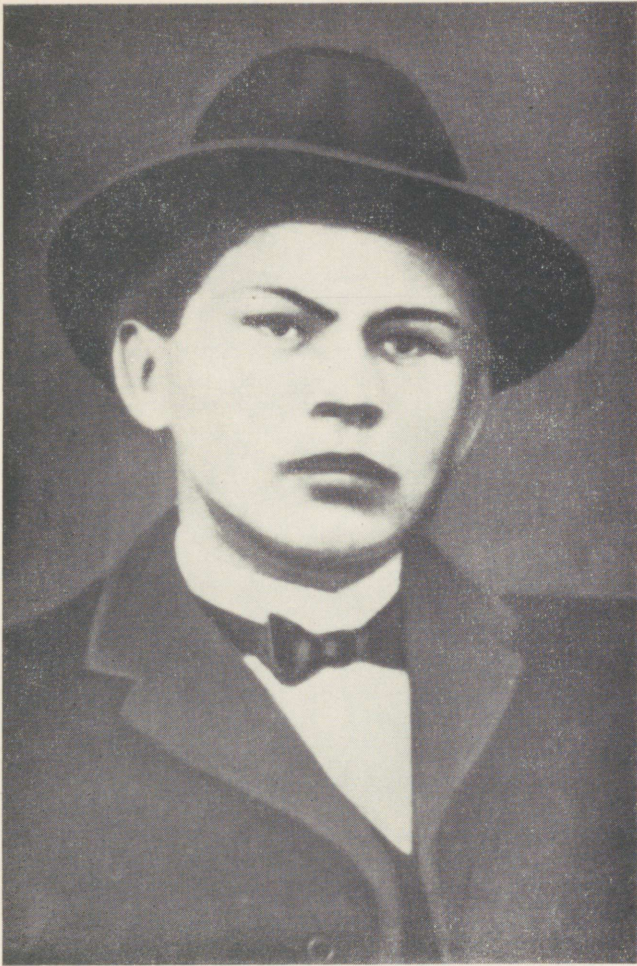
Tuglase huvi poliitiliste küsimuste ja võitluse vastu oli kasvanud päev-päevalt ja juba 1905. a. jaanuarikuus võtab ta osa Tähtvere metsas suuremaist rahvakoosolekuist ja esineb massidemonstratsioonidel Tartu tänavail. Salakoosolekuil metsas esines kõnelejana peamiselt K. Ruga (1882 — 4. XI 1905), kes sealt saadud külmetusest peagi suri.

1905. a. kees selles illegaalses õpilasringis palavikuline töö. Ei olnud enam kuigi palju aega enda täiendamiseks majandusteadusega, ajaloolise materialismiga, sotsiaaldemokraatide programmi ja revolutsioonilise liikumise ajalooa, vaid tegutseti peamiselt revolutsioonilise kihutustööga, lendlehtede paljundamisega jne. See õpilasring andis välja palju revolutsioonilisi lendlehti ja pilkepilte, algul paljundati neid hektograafil, kuid 1905. a. kevadel toodi Peterburist juurde veel mimeograaf ja lõpuks koostati koguni väike käsitrükikoda.

Organisatsiooni üheks suuremaks ürituseks oli revolutsioonilise lauliku väljaandmine, millel oli väga hea levik, ja seda paljundati mitu korda. Tuglas tõlkis mitu laulu, millest hiljem üldiselt tuttavaks sai «Julgesti, vennad, nüüd tööle».

Lauliku pea-«trükimeistriks» oli E. Ott, kuid ka noor Tuglas võttis mitmedki ööd sellest tööst osa. Konspiratsioon oli hästi korraldatud, sissekukkumist ei tulnud. Illegaalselt tegutsedes olid kõigil õpilastel hüüdnimed. Tuglas kandis Academia Treffneriana õpilasena nime «Akadeemik».

Kevadsuvel 1905 läks Tuglas jala Peterburi ja sõitis siis esmakordselt Soome. Sealt koos Gustav Suitsuga Tartu tagasi jõudnud, sai ta veel «Noor-Eesti» I albumi levitamisest osa võtta. Kuid pea katkestati ta legaalne tegutsemisvõimalus üldse, sest politsei poolt korraldati ta korteris paarinädalase vaheajaga kaks nii põhjalikku läbiotsimist, et isegi tapeet seinalt maha kisti. Esimesel korral kestis läbiotsimine kuus tundi ja kaasa viidi kõik Tuglase kirjavahetus ja käsikirjad, kuid ta ise viibis juhuslikult maal ja jäi tabamatuks. Teise läbiotsimise puhul polnud Tuglast juba teadlikult kodus ja nii jäigi ta areteerimata, kuid oli sunnitud nüüd siirduma täielikult põranda alla. Ta varjas end peamiselt Valgas F. Karlsoni pool ja lühemaid aegu ka mujal. Sügisel ei saanud enam mõeldagi edasiõppimisele Treffneri juures, liiatigi oli aeg sellisele tem-

1904.

1906.

peramendile korraliku koolitöö jaoks liiga põnev ja kaasakiskuv.

Sandarmivalitsuse salajase valve alla näib Tuglas olevat sattunud just 1905. a. esimesel poolel. Olemasolevail andmeil² on 1904. a. jooksul Liivimaal salajase sandarmivalitsuse valve all seisnud, kubermangu sandarmivalitsuse ülem polkovnik Volkovi aruande järgi 31. dets. 1904. a. politsei departemangule, 94 isikut. 1905. a. jooksul on aga salajase sandarmi valve all seisjate nimekiri kasvanud mitmekordseks, nagu selgub sama polkovnik Volkovi poolt 9. jaan. 1906. a. saadetud nimekirjast. Selles nimekirjas esineb ka Tuglas.

Revolutsioon süvenes silmanähtavalt ja Tuglasel ei olnud enam püsi olla põranda all Valgas, vaid ta sõitis mõni päev enne 17. oktoobri manifesti väljakuulutamist jälle Tartu. Oli kuulutatud aga välja just eriline kõvendatud valvekord, mis suurendas hädaohtlikkust. Hoolimata sellest oli aga vaja esineda mitmel kihutuskoosolekul, sellepärast riietas Tuglas end konspiratiivkorteris ümber vene üliõpilasmundrisse ja pani ette suure musta kaukaaslase habeme. Selles riietuses ja välimuses üllatas teda 17. oktoobri manifest oma vabaduste ja amnestiaga.

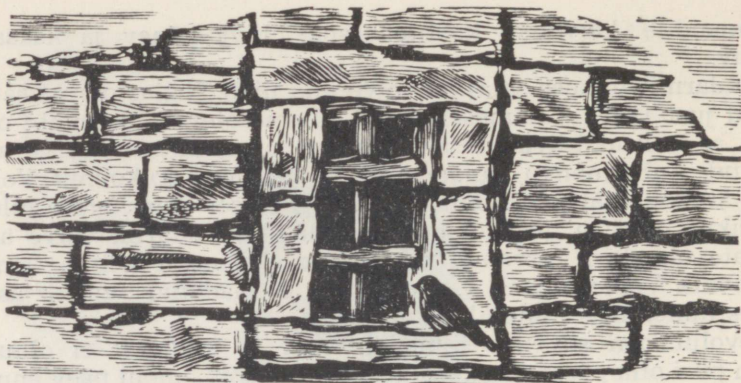
Oktoobri manifesti järel oli Tuglas saanud jälle legaalseks, kuid edasiõppimisele ei olnud enam aega mõelda, vaid päevad oktoobri keskpäevist kuni novembri lõpuni kulusid tal kõige ägedamaks revolutsiooniliseks tegevuseks Lõuna-Eestis, kuna vabamad minutid olid pühendatud kirjandusele. Ta korraldas kihutuskoosolekuid Lõuna-Tartumaal: Pangodis, Rannus jm. Samuti sõitis ta Võrru, kus kreisiülem tahtis teda areteerida, ja Riiga, kus ta sattus tänavarahutustesse.

Nädalat paar pärast oktoobri manifesti nõudis Tuglas sandarmivalitsuselt välja oma suvistel läbiotsimistel politsei poolt kaasa võetud käsikirjad. Nende materjalide hulgas oli muuseas ka «Jumala saare» käsikiri. Käsikirjade tagasinõudmine oli sündinud just parajal momendil, reaktsioonipäevade uuestisaabumisega oleksid nad võinud igavesti kaduda. Neil ägedail agitatsioonipäevil toimetas Tuglas ühtlasi veel «Noor-Eesti» koguteost «Võitluse päevil», mis pidi ilmuma jõuluks.

Revolutsiooni käik aitas selleks kaasa, et noor Tuglas kanti Põhja-Eestisse ning lõpuks vangla. Hilisema elukäigu aga määrasi suuresti ülemaalisel rahvaasemikkude kongressil loodud uued tutvussidemed ja seal endale võetud uued ülesanded.

Esimesel kongressi päeval, 27. nov. 1905. a., oli saadikuid juba aegsasti kohal, ja kui Tuglas kongressi kontrollkomisjonile oma mandaadi esitas Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste

² Vt. Proletaarne revolutsioon Eestis, nr. 2 (3), 1927, lk. 28 jj.

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

Partei vähemlaste organisatsiooni esindajana, siis registreeriti ta saadikuks nr. 765 all. Kui kongress lõhenes, võttis Tuglas endastmõistetavalt osa radikaalsest aula-koosolekust.

Kongressi ajal tutvusid linlased maameestega ja vastupidi. Linnas oli organisaatoreid, kõnelejaid, maal oli aga neist puudus, kuigi pärast 17. oktoobri manifesti oli koosolekute vabadus. Kunstnik Hans Laipman, kes võttis kongressist osa Tallinna «Kalevi» seltsi esindajana ja kuulus ka «aulameeste» hulka, soovitas Vigala ja Velise meestele kõnelema kutsuda noort Tuglast. Velise saadikud Mihkel Aitsam, Ivan Paulus ja Jüri Oviir ning Vigala saadikud võtsid kõik osa aula-koosolekust ja neile oli kindlasti Tuglas vastuvõetav. Tuglasele tegi ettepaneku sõita Läänemaale kõnelema Velise valla Pipra talu peremees Mihkel Aitsam († 10. dets. 1917), kes oli ise tuttav sotsialismi õpetusega ning kohapeal agaramaid tegelasi.

Tartust sõideti M. Aitsamiga välja 30. novembril, taskus aula-koosoleku otsused. Sõideti üle Tallinna ning samas rongis sõitis rohkesti ka teisi kongressi saadikuid. Vaidlused üha jätkusid, kuni saadikud aeg-ajalt teel üksteise järel lahkusid. Tallinnas peatuti vähe kunstnik Hans Laipmani kodus Falgi puiesteel. Seal kohtuti veel kunstniku venna Bernhardiga ja sõideti siis koos Läänemaale edasi.

Läänemaa üldiselt oli tollal hariduslikult enam maha jäänud ning majanduslikult kehvem kui Lõuna-Eesti, kuid esijoones Vigala ja Velise vallad olid kohalikkude tegelaste agitatsiooni ning rahva ja mõisnikkude terava vastuolu tõttu juba suvel

alanud revolutsioonilisi aktsioone, ning just esmajoones Vigalasse ja Velisele kutsutigi Tuglas.

Esimene koosolek peeti samal päeval, mil kohale jõuti, Velise vene õigeusu koolimajas. Päevad olid ärevad, rahva meeled köetud palavaks — januneti uudiste ja teadete järele revolutsiooni käigust. Ehkki koosoleku ettevalmistamiseks ja teatamiseks oli aega ainult pool päeva, siiski voolas rahvast murruna kokku, sest koosolekuteated saadeti, nagu varemgi, laiali küla-kubjaste kaudu. Kõne vaimustas rahvast ja koosolekul tehti ka teatavaks aula-koosoleku otsused, mis kohapeal omakorda heaks kiideti. Esimene koosolek oli õnnestunud, nüüd läks kõnereis Mihkel Aitsami juhatusel edasi. Tuglas jäi Lääne- ja Harjumaale seitsmeks päevaks ja pidas selle aja jooksul seitse koosolekut. Lahkunud Veliselt, kõneles ta veel Vigalas, Märjamaal ja Raplas, kuna kolme kõne kohta pole enam meeles kõnelejal ega polnud võimalik neid selgitada ka kohapeal. Kolmes esimeses kohas oli koosolekute korraldajana kaasas Mihkel Aitsam. Edasi viidi kõnelejat juba võhivõoraste inimeste ja tegelaste poolt.

Vigalas oli kõnekoosolek kuulutatud välja Peru koolimajas — saal kogunes jälle äärest ääreni rahvast täis. Kõne teema ja aine oli kõikjal pea üks ja sama, kuna pärast kõnet esitatud küsimusi oli väga erinevaid. Kõneleja mäletab, et kõne «pea-aineks olid need koormad, mida kõige selgemini tajuti: vene riigivõim, härraste kirik, mõisate meelevald. Kuid märkasin ka varsti, kui madalalt siin vahel pidi algama, et täitsa arusaadav olla. Tuli kõnelda üldse riigist ja rahvast, alamast ja kodanikust ning selgitada kõige lihtsamaid mõisteid. Mäletan, kuskil pidin seletama sellisegi sõna tähendust kui «saadik». See oli 1905. a. sisemaa... Kuidas siin kõnelda vabariigist, demokraatiast, sotsialismist! Lähtusin siis harilikult vallast, kus volikogu oli parlamendiks, vallavanem presidendiks, aga valla-kool ja -kohus, magasiit ning vaestemaja ühiskondlikeks asutisteks. Ja sealt ikka ülespoole, kuni riikideni ning rahvusvaheliste küsimusteni. Ainult üht igipõlist vaenlast tunti seletamatagi — mõisnikku. Kuid siin just oligi hädaohtlik punkt, kust vägisi kiskus kättemaksu aktsiooni poole. Ja nii tuli lakkamata seletada, kui vähe on kasu organiseerimatust purustavast mäsust, mis üksikuna puhkeb ja niisama üksikuna lämmatatakse. Enne vaja teadmisi, korraldusi, sisemist jõudu.» (Fr. Tuglas, käsikiri: «Lääne- ja Harjumaal 1905. a.»)

Tuglase kõne võeti kuulajaskonna poolt võrdlemisi rahulikult vastu. Kuna Vigalas oli juba olnud rahutusi suvel Aitsami talu rentniku Mihkel Aitsami väljatõstmise ajal ja sügisesel laadal 9. septembril ning mõlemal korral oli talupoegade akt-

sioonide puhul toodud kohale kasakad, siis hõõgus nüüd tuli tuha all. «Linna-kõnelejalt» oodati Vigala eriti aktiivsete tege- laste poolt küll veel mässulisemat kõnet, kuid Tuglas ei kihuta- nud mitte inimesi üles purustama ega põletama, vaid kõneles Vene valitsuse pahedest. Ta ütles: meid saadeti Jaapani vastu sõtta Mandžuuriasse keisrit, usku ja isamaad kaitsma. Ta ütles: «Keiser on Peterburis, usk on meil südames ja isamaa on meie kodumaa, mis on meil Mandžuuriaga tegemist?» Rahva seast küsiti: «Mis peame siis tegema?» Ta ütles: «Teil ei ole midagi muud teha, kui olge valvel, kui revolutsioon tuleb, et olete val- mis minema kaasa.» Nii ühe koosolekul olnu mälestused³.

Peale Vigala oli kõnekoosolek Märjamaal, kus Tuglas peatus kohaliku preestri Antsoni pool, keda aga ennast kodus polnud. Preester Antsonit tunti edumeelse rahvamehena ja teda kaht- lustati ning otsiti läbi karistussalkade poolt, kelle vastu ta hil- jem agaralt välja astus. Raplas peatus Tuglas kohaliku valla- kirjutaja J. Maksimi pool, kes oli kohapealseid agaramaid revo- lutsioonilisi tegelasi ning tegelik Põhja-Eesti valdade kongressi kokkukutsuja ja algataja. (Sellest kongressist kujunes hiljem nn. Volta koosolek.)

Sellest kongressist puuduvad dokumentaalsed materjalid ja ka ajakirjandusse ei ole sattunud teateid, tuleb vaid piirduda kohapealsete tegelaste ja kõneleja isiklikkude mälestustega. Tuglas ütleb: «Minu enesegi mälestused sellest on juhuslikud ja katkendlikud. Aeg oli liiga ärev, sündmused järgnesid üks- teisele äärmise kiirusega, lisaks olin ise vahel lihtsalt liiga väsi- nud. Nii ei jäänud üksikasjad, vahel kõige olulisemadki, meelde. Märkisin tookord küll kõigist koosolekuist üht-teist üles, kuid areteerimisel pidin need märkmed hävitama.»

Ning edasi viimaste koosolekute kohta: «Kuues koosolek oli juba kuskil õieti kaugel, versta 30 ligemast vaksalist, mille nimi mul aga enam kuidagi meelde ei tule. Nüüd tuli mul kavatsus tagasi pöörduda. Hilja õhtul pärast koosolekut hakka- sin sõitma. Kүүdimeheks oli õieti vana, sõnaaher taat, kes valla poolt mulle viijaks antud. Sõitsime ja sõitsime, öö oli kottpime, maa oli külmanud, kuid must, ainult mõni harv lumehelve liug- les pimedas. Pidime oma teades enam kui vara rongi ajaks vak- sali saama, kuid kui viimaks pärale jõudsime, siis nägime, kuidas rong sädemeid pildudes parajasti ööpimedusse kadus. Vaevalt sain aga tühjenevas vaksalis ringi vaadata, kui kaks tundmatut meest minu poole pöördusid: «Ärge sõitke ka päevase rongiga, jääge siia ja korraldage õhtul koosolek.» Ja nii jäingi veel ööpäevaks sinna ning pidasin järgmisel õhtul koosoleku.

³ Kirjalik teade Jüri Rakilt.

K. Mägi: Fr. Tuglas. 1917.

Asja korraldajad olid kohapealsed tegelased. Imetlesin, kust võisid nad teada, mis mees ma olen. Seletati naerdes: keegi kohalik nuuskur olla mu kohe ära tundnud ja mind neile soovitanud. See sündis muidugi revolutsiooniaegses karvamuutmise meeolus.»

Tuglase kõnereis Lääne- ja Harjumaal lõppes 8. detsembril, kuna ööl vastu 9. detsembrit alustas ta sõitu Tallinna ja jõudis kohale sama päeva hommikul. Kohapealt saadud andmeil oli see ainus pikem selline kõnereis, kuna tavaliselt kõnelejatena esinesid kohapealsed või naabervaldade tegelased. Samas ringkonnas mäletatakse veel üksikuis kohtades kõnelemas käijaist Aleksander Kesküla. Selline «vabaduse aeg» ei kestnud kaua, ainult 17. oktoobrist 10. detsembrini. Siis oli vaba sõna jälle suletud, ehkki revolutsiooni haripunkt, mõisate põletamise aeg, seda vabadust poolteise nädala võrra pikendas.

Tuglas oli kavatsenud Tallinnast otsekohe sõita edasi Tartu, et koguteose «Võitluse päevil» toimetamist viia ruttu lõpule. Kuid sõit osutus võimatuks, sest keskpäeval algas raudteestreik. Tuli jääda Tallinna. 9. detsembri öö veetis Tuglas vanade tuttavate ja seltsimeeste keskel revolutsioonilises kommuunis.

Kuid samal ööl vastu 10. detsembrit kuulutas kuberner A. N. von Giers Tallinnas ja Harjumaal välja sõjaseaduse, millega keelati igasugused avalikud kõned ja koosolekud. Algasid Eesti avaliku elu ja revolutsiooniliste tegelaste vangistamine. 10. detsembril vangistati ühiskorteris-kommuunis pea terve Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei Tallinna komitee. Kes õigel ajal oskas põgeneda, oli pääsenud. Järgneva öö veetis Tuglas juhuslikult Hans Laipmani korteris ja pääses areteerimisest.

Pühapäevaks 11. detsembriks oli Tallinna toleaeagsesse «Estonia» ruumidesse kutsutud kokku Põhja-Eesti valdade kongress. Seda just olidki valitsusvõimud nähtavasti silmas pidanud ning panid eelmisel päeval kehtima sõjaseaduse. Osa kongressi saadikuid oli siiski jõudnud Tallinna, ja kui need «Estoniasse» ilmusid, siis kuuldi, et koosolek on keelatud. Nii ilmus «Estoniasse» ka Tuglas koos Bernhard Laipmaniga, kes juhuslikult linnas viibis. «Estonias» teatati salapäraselt, et koosolek on öhtu poole Volta vabriku keldris, kuhu lasti ainult teatud märgusõnaga.

Videvikus jõudiski Tuglas poolpimedasse Volta vabriku keldrisse. Koos oli maasaadikuid ja linnatöölisi, puudusid aga tähtsamad korraldajad. Tuglasele tuntud tegelastest olid kohal Hans Pöögelmann ja A. Kesküla. Tolle koosoleku käigust ei olnud ajalehed informeeritud, hiljem on vaid üksikuid mälestusi avaldatud, mis aga kõik peaaegu diametraalselt üksteisele vastu käivad.⁴ Koosoleku üheks protokollijaks valiti Tuglas. Koosolekul arutati, millist võitlustaktikat praegu tarvitada linnas ja maal.

Ei jõutud veel mingisugustele kindlatele tulemustele ega saadud midagi otsustada, kui teatati, et sõjavägi tuleb. Mõne silmapilgu järel oli kelder tühi, rahvas tungis tagasi vabriku õue. Enamikul õnnestus põgeneda. Osa põgenejaid tabati sõjaväe poolt, nende seas ka Tuglas, kes oli olnud üks viimaseid lahkujaid keldrist. Vangistatud oli Tuglase mälestuse järgi 23, peamiselt maasaadikud. Vangistatud olid kõik vähivõõrad, ei tundnud üks-ühte — nende nimedest on vähe teada.

Tuglasel algas nüüd üle paarikuine vangipõli Toompeal, mille kohta ta on oma mälestused iseseisva koguna avaldanud («Toompea vanglas», 1930). Saadikute vangistamine andis tõuget rahutustele maal ja kohati põhjustas see mõisate põletamist ja lõhkumist, kuna teisel, näit. Alaveres Harjumaal, vangistati pantvangina kohalik parun Otto Ungern-Sternberg ja nõuti Volta koosolekul vangi langenud saadikute vabastamist. Kõik need

⁴ Vrd. 1905. a. revolutsiooni päevilt, lk. 50; 1905. aasta Eestis, lk. 117.

vastuaktsioonid maal ei andnud aga tulemusi, saadikud jäid vanglasse mõisate põletamise ja ka karistussalkade ajaks.

Hiljem neile aegadele tagasi mõeldes ütleb Tuglas: «See vangistus onenes ainult paariminutilisest hilinemisest tolles unustatud vaksalis. Ilma selleta oleks vahest mu järgnev elu olnud hoopis teissugune. Kas küll parem, see on teine küsimus. Sest see vangistus päästis mind vahest veel millegi palju pahema eest.» (Tuglas, käsikiri.)

Karistussalkade päevil vanglas viibimine oli saadikuile kindlasti õnneks, kuna vanglamüürid kaitsesid neid karistussalkade hirmutegude eest. Vanglaelu kestis edasi jaanuaris ja ka veebruaris. Tuglas ei mõelnudki vanglast vabanemisele, sest ta teadis oma südamel olevat rohkem patte kui ainult Volta koosolekust osavõtmine. Ent vangla ukсед avanesid Tuglasele just tema kahekümnenda sünnipäeva eelõhtul, 17. veebruaril, kus ta vabanes koos kõigi teiste Voltas vangistatud saadikutega.

Suurem karistuslaine oli küll möödunud, kuid reaktsioon aina süvenes, legaalse isikuna Tartu edasi elama asuda — see oleks olnud liiga suur naiivsus. Tuglas sõitis küll mitu korda salaja Tartu ja Tallinna vahet, vedades põrandaalust kirjandust.

Areteeriti veel viimased vabaduses olevad põrandaalused, nii et ainult Tuglas ja V. Maasik juhuslikult puutumata jäid. Selle järel siirdus Tuglas Peterburisse, kus elas kuu-poolteist Aleksander Netliefi nime all. Maikuus oli ta jälle Tartus. Siis külastas ta ka Treffneri kooli. Oli 10. mai, esimese duuma avamise päev, H. Treffner oli teinud püha ja marssinud koos oma eestlastest õpilastega Tähtvere parki. Laskis lõigata poistele igaühele tugeva malaka pihku ja pidas mässukõne: «Nüüd on duuma koos ja nüüd juba näitame! Kui nüüd järele ei anta, siis marsime siitsamast Peterburi peale!» Kuna kohal oli kaks vahepeal vangis olnud endist õpilast: Tuglas ja ta klassikaaslane Villem Leisberg, siis seadis Treffner neid teistele eeskujuks ja mõlemaid pilluti Treffneri poiste poolt õhku.

Kogu suve 1906. a. veetis Tuglas salaja Tartus või selle läheduses, pääsedes paaril korral imekombel areteerimisest. Revolutsiooni jõud polnud veel lõplikult murtud, plahvatasid aegajalt laevastikumässud ja suured töölisrahutused. Kõik see andis veel lootusi. Kuid sügiseks oli pilt lõplikult selge. Sügisel 1906 siirdus Tuglas Helsingisse. Algas 11-aastane maapagu, mille jooksul ta küll väga palju kordi salaja kodumaal käis.

Maapakku asumisega ei olnud veel Tuglase vastu süüdistus lõppenud. «Tartu tegelaste protsess jõudis Tallinna sõjaringkonnakohtusse alles 1909. a. lõpuks. Mind enam kätte ei saadud, kuid ühes teistega käsitleti kohtus ka minu asja. Seal olid minu Tartumaal peetud koosolekud hästi teada, kuid Lääne- ja

Harjumaa kihutussõitudest polnud vähematki aimu. Selles polnud teatanud isegi too nuuskur, kellest oli ülemal kõne Toompea vanglasse jõudis küll 1906. a. alul teade, et mind ühe neist seitsmest kohast, kus olin koosolekut pidanud, sõjaväljakohtu poolt oli tagaselja surma mõistetud. Kuid teade oli kaudne ja ebaselge, ning ma ei tea siamaale, kuidas asi tõeliselt oli» (F. Tuglas, käsikiri).

Kohad, kus Tuglas kõneles, kuulusid 1906. a. jaanuaris kindral Bezobrazovi karistusala piirkonda. Uurinud kohapeal 1905 ja 1906. a. sündmusi⁵, ei ole ma kuskilt kuulnud asjaosaliste tegelaste ja karistatute käest, et F. Mihkelson-Tuglas oleks sõjakohtu poolt mõistetud surma, kuid see võib rahva mälestusest ununenud olla, sest lihtrahvas suures enamuses ei teagi, et revolutsionäär Mihkelson on praegune kirjanik Tuglas.

Tallinna ajutine sõjakohus arutas koos teiste tegelaste süütegudega ka Tuglase «süüd» 30. nov.—3. dets. 1909. a. Sõjakohtu istungid olid kinnised ja neid peeti Belomorski polgu ohvitseride klubi ruumes, teated sellest protsessist on saadud ainult ajakirjanduse kaudu (vt. «Postimees» nr. 277, 278, 279; «Päevaleht» nr. 276, 277, 278), kus on antud kokkuvõtte süüdistusaktist, mõni rida kaitsekõnedest ja kohtuotsused. Süüpingil istusid 9 kaebealust, kuna teised olid põgenema pääsenud, nende hulgas ka Tuglas.

Selles protsessis oli kokku kuhjatud tegelasi, kes kunagi koos ei töötanud ja ka üksteist ei tundnudki. Aastaid oli möödunud, osa revolutsioonilisi tegelasi oli karistamata, neid nähtavasti tuligi kokku võtta ühte protsessi. Protsessi ajal viibis Tuglas Pariisis ja luges seda «Postimehest» ning võis olla rõõmus, et oli osanud õigel ajal minna maapakku, kuna süüpingil istudes oleks teda oodanud sunnitöö.

Lühendatult «Loomingust» 1936, nr. 3.

Leena Külaots — kiri A. Looringule 26. III 1936

KM KO F 210 M 2:6

Väga austatud hr. Looring!

Lugenud «Päevalehest» Teie uuringuist Fr. Tuglase tegevuse kohta 1905. a., tuli mõte lisada neile andmetele paar joonekest oma mälestustest. Arvan, et järgmine koosolek peale Rapla peeti Kehtna valla Kalbu koolimajas. — — —

Õhtuvidevikul tõi mulle minu elukohta — Rapla Valtus Keava jaama lähedal — teate keegi tuttav Raiküla vallast, et Kalbus on «meeting»

⁵ Vt. «Eesti Kirjandus» nr. 10, 11, 12, 1935; Al. Looring, Punased aastad Läänemaal I, Haapsalu, 1933.

ja tähtis kõneleja: Mihkelson. Jõudsime sinna, kus olid koolimaja ruumid täiskiilutud inimestest. Lauldi marseljeesi, Julgesti vennad nüüd tööle ja muid, mida ei mäleta. Enne kõneles Oras ja veel keegi, keda ei mäleta. Tuglase kõne sisust mäletan: «meie elasime nagu raudse võlvi all, kott-pimedas. Keiser, mõisnikud ja papid, see oli see kolmekordne meie üle kummutatud terasvõlv. Siis tuli Vene-Jaapani sõda ja lõi esimese augu sellesse võlvisse. Esimene valgusekiir tungis meieni. Nüüd on see võlv täis suuri pragusid, me näeme ja teame, et mujal maailmas on olemas õigusepäike ja niisugune elu, mis on väärt elada. Veel mõni pingutus, siis langevad täiesti maha meid köitvad ahelad, me oleme vabad ja nägijad.»

Kõne oli paatoslik ja meie meelest ennekuuldamatult ilus. Olin 18 aastane külatüdruk; mäletan, kuidas seisin teiste seas püsti tihedas rahvamurrus ja kuidas vaimustus otse hõõgus igas inimeses. Rahvas ei tahtnud lahkuda. Tuglas läks vahest koolmeistri tuppa, tuli jälle ja kõneles veel. Lõpuks luges enese luuletusi. Rahvale meeldis kangesti «Heinategu», eriti lõpp «mis seal veel jumal, nõõ, kurat, nõõ!» — Väljudes koolimajast oli mul tunne ja rääkisime sellest oma tuttavaga, et kui kõneleja oleks ütelnud poole sõnaga «minge süüdake põlema Kehtna mõis» — otsekohe oleksid kõik jooksnud seda täitma.

Tuglas kandis mingit tumedat ülikonda punase särgiga. See riietus sobis talle suurepäraselt ja meeldis meile kangesti. Ömblesin enesele — ja teised tagajärel — kohe peale seda ka punase pluusi samasuguse kin-nise kraega. Punast sobivat riiet polnud saada, sellep. võtsime punase peente mustade täppidega — see sobis ka paremini järgneva leinalise meeleoluga.

Hra Tuglasele teeks vist nalja teada, et ta tol ajal Rapla kihelkonnas isegi naistemoodi mõneks ajaks mõjutas. Tuleb meelde, et kandsime nende pluuside juurde ka valgeid tärgetatud mansette. — — —

Vabandades käesoleva kirja pärast

ja austusega

L. Külaots

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

TUGLASE PAGULASPÄEVILT SOOMES

GUSTAV SUITS

Friedebert Tuglas — see nimi on saanud paljutähenduslikuks. Võime enestele sellest juba selgemini aru anda. Paljuütlevalt ümarduvad Tuglase aastad juba juubeliarvuks ta hoolsalt kirjutatud ja kogutud teoste taustal.

Möödame lugupidava pilguga ta siiaaamane viljaka elutöö tulemusi. Hindame kõik ta täisvalminud karakteri täpsust ja soliidsust, nagu see ilmneb igas ta eeskujulikus punkti i pääle panekus. Näib, nagu poleks ta elades midagi unustanud.

Ühtlasi tajume, et ta eneseteostuse ajendid ja avaldused on aja jooksul tublisti muutunud. Katsume kaasaegseina — kes lähemast, kes vähekaugemast kogemusest — mõista ta ande üllatuslikke ja keerukaid metamorfoose.

*

Olgu sel puhul lubatud mõne sõnaga mälestada neid aegu, mil Fr. Tuglase nimi veel polnud saavutanud Tartu parema poja täit kodanikuõigust, vaid oli alles algava ja paoskleva kirjaniku pseudonüümiks.

Friedebert Tuglas säält, kus külarealist ja revolutsiooniline rahvatribuun Mihkelson oma «Hundi» ja «Hingemaa» lõpetanud. Toompea vanglast pääsemine ei vabastanud teda uue vangistuse väljavaateist, põetud pääga Siberisse saatmise hädaohust. Ära libisedes tsaarisandarmite käest vahetas Mihkelson-Tuglase reaalne pörandaalune isik siis oma nimesid ja tunnuseid, ja ainult maapagulasele oli maailm lahti.

Soome autonoomne elusuhe Vene võimudega, vabama vennasmaa eeldused ja veetlused olid mind ahvatelnud Helsingi ülikooli õppima.

Sääl otseku teise kodumaasse kiindudes puudusid mul need artistilised omadused osade ja asukohtade vahetamiseks, mis Tuglasele nii iseloomulikud olid ta pagulasnooruses. Aga kunagi polnud me oma Tartust saadik alanud kokkupuuteid nii lähe-

dalt jaganud kui Soome lahe teisel rannal kaaslastena liginedes. Sümpaatiaside ühendas Soomes paigalpüsijat samal maal ja samas linnas kaua püsimatut sõbramehega. Reaktsioon ei lasknud teda rahulikult magada. Tuglase assimilatsioonivõimed olid siis samuti liikuvad, nagu ta tulekud ja minekudki, nii et võimud teda ei osanud tabada.

Tänapäev ei tuleks mõttesse Friedebert Tuglast ära segada kellegi teisega. Õige nime ja tõelise isiku peitmine abistas aga pagulase elulisi hüvesid. See oli illegaalne mäng, mis vajab legaalse teisekute lavastamist. Sõbramehe suhteid silmas pidades pole ime, et Fr. Tuglas Soomes siis esines enam kui kord Gustav Suitsu teisikuna. Veel rohkem, mis paneb tagantjärele naeratama: samanimelise passi kahasse kasutamine on nime tõelist kandjat võinud asetada vajaduse ette enesele pseudonüümi leiutada. Kord külastasin oma nimega kaetud Tuglast, kes siis elas Helsingis Korkeavuori tänaval. Küsisin korteri perenaiselt: «Onko herra Suits kotona?» — «Ei ole. Mutta keneltä saan sanoa terveisiä?» Pikemalt mõtlemata pidin enesele pseudonüümiks võtma Lind (mil on ka rootsikeelne tähendus). Nii kaua kui Tuglas ses korteris püsis, tituleeris temagi mind teiste kuuldes selle nimega.

Veel aastaid hiljem on mul koomilisi vahejuhtumeid olnud Soomes: «Kuidas, teie tahate Gustav Suits olla! Aga tol mehel oli ju teine nägu ja tegu, ja ta vähe nagu lonkaski!» Ühe teise passi omanikku imiteerides oli Tuglas nimelt õppinud lonkuriksi.

*

Mitte küllalt välisest nime katmisest ja isikumärkide segamisest. Julgeksin väita, et meie südamelöögid siis rõõmus ja norus siiralt kokku puutusid, et tundsi vähemalt hetketi otsekui sama eluhoovust, ilujoovastust, kirjanduslike maitsete kooskõla. Intiimne noorestilne joon oli siis meile omane. Kõige oma individuaalsete iseärasuste kiuste olime nooreestlased teatava kultuuritahtelise, esteetilise ja moraalse hoiakuga.

Hoidsime 1905. a. ideaalide poole. Kandsime eneses unistusi sellest, mille paremusi otseselt ei näinud, koguni sellest olematust, mida kunagi näha ei saa. Õppisime oma elamusi ja lugemusi selgitama pateetiliste meeolude udu.

Muidugi polnud mitte mina see, kelle pilk varemalt teritus vahetult, lähedalt, isikupäraselt nägema. Maalija silmaga loodust vaatlema õppis Tuglas juba 1907. a. suvel Ahvenamaal. Aga kui siis sama aasta sügisel valmis «Toome helbete» käsikiri, siis oli mul eesõigus saada selle tunde helluse, valgusmul-

jete ja värvivarjunditega võluva Tuglase noorusnovelli esimeks vaimustunud lugejaks ja hindajaks.

Kunstimustlase kärsitus, kultuuri ja vabaduse jänu tõmbas Tuglast ühes meie maalijate-impressionistidega Pariisi. Kodumaale lähemale igatsus tõi teda säält jälle ajutiseks helsinglaseks tagasi. Helsingi taustal Oulunkylä, kus kujunes Felix Ormusson. Tuglas oli siis ehtne esteet ülepingutatud romantiliste unistuste ja reaalelu kokkupuudete mängu eneseirooniliseks romaaniks põimides. Aga mitte vähem ehtne polnud ta oma illegaalset isikut legaalseks lonkuriks moonutades.

Pärast, maailmasõja aastail, tumenevat tõsielu ikka enam umbusaldades, kolis ta Helsingisse mu korterisse elama, kus on kirjutatud «Kuldne rõngas», «Inimesesööjad» ja muudki. Kui õueväravast välja astus, siis vaatas ettevaatlikult vasakule ja hüvakule. Seda tegi ta veel 1917. a. revolutsiooni esimestel päevadel. Küsisin: «Miks veel?» — «Vana harjumus,» vastas ta.

*

Ei käi meie enam nende noorustähtede all. Täie nimega katab Friedebert Tuglas nüüd oma taidurlikke ilukirjanduslikke moondumisi ja oma huvide uurivat hargnemist. Ikka elutargemalt vaatab ta hüvakule ja vasakule oma töötoast tänavale astudes.

Ei tahaks öelda, et nooreestlased juba nii kaugele oleksid eemaldunud oma noorusea hoiakust, et oleksid muutunud isene vastandiks.

Avalikke antagoniste pole noorussõpradest saanud lahkuskisuvate käänakute pingest hoolimata...

«Looming» 1936, nr. 3

M. Laarman: Teosed I. 1957.

TUGLASE NOORUSPORTREEDEST

NIGOL ANDRESEN

Koos «Noorusemälestustega» (1940) tegi Tuglas avalikkusele kättesaadavaks oma foto kaheksateistkümneaastasena (1904). Kaabu peas, uljas kogu, üsna jonnakas nägu — küllap ta sellisena teeniski «Tartu Jean Jacques'i» nimetuse. See nooruk on Tuglase teoste ülelugemisel juba üsna võõraks jäänud, see ei peegelda meile tuttavate teoste autorit. Noor Tuglas, nagu me teda kaua tunneme, nagu ta esineb «Liivakella» kaaluvas osas, avaneb väga ilmekalt 1906. aasta fotol. Kuue all punane särk, tollaegse riietustava järgi valge krae särgikaeluse all. Väga jonnakad tumedad juuksed. Terav vaade läbi näpitsprillide, millest rippuv must nõör hoiab neid kuue küljes. See on revolutsionäär Friedebert Mihkelsoni pilt, umbes selline, nagu Leena Külaots kolmkümmend aastat hiljem teda kirjeldas mälestuste järgi. Sellel fotol on «Hingemaa», «Jumala saare», «Mere», «Kolgata tee» ja «Kätkilaulu» autor, äsjane vang, odatertitaja uuteks võitlusteks elus ja kirjanduses. (Tagaotsitava ja paoskleva revolutsionääri foto ilmus 1909. aastal «Postimehe» albumis — mitte just kooskõlas sellegi algelise jälgedesegamisega, mida Tuglas harrastas enese päästmiseks neil aastail. Kuid tsaaririigi politseivõimude jälitamistehnika ei olnud ilmselt mitte kõrgel tasemel.)

Nagu hiljem korduvalt, nii elas Tuglas märtsi lõpust mai alguseni 1907. aastal Tartus, toimetas «Noor-Eesti» II albumit. Sealt sõitis ta — nähtavasti 5. mail (v. k. j.) Tallinna, kus endastmõistetavaks peatuskohaks oli Hans Laipmani (Ants Laikmaa) koloonia Falgi pargis, «maestro Laipmani ikka varjamisvõimeliste ateljeeseinte vahel». (Umbkaudu kuu aega hiljem kunstnik vangistati ning saadeti mõneks aastaks Baltimaadelt välja.) Ühel päeval kutsus Laipman oma külalist kaasa äsja «Noor-Eesti» II albumis oma nime all luuletusega esinenud Marie Underi juurde ta «täis päikest, pilt, lilli-idülle» koju; äsjailmunud «Jumala saare» autorile ütleski poeetiline pere-naine oma hämmastuse: «Kuidas võib olla nii traagiline ja

raskemeelne!» Ühel neist õhtuist maalis Laipman külalist, pastellis, nagu tavaliselt. Meister töötas petrooleumilambi valgusel, sest muud valgust ei võinud veel majas olla. Ei olnud selles valguses midagi loomulikumat, kui et maalitava näole jäid tumedad varjud. Või oli neil varjudel sümboolnegi tähendus? Üldkontuurid näitavad Tuglast väga ilmekalt. Varjudesse kaduv nägu peegeldab pisut punase kaelasideme värvust, ja küllap ka kaugete tulekahjude helki. Selles pastellmaalis valitseb igatahes rohkem traagilisust ja raskemeelsust kui elujäätava, igavesti optimistliku Laipmani pastellidel muidu. Nüüdne kirjanduslik revolutsionäär oli selle maaliga hästi iseloomustatud, kuid tuttavaks ei saanud see portree kuigi laialt.

*

Esimeste Soome-aastate Tuglase iseloomustusse kuulub veel üks kaunis meeleoludokument. 1907. aasta suvel oli Tuglas Ahvenamaal tutvunud Gustav Suitsu noorusemuusaga, kes on põhjustanud mõned «Elu tule» luuletused ning hiljem esineb ta luules *Kevadeniu* nime all. Kord (10. IV 1908) saadab Suits neiu Tartust tervitusi ka Tuglaselt, kes olevat melanhoolne ja tujutu. Ent ajal, kui Tuglas oli juba Pariisis (1. XI 1909), teatab Margarete-preili Suitsule erakordsest rõõmsast elamusest: ta näinud tänaval väga sümpaatset vene üliõpilast: «Gorki või Mihkelsoni tüüp.» Gorki imetlemine Soomes, eriti üliõpilaste keskel, oli üsna üldine 1906. aastast, kirjaniku piduliku vastuvõtmise ajast; tema nägu tundus siis ka seda heroilist épohhi peegeldavat. Midagi meeldivalt ühist Gorkiga tundus siis kirja kirjutajale ka kaheksateist aastat nooremal eesti revolutsioonikirjanikul olevat.

Kiiresti areneva ja muutuva Tuglase nägu järgmises etapis on esitatud pärast esimest Pariisi-talve tehtud fotol, sellel, mis leidub praegu «Mälestuste» köite ees. Materjal on sama, kuid siin näeme noore esteedi pehmet nägu, isegi juuksed on taltutatud. Pole enam noore revolutsionääri paatost ega muidugi ka õudust.

*

Nende aastate Tuglase portree on suurima õnnestumisega maalitud siiski sõnadesse, ja enam kui ühekordse eelkatsetusega.

Augustikuus 1908 kirjutas Gustav Suits Vilsandist Tuglasele, et ta on kirjutanud esse «Fr. M.» üle. Seekord ei olnud ta kärsinud ootama jääda, kuni trükkis kuulutatud novell «Pühajärv» ja novellikogu «Nälg» oleksid ilmunud või esse autorile käsi-kirjaski tuttavaks saanud. Vähemalt autorit ennast rahuldaval

kujul ei ole see essee «Kahekesi» autorist kunagi valminud. Suitsu ennetas üheksa aasta pärast Aino Kallas oma esseega Tuglasest, mis ilmus enne eesti ja hiljem soome keeles ning mis mõni aasta hiljem tõlgiti ka inglise keelde. Tuglase tiheda käsitluseni artiklis jõudis Suits kaksikümmend üks aastat hiljem, 1929. aastal Eesti Biograafilises Leksikonis.

Järgmise aasta septembris sõitis Tuglas Pariisi, ja Suits Helsingis tundis temast puudust. Järgnevate kuude kirjades nukrutseb ta korduvalt Tuglase eemalolekust. Kord kõneleb ta kokkusaamistest Aaviku ja Grünthaliga (28. II 1910) ja ohkab: «Ainult Sina puudud, Friedebert Tuglas!» Samas kirjas esitab ta hiljuti ilmuma hakanud ajakirja «Noor-Eesti» 2. numbriga kava. Kohe pärast seda sõidab Suits Tartu, kus külastab Tuglase vanemaid, andes neile Tuglasest suuliselt aru, ning hiljem kirjalikult Tuglasele vanematest ja kõnelustest nendega. Tuglas on just oma juhtumusrikkal Itaalia-reisil. Sel ajal kirjutas Suits kolmestroofilise luuletuse «Friedebert Tuglas» ning avaldas sellessamas ajakirjanumbris.

Oleks see portree omandanud artikli kuju, võiks sellele peal-kirjaks panna: Tuglase tulek kirjandusse.

FRIEDEBERT TUGLAS

Ju kaua õhkas, lõhnas kodu kurus
arg närbuv lillekene ülesleidmata
ja varisesid toome helbed asjata,
jalg valged õied põrmu sisse surus.
Ja taevas sinas, kõrge, sügav lõpmata —
ei hoolinud sest proosarahva turus

Ah, tuikas armu valu hõõgamisi
täis igatsuse õnne noore rinna all
ja sumbus ilma laanes nuutsumisi
kesk pettumuse tühjust jõutul elhinal.
Lõi noored meeletused karmilt eluhall —
ei hellitand neid keegi leinamisi.

Sää! tuli Tuglas. Sõjakevad õues.
Ta pasun, seltsimeeste ööbik, huilgas teel
ja vabaduse neitsi tormis, kõues
(ei maine naine!) teda suudles teiste eel.
Kuid rõhus kaotus siis ja kahtlus põues —
ja lillest, taevast, armust hellus tema meel.

*

«On ilu, elu, valu / nii palju ilma sees,» oli öelnud Juhan Liiv. Maailm on ilu täis, kuid puudub see, kes sellest päriselt hooliks. Kui palju armastust, igatsust, pettumuste tühjust — kirjandus ei tundnud neid. Sellesse olukorda tuli muutus Tuglase tulekuga: «Sõjakevad õues!». Teda tabas kohe vabaduse neitsi — kuid siis langes võitlusromantika kaotustes ning sumbus kahtlustesse pärast kaotust.

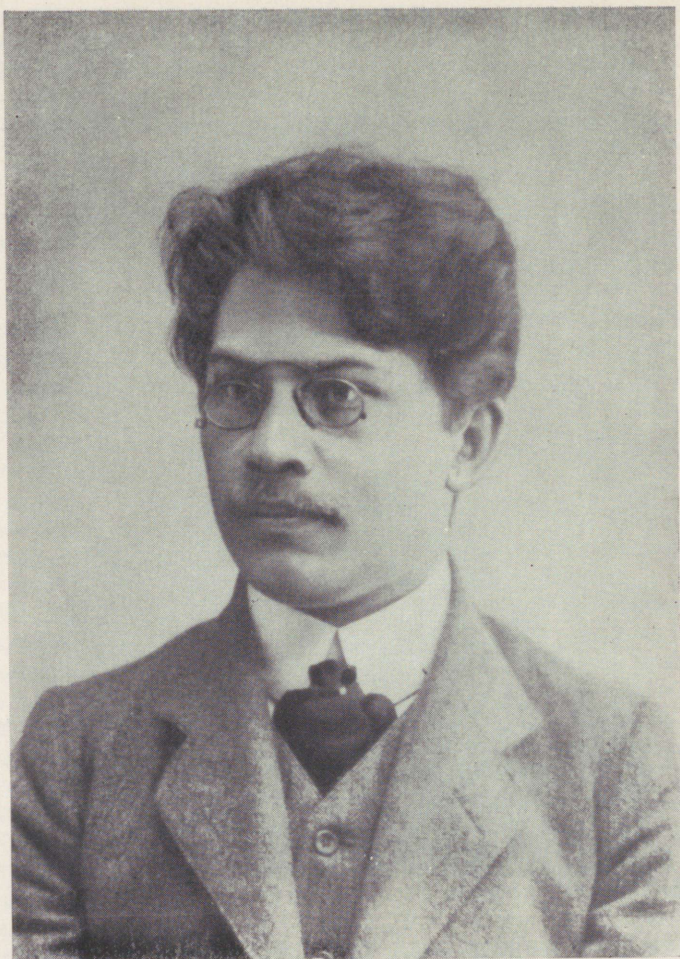
Nii on noore Tuglase tähendus eesti kirjanduse ilmestamises ja rikastamises kokku võetud kolmandasse stroofi, ta pettumused on sügavad, kuid «lillest, taevast, armust» hellumine jääb siiski alles.

Neli aastat hiljem Tuglase «Liivakella» juures peatudes mõtiskleb Suits lillede ja armastuse ning ühiskondliku pöörde unistuste kokkukõlumisest Tuglase — ja mitte ainult Tuglase — noorusromantikas: «Unistades lilledest ja armastusest kuuleme uue ühiskonna, kuuleme uue kunsti hommikukellade kõla.» Ta on märganud reaktsiooni ja lüüriliste unistuste omavahelist seost: «Elame uuesti keset noore, kirgliku jõu tõusu ja mahasurumist, tuksatame tõelikkuse vangikoja värava raginast, aimame elu väärtuste unenäolikuks muutumist, näeme varjusid kasvavat, varjusid kasvavat üle meie tähtede.» Ta aimab siin Tuglase loodusenägemuse kaudset seost reaktsiooniaja raskusega, tunnistades selletaolist mõju teiste, nii ka enese juures: «Ja ehk on nii mõnigi meist nagu Tuglas tumeda reaktsioonija tulles isesugust troosti leidnud valusalt punetavast õhtuehast, õitseva ristikehina mesisest lõhnast, udu hõljumisest üle väinade ja heleda, plaatinavärvilise kuu tõusust üle meie sugupõlve pettumuste.»

Luuletuse «Friedebert Tuglas» võttis Suits aga varsti uuesti käsile. Nüüd ei piirdu ta enam Tuglase tulekuga kirjandusse, vaid tõmbab mõned jooned Tuglase sisemise kriisi ümber. Pärast novellikatket «Õhtu taevas» ei andnud Tuglas oma uuest loomingust kaua aega märku. Tal olevat käsil novell «Sinine savi», millega ta tõepoolest kaua tegeles — ilma et novell tänaseni oleks jõudnud meie ette. Suits ootab temalt esimest Pariisi-novelli (27. XI 1909), mille tahaks avaldada kohe uues ajakirjas. Kui vastuseks oli Tuglase vaikimine, küsib ta kerge muigega (28. II 1910): «Kas ei tohi Sinu poolt ka mõnda novelli loota? Kui palju Sa neid Pariisis oled juba valmis kirjutanud?» Itaalias ringi matkavale Tuglasele kirjutab Suits jällegi (14. IV 1910): «Ootan Sinu novelli järgmise nri jaoks.» Ja varsti ennast korrates (23. IV 1910): «Millal saan Sinu lubatud novelli ajakirja 3. nri jaoks?» Seekord lisab ta kiusaka küsimuse juurde: «Kuhu reisirid ja kuidas reisirid ja kas ka tagasi tulded?» Aasta lõpuks on novellide ootaja vähem nõudli-

1910.

1912.

kuks läinud (5. XI 1910): «Ole hää, saada kõik, mis Sa NE 4. nrisse oled mõtelnud, võimalikult kohe tulema. Iseäranis suur puudus on algupärastest novellidest!» Ja juba uuel aastal, varsti pärast Suitsu abiellumist (19. II 1911): «Kui Sa mitte Hispaaniasse ei sõida, tule siia, Helsingisse. Mul on Sind isiklikult väga igav, ja palju asju oleks läbi arutada.» Kuuldes teise reisikavatsusest (5. III 1911): «Sinu kiri tuli, ja see sisaldas selle rõõmustava teate, et Sina ise pea tuled, et Sind paari nädala pärast külla ja kuulda saab.» Vahepeal on omavahel juttu aetud, igatahes ei ole kirjades aasta otsa novellidest juttu, siis korraga (22. V 1912): ««Sinise savi» nägemisest ja kuulmisest olen praegu niisama huvitatud kui selle autori jälleenägemisest ja kuulmisest.» Edasi järgnevad mõned mõttevahetused «Felix Ormussoni» eelredaktsioonide üle.

Kuid Tuglasel kestis viis aastat loominguline kriis, pärast seda kui ta oli oma vahepealsete meeleolukatketega tekitanud Suitsul küsimuse: kas ei arvustata kord sensibiliteedis uppumist niisama, nagu meie miljöökirjeldustes uppumist arvustame? Tunnustades küll Tuglase meeleolusid, lõpetab ta: «...kardan väga, et kui niisugune kalduvus püsivaks maneeriks muutuks, siis see meie, Eesti, moderni umbkotti välja viiks...» (26. XI 1909).

Tuglase Pariisi-aastate (pigemini Pariisi-talvede) ning kirjutamise katkemise aegade meeleolu paistis varsti Suitsul «Friedebert Tuglase» täiendavas neljandas stroofis, mis ilmus veebruaris 1913 kogus «Tuulemaa». Oli see stroof valminud varem või tekkis see otse käsikirja trükikotta viimise eel, pole küll teada, kuid see täiendus Tuglase portreele oli valminud lõnghaaval juba mitme aasta kestel — nii otsustame Suitsu kirjadest Tuglasele:

Käid kaugel nüüd sa meie elu kärast,
näed üle lille, armu käivat jahendust,
meil' kingid igatsuste sinist mahendust.
Sa leinad loomata maailma pärast,
me joo bume su kunsti kergest särast
ja ootame su taeva pilvelahendust.

Oleks nagu veidi ironiat: «Käid kaugel nüüd sa meie elu kärast.» «Loomata maailm» on laenatud Tuglase originaalist («Palavikud»). Kõigi seniste kirjade ja küllap omavaheliste kõneluste sisu võetakse optimistlikult kokku: «... ja ootame su taeva pilvelahendust» — selle tüütava kriisi möödumist, mil-
leks tõesti juba oli eel-endeid.

1920. aastal «Tuulemaa» teist trükki välja andes viimistles Suits selle luuletuse mõne olulise muudatusega. Kõigepealt on arvestatud vahepeal muutunud või täpsustatud õigekeelsust, mida oli tehtud juba «Tuulemaa» esimeses trükis. Kaks värssi on nüüd kujundiliselt ja ideeliselt uuendatud. Kolmanda stroofi 5. värss (Kuid rõhus kaotus siis ja kahtlus põues) on nüüd:

Siis vangikoja uste ragin põues —

Sisuliselt muutunud on ka neljanda stroofi 5. värss:

me jobume su kunsti tõusvast särast,

mis eeldab uut rahulolu selgesti nähtava loomingulise tõusu puhul — uue redaktsiooni ilmumise ajaks olid valminud «Saatus» novellid, «Taevased ratsanikud», «Kangastus», «Inimese vari» ja «Merineitsi». See valmisportree on nüüd järgmise sõnastusega:

FRIEDEBERT TUGLAS

Ju kaua õhkas, lõhnas kodu kurus
arg närbuv lillekene üles leidmata
ja varisesid toome helbed asjata,
jalg valged õied põrmu sisse surus.
Ja taevas sinas, kõrge, sügav lõpmata —
ei hoolitud sest proosarahva turus.

Ah, tuikas armuvalu hõõgumisi
täis igatsuse kihku noore rinna all
ja sumbus ilma laanes nuutsumisi
kesk pettumuste tühjust jõutul värinal.
Lõi noored meeletused karmilt elu hall,
ei hellitlend neid keegi leinamisi.

Sääl tuli Tuglas. Sõjakevad õues.
Ta pasun, seltsimeeste ööbik, huilgas teel
ja vabaduse neitsi tormis, kõues
(ei maine naine!) teda suudles teiste eel.
Siis vangikoja uste ragin põues —
ja lillest, taevast, armust hellus tema meel.

Käid kaugel nüüd sa meie elu kärast,
tead üle lille, armu käivat jahendust,
meil' kingid igatsuste sinist mahendust.
Sa leinad loomatu maailma pärast,
me joobume su kunsti tõusvast särast
ja ootame su taeva pilvelahendust.

Emigratsiooniaastate lähima kirjandusliku sõbra poolt loodud Tuglase sõnaline portree on haruldaselt õnnestunud. See avab noore Tuglase arengujooned, kinnistab ta kirjanikuise-loomu suure isikupärasusega.

1965

E. Schreier: *Der goldene Reifen*. Berliin 1961.

JOHANNES BARBARUS

LOOV INIMENE

(a. 40 p. Tuglase sündimise)

...Soyez plutôt maçon, si c'est
votre talent!

(L'art poétique — Boileau)

Oo, palju aastaid ta ennast on ehitanud!

Võib olla, nii mõnigi õlgu on kehitanud:

millal lõpeb too kummaline töö,

mis ei lakka ka siis, kui on öö?

Palju aastaid pääle Mohammedi, Buddha

läinud? Kirjutame praegu:

p. K. s. — 1926.

Loova isikuga tähistame aegu,

iga luuletaja tähtraamat uus,

iga inime, kannab keda ajaloo muda.

Paavstid, kuningad, vürstid, keda ülistet hümnes,

kes esimene, kolmas neist, üheksas, kümnes,

poet on ainuke: Esimene, Viimane,

sellest ta tee nii väsitav — liivane!

*

Vaatke ise, kuis kannab oma südame telliskive,
omi tahtmisi vormiden hooneks!

Vaatke ise — ja te näete — päris ime:

looja hing muutund pinnaks ja jooneks.

Näete ise, kuis ta silme vitriinest

ajupeegeldused särahtuvad vastu!

Näete ise, kuis ta südamest tiinest
tuksuv armastus välja võib astu.
Näete ise: oman hingen katab laua, —
püha õhtusööma. Sööge ja jooge! .
See ta ihu, veri — viin seisnud kaua,
murrab leiba. Laske maitsta neid rooge!

*

Nõnda loob ennast: ikka pole valmis,
seitsmes päevgi pole talle puhkus,
iga sekund ennast täiendab salmis,
loov vaim, see ta vara ja uhkus.
Kena müüt: jumal lõi kord maailma
kuvve päevaga, igaveseks loobus,
aastasadadeks sulus loovsärava silma,
valgus oli, ent pimeks jäi gloobus.
Saab aru poet: ei või olla see sedasi,
et vahime kuhtunud öhe.
Varemloodud maailma loome edasi:
— «Poetid — müürsepad, ehitame, tõhe!»

«Looming» 1926, nr. 3.

Johannes Barbarus: *Multiplitseerit inimene*. 1927.

M. Laarman: *Teosed VI*. 1958.

TUGLASE NOVELLISÜSTEEM

ALEKSANDER ASPEL

Novelli piirid romaani vastas on jäänud teatavasti kaunis ähmaseks. Mis teda igaühe teadvuses romaanist eraldab, on muidugi ta lühidus. Novelli lühidusest on järeldunud ta ehituse olulisim printsiip: kontsentratsioon, keskendus, mis pakub juba alust ka novelli sisuliseks määratluseks.

Oluline on siin teadagi küsimus: kui kaugele peab ulatuma kontsentratsioon ehk teiste sõnadega, millised ainepiirkonnad ja kui avarad teemad võiksid novellis tulla arvesse? Georg Lukacs oma teoses «Die Seele und die Formen» defineerib novelli kui kirjandust, mis ühe otsustava saatusehetke kujutuse kaudu valgustab ühe inimese kogu elusaatust. See tähendaks siis novellile ainevaliku juhisenä ühe esindava elusündmuse, konflikti, pöördepunkti või olukorra valikut sellest elupaljusest, mille mitmekülgne ja põhjalik kujutus oleks romaani ülesandeks.

Sellest määratlusest selgub ka novelli kompositsiooniline lähedus draamale, millest sageli kõneldakse. Kummagi tähelepanu on koondatud ühele elumomendile, mis oleks tähendusriikas. Tegevusühtsuse nõudena on see klassikalisest draamateooriast kõigile tuttav ja tohiks olla ülekantav ka normatiivsesse novelliteooriasse, selle vabadusega siiski, et novellile oleks tegevuse koondus ühe konflikti ümber selleks paratamatuks eelduseks (kuigi tiheduse pärast soovitatav), milleks ta on draamale. Võime kujutella näit. ühele valdavale meeolumomendile ehitatud novelli, kus puuduvad konfliktid, ja teiselt poolt novelli, mille sündmustik läbib terve rea omaette konflikte. Mis aga igal juhul jääb novelli nõudeks, on perspektiivi koondus ühe probleemi või elunähtuse ümber, mis annaks ühtluse ka sündmuste paljusele. Lukacsi definitsioon nõuaks siit laiendamist kõigi novellitüüpide kohta, selle muudatusega, et ta ühe inimsaatuse valgustamise asemel lubaks põhimõtteliselt igasuguste tõelisuselõigete, probleemide ja teemade peegeldamist. See novelli esinduslik tähendus või sümbolijõud

tohiks olla oluline, et teda sisuliselt piirata vähemnõudliku lühijutu, laastu, anekdoodi vastas, mis rahuldavad iseendaga, andes hetkepilte, ilma et süvenduksid ühe inimsaatuses või laiema teema kehastuseks.

Tuglase novellisüsteem kirjaniku küpsusea toodangus, mida alamal on püütud vaadelda (alates koguga «Õhtu taevas»), liigub selle määritluse piirides sageli suurema sümbolipretensiooniga, kui seda üldine esindusnõue eeldaks. Tuglase tuntud programmlaused: «Luuu müüte, — see on kõige kõrgem. Luuu seda üksi, mida muidu rahvad ja aastaajad on loonud, — see on jumalik. Suuremat õnne ei pea kunstnik lootma» — osutavad, millises suunas tuleks jälgida kirjaniku kunstiesmärki.

Juba novellikogus «Õhtu taevas» näivad novellid koonduvat mingi üldise, eluvaatelse teema ümber, mida nad illustreerivad. Nii avarduvad «Toome helbed» (1907) hapra tütarlapse ja toore tõsielu üldiseks kontrastiks, millest võib lohutada vaid mänguriik; «Suveöö armastuses» (1906) on öise ehalkäimise episoodisse koondatud teenijatüdruku elusaatus ta loobumiste ja õnneigatsusega; «Vilkuv tuli» (1909) võib pretendeerida mehe armukadeduse ja naise libiseva psüühika valgustamisele kõige üldisemais raamides, millele naise Eva-nimi näib kavatselt osutavat. Ilma konkreetse põhjendusega esitatud konflikt laseb kogu tähelepanul koonduda tundeseisundile endale.

Hilisemais novellides see elutaust või eluvaateline silmapiir, millele novell projekteerib kiiri, on mõnel juhul ainsaks võtmeks novelli ühtluse tagamiseks. «Popi ja Huhuu» (1914) teema piirdub kodukoera hingeelu ja saatuses valgustusega kujuka intriigi kaudu, ent miski ei keela sel novellil olemast sümbolne veel üldisemal pinnal isanda ja orjahinge suhte kohta üldiselt.

«Maailma lõpu» (1915) intriig areneb ühe elujõu, armukire kujutuseks kuni selle viimaste intensiteedivõimalusteni, ületades kõik tavalised eluvahekorrad ja üldistudes niiviisi tõe-poolest müütiliste mõtudeneni. Kaugema taustana asetub novelli lõpus veel üldisem ideaaliigatsuse teema: «Mis olid mulle veel inimese mõtted ja ettevõtted! Mis oli mulle veel inimtütre armastus!» jne. — Veel vähem ütleb sündmustik otseselt «Inimesesööjais» (1916). Mängivad lapsed leiavad poonu, kes osutub ühe lapse õeks: selles on kogu tegevusekäik. Novell omandab aga tähenduse alles laste vapustuses poonu ees, kelle kaudu nad puutuvad esimest korda kokku elu saladuslike jõududega. Nii näib olevat siingi laste ja elutraagika kokkupuute üldine teema selleks taustaks, millele novell heidab valgust. Ja nii nagu «Maailma lõpus», pole teema ka siin esitatud mitte mõistusliku analüüsi kaudu, vaid tundelise seisundina, kuhu

laste kobavad arutlused novelli lõpus toovad ainult väga nõrka aruvalgust. — Viimane märkus maksab vahest veel täielikumalt novelli «Kuldne rõngas» (1916) kohta. Sümbolised motiivid, piiride kaotamine tõelisuse ja fantaasia, une ja ärkveloleku, isegi elu ja surma vahel annavad siin kogemusile toetuvale loogikale nii vähe pidemeid, et on parem sellest loobuda ja võtta vastu kirjaniku tundeline sugestioon, lohutudes metasüühilise probleemiasetusega surmasõnumi ees, mida Jürgens enda kohta vanast ajalehest loeb. «Sääl oli tõde, tema oli paljas uni. Kas peab und tingimata keegi nägema? Kas ei või uni iseenesest olemas olla, nagu on mõte raamatus olemas, kuna selle mõtleja juba ammu põrmuks on varisenud.» Selle probleemiga ristleb kuldse rõnga sümbolne teema, mille puhul oleks asjatu otsida ta täpset tähendust. «Merineitsi» (1917) ehitus, mis on kahestunud Kurdise ja Kaspar Punase motiivide vahel, näib omandavat ühtluse vaid eluvaatelistest looduspuhtuse kokkupõrkest inimliku jõhkruise, mida esindab Kaspar Punane. Novell avardub niiviisi elu põhivahekordade müütiliseks kehas-tuseks ja on mõistetav alles selle üldise teema ringis. Kujud ja sündmustik osutuvad vaid sümbolseiks nägemusiks ja kujutuse rõhk on siingi põhikontrasti tundelisel väljatöötusel. Sama avarate perspektiividega läheneb kirjanik «Kangastuses» (1917) ühiskondliku revolutsiooni teemale: rida sümbolseid nägemusi kehastab autori pessimistlikku üldkäsitust, et maassud ei muuda tõeliselt midagi rahva olukorras. Varsti on saarevanem tagasi ja rahvas elab edasi rahulikku, vaest ja töökalt elu nagu alguses.

«Inimese varjus» (1919) on Tuglas asetunud emaarmastuse psühholoogilise teema ette, mida ta valgustab erakordselt tundepineva sündmuse valguses: sõttaläinud poja ootus, tema jälleleid sureva sandina, ent selle taga eluironia aimus: see, keda ta hellitab, on tõeliselt ta poja mõrvar. Psühholoogilisest kujutusest, mis valgustab üksildast emahinge, kajab siingi lõpuks üle üldeluvaateline teema: kõik jookseb inimeste toore tõelisuse ees tühja. Ainulaadse veetluse annab sellele novellile diskreetsus, millega kirjanik seda toorest pettust laseb vaid väga kaudselt aimata.

Üldine eluprobleem näib olevat ka «Taevaste ratsanike» (1917) aluseks: lihtsameelne poiss elupaljuse veetluste ees, mida röövitud raha talle järsku avab. Bova läbib seda nagu unenägu, suutmata midagi tabada (sama motiiv esines ka «Kuldses rõngas», kus Jürgens kuldset rõngast taga ajades tallab keset lilli, maldamata neid noppida, ja läbib kauneid maastikke neid nägemata). Novellile annab ümara lõpu poisi väsinud tagasitulek türklase kambriisse, kus ahv kägistab ta omakorda, aidates selguda niiviisi elufilosoofilisel järeldusel: kõik ihad söövad

M. Laarman: Teosed I. 1957.

end ise. Alles siit tagasi vaadates omandab novelli kirev sündmusterida ühtluseprintsibi ja selgroo.

«Rändaja» (1921) läheneb uuesti metapsüühilisele hinge ja materia olemasolu salapärase sidevuste, tõelisuse ja kujuteldu piiriprobleemile, mida kohtasime juba «Kuldses rõngas». Teema enda ebaratsionaalsus lubab vaid aimusi neist sidevustist, mida novellis kujutatakse. Hüpotees algaine liikumisastmeist kui kõige materiaalse ja isegi hinge erikujude põhjustist

on öieti ainsaks mõistuslikult ühendavaks lüliks ilmutuste reas, mis annavad äärmiselt tunderaske aimuse elu salapärasusest. Samad, võiks ütelda müütilised moondused on ka «Õhk täis on kirge» (1920) aluseks, tähelepanu keskendusega elu tooreil jõududel, mida kehastavad metsamaja elanikud. Lorensi mõtisklusist novelli lõpus selgub ilmekalt autori pretensioon kogu elukõiksuse sümbolisele valgustusele: «On elul kaks palet. Olin tunnud enne üht. Nüüd tunnen teist. Olin ühele ise hirmus. On teine mulle hirmus. Ma ei taha näha enam kumbagi palet. Ma ei taha näha ennast ega maailma.» Kogu elu osutub Tuglase novellide valguses niiüksi üksikute vastuoluliste põhijõudude traagiliseks kokkupõrkemänguks, millest pole pääsemist mujale kui unelmateriiki. Nagu eespool osutatud, on suur osa novelle pühendatud kas nende jõudude omaette kujutamisele («Maailma lõpus») või nende üldisile konfliktidele («Toome helbed», «Merineitsi», «Kuldne rõngas», toore mehe motiiv «Rändajas» jt.).

Oma viimases novellis «Androgüüni päev» (1925) on ta lähenenud veel kord neile elu põhijõududele, kehastades Androgüünis elamusteihä täitumise teed tehniliselt eeskujuliku keskendusega ühe päeva raamidesse, mida on võimaldanud lahtimõtestamine kõigist tõelisuse ainelist tingimustest. Fantastilise teemaarenduse kaudu püüab kirjanik tabada sellegipärast tõelisust, ent mitte ta konkreetseis sidevuis nagu realist, vaid üldisemalt ja sügavamalt. Novell ei illustreeri siis mitte Androgüüni hingeelu individuaalseid erinähtusi, vaid ühe impulsi avaldusi ja mõju, mis kehastub Androgüünis, ent mis on mõistetav samal ajal üldise eluprintsiibina.

Tuglase novellisüsteemile on seejuures põhiliselt iseloomulik, et ta ei esita oma teemasid mitte ratsionaalse teesina, mida novelli süžee peaks tõestama, vaid tundelise olukorranä, hingeseisundina, mille sugestiivsus asendab mõistusliku tõestuse. Selle tõttu võivad nad pealiskaudsel lugemisel jätta ebamäärase mulje. Nende ühtluse printsiip selgub mõnel juhul alles kaudselt sellest taustast, millele novell heidab oma paljusid kiiri (näit. «Merineitsi»). Vahel annab kirjanik selleks võtme alles üsna novelli lõpus diskreetsete märkuste või mõne tegelase mõtisklusena, mis võib algul jääda kahe silma vahele.

Karaktereil ja intriigisõlmingul, neil ratsionaalse analüüsi peavahendeil, pole Tuglase novellisüsteemis kuigi olulist tähtsust. Novellide tuum on detailides, meeolumaalis, tundesugestioonis, mille teenistuses on niihästi tegelased kui tegevusskeem. Esindusnäite võiks anda novelli «Maailma lõpus» ehitus.

Karaktereid on piiriteldud ses novellis ainult kõige üldise-

mais joontes. Jutustajast saame teada vaid seda, et ta on noormees oma esimesel meresõidul; hiiglaneitsist kõige üldisemalt, et ta on rõõmus, heasüdamlik, õrn ja mõistatab oma vaatega teiste mõtteid. Tegevus on jutustatud paari lausega: noormees jääb oma kaaslasist maha eksootiliselle saarele, kohtub hiiglaneitsiga, kes viib ta oma koju. Järgneb armumäng, mis ilma väliste sündmusteta viib mööda tunde sisemist arenguteed kuni piinava kiindumuseni, millest noormees vabaneb vaid hiiglaneitsi surmamisega, et põgeneda siis saarelt. Sellele vähesele luustikule annavad elava keha alles kõigil lehekülgedel laiuvad kirjeldused, mille mõju põhjeneb ennekõike nende meeleolulisel jõul. On tunnuslik, et dialoog, see karakterkujutuse ja realistliku elumaali olulisim vahend, puudub ses novellis, nagu tal üldse on äärmiselt tagasihoidlik koht teisteski Tuglase novelides.

Teose peateema, noore meremehe ja hiiglaneitsi armukiindumus, on kujutatud 6-ndast peatükist 10-ndani, mis toob traagilise lõpplahenduse. Esimesed viis peatükki valmistavad ette seda tõusukohta. Nii pikk ettevalmistus, ilma et seda teeks vajalikuks karakterite väljatöötus või intriigisõlming, näib olevat seletatav ennekõike tundelise sugestiooni vajadusega, mis ei lase hüpata järsult *in medias res*, vaid nõuab järkjärgulist meeleolu süvenemist, ja seda pikemat, mida kaugem on peateema igaühele tuttavast elutöelisusest. Teema on kehastatud selle tõttu ka kõige eksootilisemas ümbruses, sest ainult seal võis kirjanik täieliku vabadusega näidata inimesi ainult ühe impulsi valduses.

Sissejuhatuse ülesannet selle erandliku hingeseisundi ettevalmistamisel võiks nimetada lavastamisülesandeks. Lugeja tuleb vabastada tavalisest kainusest ja teha kõigepealt vastuvõtlikuks üha kummalisemaile seikadele, mis omakorda on tarvilikud meeleolu kuumenduseks saabuva tundepalangu jaoks. Sissejuhatuse peab looma niisiis ennekõike vajaliku tundelise õhkkonna ja teadustama samal ajal kõik, mis novelli hilisema arengu mõistmiseks on vajalik. Jääb teadagi võimalus selgitusi anda hiljem ka järeלjutustusena. Tuglase novellisüsteemis on see peatusvõte siiski niivõrd segav, et seda on kasutatud äärmiselt harva, sest sellised tagasihaarded katkestavad tundesugestiooni. Sugestiivses lavastustehnikas peituvadki võib-olla Tuglase kunsti peamised mõjusadused.

Vaadeldgem seda novelli lähemalt. See algab väljasõiduga sadamast, mis on kirjeldatud kergete lühilauseetega. Tegevus on antud pitoresksete osanähtustena, mis loovad esimese meeleoluelevuse: «Kerkisid punased mõlad, sinised pisarad jooksid mööda mõlasid, — laulsid punased huuled, heitsid nalja habe-

suud.» Need stiliseeritud pildid tõstavad lugeja märkamatult välja igapäeva tunde- ja mõtteharjumusist. Neile võivad varsti järgneda fantastilisemad toonid. Järgmisel leheküljel ilmubki üsna kerge üleminekupilt: «Teisel päeval oli taevas täis pikki pilulisi pilvi kui linnu tiibu. Meri oli valgelaiguline.» Jutustus areneb selgete astmetena (teisel päeval...) ja kergete tooni-muutustega. Järgmisel leheküljel (13) saabub niiviisi juba järsem aste: «Nõnda jõudsimme piirini, kus meist keegi varem polnud käind» ja tugevam toonimuutus kummalise poole: «Päike tõusis veripunasena kollases udus...» ja nüüd juba kiiremini uus muutus: «Homniku eel vaikis äkki tuul. Kuid selle asemel tõusis tihe, läbinägematu udu, — ja lainetus kestis edasi.» Oleme väljas tõelisuse kausaalsuvahekordadest tuule ja lainete vahel. Ja nii astmelt astmele kuni pilkase pimeduse ja ääretu vaikuseni, milles tipustub kogu peatüki meeoleutõus. Kõigil neil seikadel pole seejuures loogilist põhjendust, nad ei tingi midagi peale meeoleluõhkkonna, mida nad oma võõrsusega äratavad. Võiksime nimetada neid tundelisiks rekvisiitideks lavastuskunstniku käes, mis aitavad luua draama atmosfääri. Peatükk lõpeb kerge tagasitõmbega kasvavast ängistustundest: laev jõuab uuesti tõelisemate tingimuste piirkonda. Meeleoluline puánt, mis võtab kujukalt kokku olukorra, peatab hetkeks jutustuse: «Vanad meremehed langesid teineteise kaela ja nutsid kui lapsed.»

Teises peatükis jätkub sama astmeliselt süvenemine fantastilisse maanurka, mille meremehed leiavad. Saare kirjelduses peatüki lõpul ilmub võõrastusmotiivide hulka uus tundetoon: looduse kummalise lopsakuse, pakatava mahlakuse teema, mis hiljem alaliselt kordub ja on üks olulisemaid rekvisiite armustseenide tundeliseks lavastuseks. Alateadlikult valmistab see juba varakult ette novelli peamotiivi ilmumist. Kolmandas peatükis järgneb kohtumine hiiglaneitsiga, kes võis ilmudagi alles pärast looduspiltide meeoleulist ettevalmistust. On tähelepandav, et kirjanik ei kirjelda siin lähemalt uut tegelast, kelles võib kohe aimata otsustavat osalist novelli hilisemas arengus. On antud vaid üldiselt ta kuju ja riietena vesihall loor — tagasihoidlikult veetlev detail. Peatükk lõpeb nagu sageli Tuglase puändiga, mis äratub ootust: «Varsti aga hargnes mets, meie ees oli lagendik ja sellel inimeste asutis.» Neljandas peatükis antakse saareasula kirjeldus. Eksootiline luksus ruumide sisustuses, korduvad pehmed padjad ja vaibad, süvendades alateadlikku tundeatmosfääri. Peatükk lõpeb nagu ikka teritatud lausega, mis resümeerib olukorra: «Siis äkki panin tähele imeliku asja: odamees oli kummuli, kooditähed tagurpidi.» Viies peatükk jätkab üldise olukorra kujutamist (lopsakuse tunde-

M. Laarman: Teosed I. 1957.

toonid üha tihenevad), et jõuda viimaks saare elanikeni, kelle looduselähedust antakse tunda nende ülemaises rahus, nende kõikemõistvas vaates ja õhtuses müütilises palveseisundis. Alles nüüd annab kirjanik hiiglaneitsist üksikasjalikuma pildi. Sel pole palju ühist psühholoogilise välimuse kirjeldusega. Ta on alasti, on ehtinud vaid juukseid ja jalgu. Jalas tumepunased, madalad kingad, kullat-servalised sandaalid või süsimustad

imeõhukesed nahksukad. Kergelt erootilised toonid ilmuvad kirjeldusse ja peatükk lõpeb viitega ärkavale kiindumusele: «Päev oli kulund ta ilu imetluses. Ta mälestus viskas üle mu une kui sammetise telgi.» Sellega oleme jõudnud peateema lävele. Järgmine peatükk viib lugeja otseselt selle keskele. Atmosfääri lavastus on olnud selle eel nii täielik, et kirjaniikul ei pruugi kulutada enam ühtki motiivi põhjenduseks või vahekorra otseks selgituseks. Kogu kirjutus võib keskenduda tunde pinevusastmete esitamisele.

Nagu toodud põgusast analüüsist selgub, seisab Tuglase ehitusmeetod siis ennekõike väga hoolikalt kalkuleeritud tunde-gradatsioonis. Peatükist peatükki novelli põhimeeleolu süveneb ja teritub aina uute tundeliste seikade lisandumise kaudu. Kui võrd hoolikalt kirjelduste paigutus on kalkuleeritud ühtlase tõusu seisukohalt, seda võib tõendada hiiglaneitsi lähema kirjelduse asetus alles viienda peatüki lõpuossa, kus see moodustab ülemineku novelli peaфраasi juurde. Ta kuju erootilised kõrvaltoonid oleksid varem liiga teravate ja otseste viidetena katkestanud ühtlast meeleoluairengut. Seitsmendas peatükis ilmub ta kirjeldus uuesti, ent juba pateetiliste võrdlustega, mis ei vahenda enam konkreetseid vorme, vaid puht-tundelist mõju, täielikus kooskõlas selle peatüki üldise kõrgtemperatuuriga. Järgmises peatükis on hiiglaneitsi silmis, mis varem peegeldasid vaid ülemaist heldust ja puhtust, «lõkendavat verejanu». Nii muutuvad meeleolulalguses kõik jutustusseigid, tõendades liigne kord, et kirjutuse rõhk on sel tundevalgusel endal, mille kaudu peegeldub elu otseselt sõnastamatuid jõude.

On ilmne, et selline kujutusüsteem apelleerib sageli alateadvusele ja töötab enam aimuste kui otse väljendusega. Isegi suurte kompositsiooniliste motiivide valiku näivad määravat siin motiivide tundetoonid, need alateadlikud mõjud, mida nad kannavad kaasas. Ainult sellelt seisukohalt on mõistetav näiteks «Inimesesööjais» laste inimesesööjamängu pikk kujutus, samal ajal kui novelli peasündmus pole sellega mingis loogilises ühenduses. Võikad meeleolumomendid, mida see mäng sisaldab (vrd. moonakapoja Jürna vereeksperimente), valmistavad meeleoluliselt ette hilisemat laibaleidmist. Siit saavad arusaadavaks ka sagedased looduspildid Tuglase novellides, isegi seal, kus tegevus sünnib toas, nagu «Popis ja Huhuus». Muutuv valgus ja ilmastikumeeleolud saadavad siin püsiva kõrvalmotiivina sündmustikuarengut, andes stseenide põhitooni.

Selle ülekaalukalt tundelise kujutusprintsiibiga näib olevat kooskõlas ka Tuglase novellide üldine kompositsioon. Enamik novelle on ehitatud gradatsioonipõhimõttele, mille kehastust eespool vaatlesime novelli «Maailma lõpus» sissejuhatava osa

puhul. Samas novellis on ka peateema arendatud edasi sama järkjärgulise tõusuliikumisena kuni tundepinevuse äärmiste võimalusteni, millele järgneb hiiglaneitsi tapmisega lõpu-puänt ja sellele lühike resigneerunud järelkaja. «Popi ja Huhuu», «Vabadus ja surm», «Kuldne rõngas», «Taevased ratsanikud», «Õhk täis on kirge» ja «Androgüüni päev» on suurema või vähema tõusukallakuga ehitatud sama põhiplaani järgi. Novellile, mis oma lühiduse tõttu peab vallutama lugejat intensiivsusega, on see ehitusprintsip, mis annab otsustava kaalu novelli lõpule, üldiselt juba tõhusamaid mõjuvahendeid. Eriti on ta seda novellistile, kes ei harrasta mõistuslikku analüüsi, vaid mõjub sisemise pinevusega, millele on oluline pidev meeleolutoos, teadagi kergete puhkushetkedega, nagu need esinevadki enamasti Tuglase novellipeatükkide alguses. Selle kõrval on Tuglas rakendanud ka teist tunderõhulist ehitusprintsipi: kontrastivõtet, õieti küll kombineeritult gradatsiooniprintsiibiga. Nii on ehitatud näiteks «Merineitsi» ja «Kangastuse». Esimene neist algab Kurdise-motiivi kurb-õrnade toonidega; novelli keskosa valitseb Kaspar Punase toore jõu teema, mille tunderaskus kasvab kuni merineitsi karjatuseni, et siis järsku katkedes anda koht taas Kurdise-motiivile. Alguse ja lõpu meeleolu-sarnasus tasandab niiviisi kontrastse kõrvutamise teravuse, andes novellile sümmeetrilise koonduse. Samasugune alguse ja lõpu ühendamine üle pateetilise keskosa esineb «Kangastuses», kus lõpus korduvad peaaegu sõna-sõnalt alguse laused: «See osa saarestikku oli vaikne...» jne., mis annab kaudse aimusena autori järelduse.

Sellised novelli aluseks olevad töed sugereeritakse vaid kompositsiooniliste võtete kaudu. Nii säilitavad nad novelli üldise tundeõhkkonna, mida iga otsesem avaldus katkestaks. See võte kuulub samuti sellesse diskreetsesse aimusteäratuse kunsti, mida eespool on lähemalt katsutud iseloomustada Tuglase instseneerimistehnikana. Üheks selle meetodi mõjuvamaks rakendusvõtteks on kerged aimuslaused, mis läbi novelli kordudes tekitavad lõpuks põnevuse millegi ootuseks, mida alles lõpp-lahendus selgitab. Nii «Inimesesööjais» Jaani kuulatus hüüdvale häälele, mis kordub laste inimesesööjamängu kirjelduste vahel ja selgub täies ulatuses alles õe laiba leidmisel. «Inimese varjus» on sellises möödumisi visatud aimusmotiivis antud terve sündmustesõlme võti: metsas oli leitud tundmatuseni moonutatud sõdurilaip, mis omandab kogu tähenduse novelli lõpust, kus selgub, et sõdur, keda Maret oli ravitsenud, polnud ta poeg. «Kuldse rõnga» ja «Rändaja» mõistmiseks peaks kõige tähelepanelikumalt jälgima selliste peidetud aimusmotiivide kokkumängu.

Kõik eespool vaadeldud novellehituse tegurid näivad niiviisi ühinevat tundeliseks kujutussüsteemiks, mida tohiksime pidada iseloomulikuks Tuglase novellistikale. Tunnuslik on sellele süsteemile kujutatavate teemade vabas-tamine tõelisuse konkreetsest sidevusest ja üldistamine tunde-seisundeiks, mis näib andvat neile sageli kõige avarama süm-bolitähenduse elu põhijõudude ja üldiste vahekordade kohta. Just seepärast, et nad pole seotud ühegi tõelise keskuse või sündmusteloogikaga, võivad nad esindada kõige üldisemalt elu sisetõdesid, teadagi autori hingeprisma kaudu, mis muudab nad põhiliselt subjektiivseiks elukajastusiks.

«Looming» 1936, nr. 3.

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

Elo Tuglas 1918.

1919.

MARIE UNDER

«SÄÄL TULI TUGLAS...»

2. III 1936

Kuis sulab aeg! Jah, ammuks... kas
see polnud alles eile,
kui kõndisime Virgolas
ses soojas rohus ääres jõe
ja ikka taga luule-tõe
mis pudeneks me teile?

Sa tulid nagu tuulemaand,
just nagu teiselt tähelt,
kus imedest Sa osa saand,
kus sortsidega räheld.
Suur polnud meilgi kainus,
kuid kujutelmeks kirev tuisk
ja köietantsiskelev luisk —
ses olid Sina ainus.

Sa tulid lõunast, pruun kui maur,
Su jutustuste kõlast
veel kees maailma lõpu aur;
ja verev, kuumgi oli vist
Su tint. Ning ütle, sulg Su kist
mis tiivulise õlast?

Nüüd Sinagi, ka Sina neist,
kes üle Rubikoni
on astund. Ükski enam meist
ei Siuru-lindest soni.
Tuul Sinult, meiltki teistelt
viind toomehelbed käistelt.

Aeg suland. Tõesti, ammuks... kas
see polnud alles eile?...
Kes kahanend, kes kasvand tas —
Su jäljed jäänud teile.

«Looming» 1936, nr. 3.

E. Schreier:
Der goldene Reifen. Berlin 1961.

MITTE AINULT SÕNAKUNSTNIK

OTT KANGILASKI

See inimene, kes seisab avaliku elu tulipunktis, on alati olnud märklauaks karikaturistidele. Ei ole erandiks ka Friedebert Tuglas, kes meie pilapiirdajatele kuuekümne aasta jooksul on andnud tööd ja leiba.

E. Laugaste andmeil oli 1940. aastani Tuglasest ilmunud 102 karikatuuri. Tema kallal on hammast, õigemini sulge ja pliatsit proovinud kõik meie tuntumad karikaturistid Gorist alates ja Valteriga lõpetades. Talle on jagatud hirmu ja armu. Aga peab siiski ütlema, et Tuglasesse on meie pilkepiltnikud suhtunud üldiselt üsna heatahtlikult. Teda ei ole kunagi töödeldud niisuguste pitskruvidega nagu näiteks kodanlusaegseid haridusministreid, kes ju endid ka intelligentsi esindajateks pidasid. Paljusid teisi kirjamehigi on märksa vähem hellitatud kui teda. Tuglase argielu ei andnud hambaihumiseks põhjust — seikleja ja mürtsumees ta ei olnud ja selliseid mõraseid pärle, nagu meie kodukasvanud poliitikamehed välja ütlesid, tema suust ka püüda ei saanud. Aga tema oli tuntud kuju ja oli ka siis varnast võtta, kui Tupits «tupitsaid» ei leidnud ega Tõnisson koodiga ei vehelnud.

Enamik Tuglasest tehtud karikatuure mahub sellesse žanri, mida tänapäeval nimetatakse «sõbralikuks šaržiks». Kahekümnendail-kõlmekümnendail aastail seda terminit veel ei tuntud. Siis arvatavasti eeldati, et lugeja-vaataja taipab isegi, kas šarž on sõbralik, ebasõbralik või koguni vaenulik. Nüüd aga ei olda lugeja intelligentsis enam nii kindlad või, vastupidi, — ei olda kindlad karikaturisti võimetes: vahest ta siiski ei oska oma joont nii sõbralikuks painutada, et igaüks sellest aru saab. Sellepärast, olgu pilt ise milline tahes, paneb toimetus kindluse mõttes juurde epiteedi «sõbralik». Võib-olla on selleks kolmaski põhjus: järsku karikeeritav tähtis personaaz leiab, et tema nina on joonistusel liiga pikk või lõug lühike, mitte «nagu elus», ja haistab selles joonistuseveas pilapiirdaja lugupidamatust. Aga

O. Krusteni karikatuur. 1917.

kui must-valgel on trükitud, et šarž on s õ b r a l i k, siis on ka toimetaja seljatangune alati kindlustatud.

Selle raamatu veergudele on võimalik tuua vaid üksikuid näiteid sellest, kuidas Tuglas on aegade kestel karikaturistide kimbutada olnud. Nende kommenteerimiseks oleks vaja pool eesti kirjandusloost ümber jutustada, — selleks pole aga siin ruumi ega vist vajadustki. Las karikatuurid kõnelda endi eest.

Paar sõna ainult ühest varajasest noore Gori karikatuurist, mis ilmus 1922. aastal (vt. lk. 153). Tuglas ütles teatavasti ränki sõnu lauluraamatu sisu, keele ja stiili kohta, sest igasuguste maotuste ja mõttetuste vastu sõdides on ta oma sule ja keele alati terava hoidnud. Kõnesolevas karikatuuris ongi ta kujutatud usuisa Martin Lutherina, kes tões ja väes kiriklikku tarbe-raamatut rookima hakkab.

Ja hoopis tänapäevast on pärit Edgar Valteri temaatiline kompositsioon, mis kujutab tõetruult kirjaniku praegust olukorda: töötoas on raamatud jätnud omanikule enesele ainult väikese nurgakese ühes riiuli sopis. (Vt. lk. 155.)

Lõviosa karikatuure Tuglasest on maailmavalgust näinud 1920—1940. Sõjajärgseil aastail on löikus märksa väiksem. Kindlasti mitte sellepärast, et Tuglas oleks väiksemaks jäänud. Ajavaim lihtsalt on muutunud.

Tänapäeval võib meil kirjaniku isiksus karikaturisti sule alla sattuda ainult rangelt limiteeritud juhtudel, milleks põhiliselt on juubel, Kirjanike Liidu kongress, 1. mai ja 1. jaanuar. Muidugi peab meil tähtpäevadel avaldatud šarž kandma eriti

Gori karikatuur. 1930.

**Päälik Tuglas —
Aafrika.**

sõbralikku iseloomu. Kui aga tekib vajadus kirjanikku või kirjandust vastukarva silitada, siis kasutatakse selleks kindlasti abstraktset tingkirjaniku kuju, ei kunagi üht või teist konkreetset kirjanikku. Selles tavas ilmneb eredalt meie karikaturistide ja ajalehetoimetajate sügav humaansus, mis ei lase vaimsete väärtuste loojail rahva naeru alla sattuda. Teoreetiliselt ei olegi mõeldav, et loov vaim, eriti kui ta on juba mingi tiitli omanik, võiks veel midagi följetoni- või karikatuuriväärsset korda saata. Seda võib teha ainult purjus traktorist, hooletu majahoidja, tingdirektor ja gaseeritud vee müüja, kes liiga palju vahtu ostja klaasi sokutab. Neid ja nendetaolisi peab tabama ja tababki satiiripikse õhku puhastav tuli. Kirjanduslikud vahumüüjad võivad hirmuta elada — neid tabav obadus on niisama haruldane kui keravälg tavaliste välkude tohutus leegionis.

Nii tervitavat (kirjaniku seisukohalt) kui selline olukord ongi, avaldab meie lugupeetud juubilar imelikul kombel ka teistsuguseid mõtteid. Ta leiab nimelt, et tänapäeva kirjanikust jääb vähe materjali järele: isiklik kirjavahetus on asendunud telefonikõnedega, isiklikud avalikud diskussioonid on kadunud, följetoni mõiste on muutunud teiseks. Ja karikatuuridki, nii vähe kui neid ilmub, on muutunud juba liiga üldsõnalisteks. Meie ajakirjandusest saab küll mingi kontuurjoonise kirjanike elust ja tegevusest, aga värvi pole sel pildil teps mitte. Ja sellest on kahju. Sest see kõik raskendab märgatavalt tulevaste kultuuriloo uurijate tööd.

Kuna Tuglas ise nii palju meie kultuuriloo on tegelnud, küllap ta siis teab, kust tema järeltulijate king pigistama hakkab. Sellest võib aru saada. Aga tema kohtlaselt leplik suhtumine karikaturistidesse, kelle ohver ta ise nii sageli on olnud, ja üldse pilditegijatesse, kas see on seletatav ainult teadusliku huviga?

Tundub, et siin on veel mingi muu põhjus varjul. Ja et seleni jõuda, tuleb natuke kaugemalt peale hakata.

Tuglas nimelt tunnistab, et kõigist kunstialadest, peale kirjanduse muidugi, on kujutatav kunst talle alati kõige lähedasem olnud. Ja et seda huvi on aidanud süvendada noorpõlve rännuaastad ning sõbrad. Paguluses olid tema saatusekaaslasteks, kellega koos elati, rahakopikaid, leivakontsu ja heeringasaba jagati, kujutava kunsti jüngrid: Konrad Mägi, Nikolai Triik, Jaan Koort, Aleksander Tassa, Ants Laikmaa jt. Pariisi-aastaid meenutades räägib ta, et vähemalt paar päeva nädalas kulus ikka kunstinäituste ja muuseumide uurimiseks. Neid oli külluses ja pealegi oli sissepääs enamasti tasuta, mis noormeeste kõhnu rahakotte arvestades ei olnud sugugi kõrvalise tähtsu-

KIRJANIKKUDE TULID.

Gori karikatuur.

Fr. Tuglas: „Mina nende reisiripendiumite pärast kisklema ei lähe — minu jaoks on juba maailm kitsaks jäänud!”

Gori karikatuur. 1929.

Aga — sõitmine ja rändamine näib eestlase eriala olevat. Käiakse maailma lõpus (kahjuka pouduvad sarnase lõpu kohta teaduseraamatutes igasugused andmed), milleks — kas maaaurimise otstarbel, või lusti pärast — see jääb saladuseks.

sega tegur. Ja sajandi alguse Pariis oli ju, nagu Gustav Suits ütleb:

«... lilled ja laste paradiis,
kunstide Pariis!»

See huvi kunsti vastu on püsinud tänaseni. Kui tervis vähegi lubab, ei jää vaatamata ükski kunstinäitus. Koduseinte vähestel raamatuvabadel pindadel vahelduvad eksponaadid üsna sageli. Kunstikirjanduse varude üle riulitel võiks kadedust tunda mõnigi kutseline kunstiteadlane.

Meenub, et mõni aasta tagasi tuli juttu skulptuurist ja selle tegemisest, ja Tuglas ütles umbes nii:

«Skulptuurist ma arvan end siiski üht-teist teadvat. Ja kui oleks veel natuke rohkem jõudu, no mingi puusliku ma kivist ikka välja raiuksin.»

See ähvardus ei ole sugugi tuulest tõmmatud. Sest Tuglase huvi kujutava kunsti vastu ei ole piirdunud sugugi ainult passiivse vaataja ja nautija osaga.

Küllap on üldiselt teada, et paljud tuntud kirjamehed on peale kirjutamise ka pilte teinud. Näiteks tõsine salanõunik Johann Wolfgang, William Blake, Puškin, Lermontov, Hugo, Gottfried Keller ja paljud teised. Niisuguseid kahe muusa teenreid leidub meilgi: Peet Vallak ja Aleksander Tassa õppisid kunstmaalist, Jaan Vahtra kirjutas raamatuid ja illustreeris

HA-VE
karikatuur.
1927.

Gori
karikatuur.
1922.

Tuglas võitis näidata end oma vähe-
mate vendade — Ibseni ja Shakespeare'i
festel.

neid, Aleksander Suuman maalib ja luuletab. Küllap on mõnel teiselgi selliseid patte südamel. Igatahes on üks niisugune patune Friedebert Tuglas, kes oma noores eas sulge ja pliiaitsit üsna usinalt joonistamiseks kasutas. Selle harrastuse tulemusi on säilinud trükis, mõningaid ka originaalis, ja osa neist on siin ära toodud.

1906. a. ilmus satiiriajakirjas «Tiiu Tasane» nr. 3 esileheküljel pilt kaevuvinna külge poodud talumehest, allkirjaga: «Meie põllumajanduse — (s. o. Võlla —) küsimuse kõige lihtsam otsustamine.» Sellest pildist, mille autoriks on Tuglas, on pikemalt juttu I. Solomõkova raamatus «Эстонская демокра-

тическая графика периода революции 1905—1907 годов» (Tallinn 1955). Muide, kõnealune «Tiiu Tasase» number konfiskeeriti tsaarivõimude poolt, ja just Tuglase kaastöö pärast. Põhjusteks ei olnud siiski mainitud joonistus, vaid paar lehekülge edasi leiduv «Kätkilaul».

1909 J. Lilienbachi väljaandel ilmunud koguteoses «Mõtted» leidub Fr. Mihkelsoni (Tuglase tolleaegne nimi) «Seitsmes muinasjutt» autori illustratsioonidega. Need ei ole õieti illustatsioonid selle sõna tähttähelises mõttes, vaid vinjetid, marginaalid, teksti saatvad pildilised assotsiatsioonid.

Mida autor ise neist piltidest tagantjärele arvab? Ta peab neid diletandi näputööks, kuid selles hinnangus on ainult osalt õigust. Niipaljus, et pilditegija pole saanud mingisugust õpetust joonistamises. Tuglase arvates peab igasuguse kunsti tegemist siiski süstemaatiliselt ja teadlikult treenima ja peab tundma ka selle kunsti seismisi seaduspärasusi. Ühesõnaga, peab omandama kutseoskuse ja see oskus on vajalik igal kunstialal, olgu selleks kujutav kunst, muusika, tants või teatrikunst. Ainuke, kus need nõuded pole hädavajalikud, on kirjandus. Siin ei pruugi isegi ortograafiat tunda, sest õigekirjavead parandab ära toimetaja või korrektor. Aga tingimata peab olema oma mõte ja oma ütlemisviis. Tuglas meenutab A. Vabbe aforisme, mis ilmusid omal ajal «Loomingus», kui ta oli ajakirja toimetajaks:

«Vabbe kirjutas ju võimatult. Näiteks sõna «püramiid» oskas ta kirjutada kuuel erisugusel kombel. Mul tuli terve asi algusest lõpuni ümber kirjutada. Aga selle juures — milline mõttevärskus, milline rabav märkitabamine!»

Kui eespool ütlesin, et Tuglasel oma joonistusi diletantismiks nimetades ainult osalt õigus on, siis püüan nüüd selgitada, mis pärast ainult osalt.

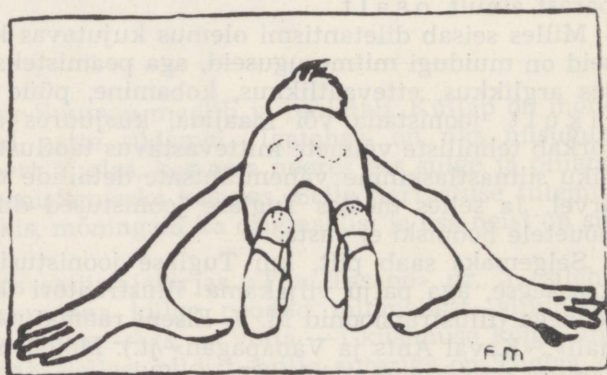
Milles seisab diletantismi olemus kujutavas kunstis? Tunnu-seid on muidugi mitmesuguseid, aga peamisteks on minu arvates arglikkus, ettevaatlikkus, kobamine, püüd hästi korralikult joonistada või maalida, kusjuures aga kohe silma torkab tehniliste võimete mittevastavus taotlustele; samuti ter-viku silmastlaskmine vähemtähtsate detailide väljanokitsemise arvel. Ja selles mõttes Tuglase joonistused diletantismi põhi-nouetele hoopiski ei vasta.

Selgemaks saab pilt, kui Tuglase joonistusi võrrelda tema kaasaegse, aga palju viljakama illustraatori H. Möldermanni töödega (illustatsioonid M. J. Eiseni raamatutele «Eesti rahva nali», «Kaval Ants ja Vanapagan» jt.). Möldermann oli kunstis samuti täielik autodidakt. Ta tundis suurepäraselt maarahva elu, miljööd, etnograafilisi üksikasju; tema eluliste tüüpide

Fr. Tuulas: Mõtted I. 1909.

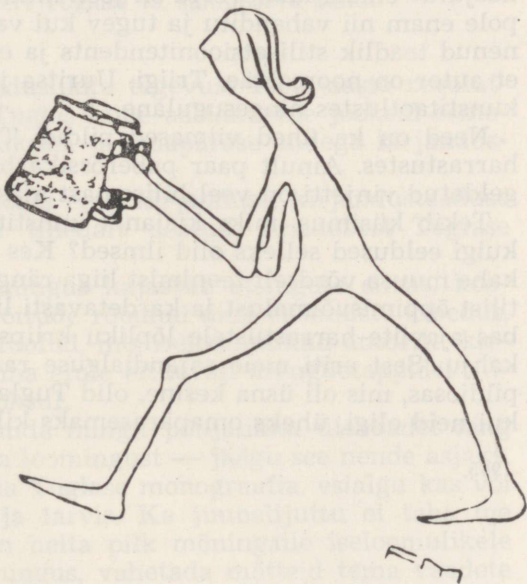
galerii on rikkalik, kujutamislaad realistlik. Teisest küljest on kõik jutustav pildil küll olemas, kuid haruharva on kunstnik suutnud need elemendid liita tervikuks. Kompositsioonile ei ole pandud rõhku, joon on kuiv ja üksluine. Tema piltidele on kuhjatud niipalju võrdseid detaile, et neid tuleb rohkem lugeda kui vaadata. Kui mõndagi Möldermanni tööd veel praegugi

Fr. Tuulas:
Mõtted I. 1909.

võib mõnuga silmitseda, siis ainult autori naiivse otsekohesuse ja huumorimeele tõttu.

Tuglase joonistused on hoopis teist laadi ja neid iseloomustab kõigepealt äärmine lakoonilisus, selgus, terviklikkus. Joon, kuigi igakord mitte väga kindel, on jõuline ja mahlakas. Nende tõmbajal on olemas stiilitaju (nagu see oli omane ka kirjanik Fr. Mihkelsonile). See on kindlasti ebateadlik, sest Pariisi põhjalikud kunstiuurimised ja avastused tulid alles hiljem. Aga olemas see igatahes on. Stiilitunne on muidugi loomupärane omadus, aga selle välised tunnused on pärit toleageg-sest valitsevast kunstivoolust — juugendist. Tuglas ei taotle

Fr. Tuglas:
Mõtted I. 1909.

nähtu mehaanilist kopeerimist, looduse täpset jäljendamist nagu enamik diletante. Ta kaldub teadlikult groteski ja stiilsatsiooni. Grotesk ei sea kunstnikule piire, ta võib teha, mis tahab; ta võib üle aisa lüüa, ja mida rohkem kõrvale, seda parem. Ja sel kombel säilib joonistuse peamine võlu — vahenditus ja värskus.

Säilinud on veel kolm seni avaldamata tušijoonist, mis on tehtud Ahvenamaal 1907. Nende kogunimetuseks on «Muinasjutt». (Vt. lk. 187, 189 ja 191.)

Esimesel pildil kaks vaimulikku paluvad Jehoova õnnistust aurava vorstiliua ja magusa viina pudelite sisu nautimisele.

Teisel pildil needsamad sellid kohtuvad Leemekeetjaga.

Kolmandal pildil on kujutatud õnnelik lõpp: «Üks kuningatütar ja kuningapoeg, kes teineteist tundsid» on siiski kokku saanud ja maas kükitab vana Kõver ning nutab verepisaraid, et tema plaanid luhta on läinud. Ümberringi tärkavad mustad mürgiseened.

Nendegi piltide juurde oli mõeldud muinasjutt. Kuid autor ei mäleta enam, kas sellest üldse mõni rida sai kirja pandud. Säilinud pole midagi muud kui pildid, needki imekombel.

Laadilt on pildid ise veidi teistsugused kui «Seitsmenda muinasjutu» omad. Mõnevõrra on joon muutunud peenemaks ja see pole enam nii vahenditu ja tugev kui varem. Märksa on tugevnenud teadlik stilisatsioonitendents ja esimesel pilgul on selge, et autor on noore Mäe, Triigi, Uuritsa ja Tassa kaasaegne ning kunstitaotlustes hingesugulane.

Need on ka ühed viimased pildid Tuglase kujutava kunsti harrastustes. Ainult paar paberossikarbi kaanele kohvikus sirgeldatud vinjetti on veel hilisemast ajast.

Tekib küsimus, miks kirjanik kunstitegemisele selja pööras, kuigi eeldused selleks olid ilmsed? Kes teab, võib-olla pidas ta kahe muusa võrdselt teenimist liiga rängaks, ei olnud süstemaatilist õppimisvõimalust ja kardetavasti liigne eneskriitika tõmbas ajaviite-harrastustele lõpliku kriipsu. Aga sellest on siiski kahju. Sest eriti meie sajandialguse raamatu ja ajakirjanduse pildiosas, mis oli üsna kesine, olid Tuglase joonistused, nii vähe kui neid oligi, üheks omapärasemaks killuks.

1965.

KOLMVEERAND SAJANDIT ELUTEED, 60 AASTAT KIRJANDUSLIKKU TÖÖD

ENDEL SÖGEL ja EDUARD PÄLL

Mõtteid Friedebert Tuglase 75. sünnipäeva puhul

Alustanud oma kirjanduslikku tegevust 1905. aasta revolutsiooni eelõhtul, on Fr. Tuglas kuue aastakümne jooksul esinenud aktiivse sõnakunstnikuna ja omapärase andega kirjanduskriitikuna.

XX sajandi esimese poole eesti kirjanduse, kirjandusteaduse ja kriitika ajalugu on tihedalt seotud Friedebert Tuglase nimega.

Tema ulatuslikus loomingus kajastub otsingute siirus, kooruvad esile kunstiliste võitude rõõmud ning eksimuste kibedus, kõik need keerukad vastuolud, mis iseloomulikud autorile, kirjanduse ja kogu ühiskonna elule erinevail arenguetappidel viimase poole aastasaja jooksul.

Ühes artiklis ei saa anda mingit põhjalikku ülevaadet ning analüüsi Tuglase elust ja loomingust — jäägu see nende asjaks, kes on lubanud kirjutada Tuglase monograafia, esialgu kas või «Eesti kirjameeste» sarja tarvis. Ka juubelijuttu ei taha me puhuda, vaid sooviks on heita pilk mõningaile iseloomulikele nähtustele Tuglase loomingus, vahetada mõtteid tema vaadete ning loomingu hindamise küsimustes.

Kõigile on teada, et noore Tuglase esimene ilukirjanduslik katsetus on pärit koolipoisipõlvest — lühijutt «Siil» F. J. Mikelsoni nime all 1901. aastast. Noore kirjaniku esimese tõsisema ilukirjandusliku teosena mainitakse jutustust «Hunt», mis kannab kirjutamisdaatumit 1902 ja jõuab lugeja ette järgmisel aastal «Linda» vahendusel. «Hundile» järgneb realistlik jutustus «Asuja» (kirjutatud 1904, ilmunud aasta hiljem), samast ajast on pärit pärastpoole (1913. aastast) laialdaselt tuttavaks saanud lüüriline lühipala «Ema viis hälli heinamaale».

Noore Tuglase 1905. aasta revolutsiooni eelne looming annab tunnistust uue ande kerkimisest eesti realistlikus kirjanduses.

Autor ilmutab elunähtuste jälgimise ja nende kirjapanemise oskust, head jutustamisannet, realistlikku elutaju, võimet lüüriku silmaga näha inimest ja loodust.

1905. a. rahvarevolutsiooni hoog tõmbab endaga kaasa ka noore Tuglase. Ta tutvub sotsialistlike ringide tegevusega, esineb kõnelejana mitmes paigas Lõuna-Eestis, viibib 1905. a. novembris toimunud nn. rahvaasemike koosolekul, võtab sõna Lääne- ja Harjumaal toimuvail rahvakoosolekuil. Detsembrikuus on Tuglas Tallinnas, kus ta «*Voltas*» peetud koosolekust osavõtu eest koos teistega areteeritakse. Pärast mõnekuulisest vangistusest vabanemist algavad Tuglase pagulasaastad.

Oma tegevusest ja 1905. a. revolutsiooni mõjust kirjutas Tuglas ise hiljem: «Olin üks loetlematuist, kelle sütitanud ajastu suur palang. Oma võimete ja kogemuste vähesusega suutsin vaevalt midagi nimetamisväärset korda saata. Nii pole siin põhjust sellest kõnelda, mis ma revolutsioonile annud, küll aga sellest, mis ta mulle andis. Elasin täie hingega talle kaasa, põlesin ja kannatasin ühes temaga. Selliselt anduda võib inimene vist küll ainult kord elus.»

Siiras ja napsõnaliselt tagasihoidlik hinnang!

Jah — revolutsioon tõmbas noore Tuglase endaga kaasa, tema jaoks ei olnud teistsugust pinda jalge all peale revolutsioonilise. Kuigi Tuglasest ei saanud järjekindlat revolutsioonilist võitlejat, on ta ometi oma pealal — kirjanduses — andnud rohkem sellest, kui autor ise enda kohta on ütelnud.

Eelkõige on selleks tema tõlge «*Julgesti, vennad, nüüd tööle*» — see maailmakuulus revolutsioonilaul kõlab Tuglase tõlkes tänapäevani. Tema jutustused, novellid, lühipalad «*Oma päikese poole*», «*Hingemaa*», «*Jumala saar*», «*Kaldasel teel*», «*Kätkilaul*», «*Kolgata teel*», «*Meri*», «*Õised kosed*» jt., mis on loodud ja ka rahva ette jõudnud 1905. a. revolutsiooni ajal, kajastasid revolutsioonijastu meeolusid ja paljuski toetasid ning aktiveerisid revolutsioonilist liikumist.

Ei ole liigne heita pilk neile töödele.

«*Hingemaas*» (1906) kujutatud kandimehe elu viletsused, lootus maasaamiseks ja selle lootuse luhtumine, karistussalgad ja lõpuks kandimehe mahalaskmine on nii iseloomulikud tolle aja elule. Kooliõpetaja Rimmelga ja kandimehe vestluste ning mõtiskluste ja autori omapoolse selgitamise kaudu on Tuglas maalinud jõulise ning veenva pildi revolutsioonimeeleolude toetamiseks, on õhutanud võitlust.

«*Hingemaaga*» seoses võib meenutada seda uut, mida revolutsiooniaeg tõi meie kirjandusse. Olulisemat tabada püüdes võime märkida, et 1905. a. rahvarevolutsiooni tormis sünnib karmi piitsutava kriitika (kriitiline realism) ühendamine roman-

1931.

1936.

tilise võitluse paatosega. Seda tõestavad luules eeskätt rahvusvaheliste revolutsioonilaulude tõlked (H. Pöögelmann, Fr. Tuglas) ning proosas sellised uuedujud meie kirjanduses, nagu Hans Müür (Tammsaare «Päästmisel»), Kadaka Jaan (Vilde «Seadusemehes») ja kooliõpetaja Rimmelgas (Tuglase «Hingemaas»).

Seega kuulub ka Fr. Tuglas nende hulka, kellel ei ole sugugi väike osa uute nähtuste loomisel ja toomisel meie kirjanduses.

Uus kirjanduses üldse ning uus ka konkreetse kirjaniku loomingu on niisugune, millest ei või ega tohi paari sõnaga mööda minna. Sellepärast peatugemgi Tuglase lühivormilistel teostel, neil, kus ta astub koos revolutsioonilise rahvaga.

Silmapaistev oma löögijõu poolest on kõigile tuntud värsivormiline «Kätkilaul», tugevamaid revolutsioonilise võitlusuule näiteid meie kirjanduses.

Ema laulab pojale hällilaulu. Ei uinutavat ega kussutavat, vaid täis revolutsioonituld ja võitlustrotsi kohutava vägivalla vastu, mis jättis maimukese orvuks. Ema on veendunud, et tema pojast peab kasvama julge vabadusvõitleja, kes ise maksab kätte oma isa ja kogu ülekohtu eest. «Kui sa kasvad ükskord suureks, oda teed siis isa völlapuust!» Kas ei kõla jõuliselt kätkilaulu lõpus usk töörahva enda jõusse: «Kõnni ise elu adra taga, murra ise enesele teed!»

Tihedalt on nii revolutsiooniepohhi võimas hingus kui ka kirjaniku enda tollaegsed elamused ühte sulanud üldtuntud värsivormilises hümnis «Meri» (kirjutatud 1906 Toompea vanglas, ilmunud 1908).

1905. a. suvel nägi Tuglas Toila kõrgelt rannalt esmakordselt merd. «See oli siiski elamus, mida ei unusta...» kirjutab ta oma mälestustes. «Kogu öö kohises ja nohises meri, levitades oma niisket hõngust. See oli mu esimene üksiolek merega näost näkku, mis hiljem nii palju on kordunud. Igavesti salapärane, igavesti kütkestav...»

«Meri» on loodud vanglas, kuhu on kuulda mere võimas kohin. Autor jutustab vabast merest ja vastandab sellele vangi ning kirjutab lausa Gorki laadis:

«Veel vägevamaks saa, saa kangeks, mässu ning ulu, taevani tuiska, need paerahnud kui sõmerad paiska, et need müürid kord ümber langeks! Mürise, meri, väära ning murra! Kui oled sa tõusnud, siis võitle ka korra!»

Fr. Tuglase «Meri» ja paljud teisedki revolutsioonilisest paatosest kantud teosed kuuluvad revolutsioonilise romantismi teoste hulka. Ent tänase päevani esineb meil veel juhtumeid, et need Tuglase ja mitme teise autori taolised teosed arvatakse uusromantismi valdkonda. Tsiteerigem siinkohal Arne Vinke-

lit, kes ütleb: ««Noor-Eesti» autorite toodangu kohta varem kasutatud mõiste «uusromantism» on kahtlemata tabavam termin kui viimasel ajal levinud dekadents. Eriti nende loomingu-
luse debüüdi perioodil, mis langes kokku 1905. a. revolutsiooni innustavate aegadega, näeme Suitsu ja Tuglase loomingu (»Elu tuli«, »Meri« jt.) võtlusele kutsuvat optimistlikku, subjektiiv-lüürilist ainekäsitlust, mis Stolõpini reaktsiooni ajal annab maad sügavale pessimismile või ülepingutatud hingeelu-eritlusele.» («Looming» 1958, nr. 5, lk. 766.)

Seega soovitab Vinkel ka Tuglase 1905. a. revolutsiooni aegse loomingu kanda uusromantismi alla. Seesuguses soovitus ei ole midagi uut. Rohkemgi — see on nagu omamoodi üleskutse: tagasi vana juurde, loobuda erinevuste arvestamisest «Noor-Eesti» varasema ja hilisema perioodi tegevuses, G. Suitsu ja Fr. Tuglase loomingu erinevatel etappidel.

Tuletagem veidi meelde, kuidas oli varem. Meenutades Tuglase revolutsioonilis-romantilist «Oma päikese poole», ütleb M. Kampmaa oma kirjandusloos (1936), et «juba jutustises «Oma päikese poole» tuleb Tuglase kujutuslaadi tunduv pööre. Selles esinevad uusromantilised jooned. Elu varjukülgedest ja õnneotsimisest kõneldakse siin unistavalt, ilutsevalt, harrastades pateetilist retoorikat...». Kodanlikes kirjanduslugudes ning muudes teostes, näiteks Eesti Entsüklopeedias, oli XX sajandi eesti kirjanduse vooluline liigitamine primitiivselt lihtne: olevat olnud realismiajastu (1895—1905), sellele järgnenud uusromantismi ajastu (1905—1920), mille prokrustese sängi mahutati kriitilis-realistlikud, revolutsioonilis-romantilised, sümbolistlikud, dekadentlikud teosed, pärast seda olevat alanud nn. uusrealismi ajastu jne. (vt. Eesti Entsüklopeedia, II kd., 1933, vrg. 728—733). On vist tõestamatagi selge, kuivõrd ebateaduslik ja skemaatiline on niisugune periodiseerimine.

Ent niisugune kodanlik skematism ei puuduta üksnes tervete perioodide hindamist — ta algab tavaliselt juba üksikute teoste hindamisest. Jätame kõrvale kodanliku perioodi, tuletame meelde hilisemaid seisukohti.

B. Sööt paigutas 1946. aastal (ajakirjas «Nõukogude Kool») Fr. Tuglase «Mere» selliste teoste hulka, kus väljenduvad «uusromantilis-sümbolistlikud revolutsiooni- ja reaktsioonijärgne meeleolud», K. Mihkla pidas (ka 1946. a.) Tuglase «Jumala saart» uusromantismi esikteoseks. Nii B. Sööt kui ka K. Mihkla on nende seisukohtade väljendamisel tõenäoliselt toetunud Fr. Tuglasele, autorile endale. Sest oli ju Fr. Tuglas see, kes (meenutame vaid osalisi allikaid) oma mälestustes 1940. aastal märkis, et «uusromantismi ajastu algus» Eestis on täheledatav

G. Suitsu «Elu tulega», või et tema «Jumala saar» on uusromantiline teos.

Teoste ja nähtuste hindamisel ei saa aga lähtuda üksnes sellest, mida arvas autor omal ajal, või kui ta endisi seisukohti aastakümneid hiljem lihtsalt kordab (näit. Tuglase «Teosed», 8. kd., 1960, lk. 152, 164). Nähtusi, kaasa arvatud kirjanduslikud nähtused, tuleb meil hinnata nende olemuste seisukohalt ja marksistliku esteetika positsioonidelt.

Sellepärast tõsteti mõni aeg tagasi üsna teravalt üles revolutsioonilise romantika ja uusromantismi vahekorra probleem. Rõhutati vajadust teha vahet revolutsioonilise romantismi kui revolutsioonilise kirjanduse ja uusromantismi kui dekadentliku nähtuse vahel. Sellest oli juttu Fr. Tuglase 70. sünnipäeval Raadioteatris ning seejärel L. Rimmelga artiklis 1956. a. «Loomingu» märtsinumbris.

Juttu oli, ent ... jätkub endiste seisukohtade juurde tagasiminekuks.

Ei tahaks ruumi kulutada, et vaielda nende vastu, kes tahavad tarvitada uusromantismi mõistet üldse. Kuigi tundub, et tegemist on vähem teadusliku, rohkem aga kodanlikust kirjandusteadusest ülevõetud, kodanliku kirjandusteaduse nn. traditsioonilise terminiga. Laias laastus öelduna on ju olemas progressiivne romantism ja reaktsiooniline romantism. Suur Nõukogude Entsüklopeedia ütleb, et reaktsiooniline romantism on eelkäärijaks paljudele XIX saj. ja XX saj. alguse estetistlikele kunstisuundadele, et dekadentlikud voolud — sümbolism, «modernism» jt. — võtsid aluseks reaktsioonilise romantismi teooria ja praktika ning kultiveerisid omapärast «uusromantismi» (36. kd., lk. 657). Entsüklopeedia paneb termini jutumärkidesse, mis arvatavasti peab tähendama mõiste kui just mitte teaduslikkust, siis vähemalt tinglikkust. Sellepärast ei saa jääda nõustumata L. Rimmelgaga, kes eesti uusromantismi nimetab «sümbolismi eesti variandiks» («Looming» 1956, lk. 335).

Nõndaks — kasutatagu uusromantismi mõistet, omal ajal tarvitusele võetud mõistet täie arusaamisega, et sisuliselt tähendab see sümbolismi üht varianti.

Uusromantismi mõiste kasutamine või mittekasutamine ei ole peamine probleem ega ole mõtet seda muuta vaidluste naelaks.

Otsustavalt tuleb meie arvates vastu vaielda katsetele, kus uusromantismi mõistet hakatakse laialt kasutama nende nähtuste suhtes, mis sinna alla ei kuulu. Ei saa leppida sellega, kui revolutsiooniline romantika samastatakse uusromantismiga, või «Noor-Eesti» ja üksikute «Noor-Eesti» poetide tegevust ei vaadelda diferentseeritult ja kõige lõpuks jõutakse mõiste laiendamises nii kaugele, et tullakse tagasi «uusromantismi ajastu».

juurde. (Viimaseni meil küll keegi jõudnud ei ole, kuid nii võib juhtuda, kui uusromantismi vanas tähenduses kasutamises olla järjekindel!)

Seega siis: tuleb vahet teha revolutsioonilise romantika ja sümbolismi (uusromantismi) vahel. Tuleb välja ütelda, et Suitsu «Elu tuli» ei tähenda Eestis uusromantismi algust ja Tuglase «Meri» ning muud samasuunalised tööd ei kuulu uusromantismi hulka. Et 1905. aasta ei tähista «realismiajastu» lõppu eesti kirjanduses, vaid kriitilise realismi tugevnemist, mille kõrval hoogsalt tungib esile revolutsiooniline romantika, mis toetub senise demokraatliku kirjanduse traditsioonide jätkamisele ja edasiarendamisele.

Tuleb selgelt välja öelda, et 1905. a. revolutsiooni ajal tekkinud revolutsiooniline romantika eesti kirjanduses on erinev oma suunalt, oma järjekindluse astmelt. Ühelt poolt on tegemist eesmärgikindla ja teadlikult sotsialistliku suunitlusega. Nagu Hans Pöögelmann, Juhan Lilienbach. Teiselt poolt mässutsevat laadi, teravalt opositsiooniline romantika — nimetagem Gustav Suitsu ja Friedebert Tuglast. Ehk Tuglasele endale toetudes: tegemist on õhku täitvate «revolutsioonilis-romantiliste meeleolude alateadliku tõlgitsemisega». Alateadlik, kuid revolutsiooni tõusu perioodil revolutsiooni teeniv romantika, kus proletaarsete kirjanike ning «nooreestlaste» tegevuse tulemusi, sotsiaalset funktsiooni võib paljuskki lugeda kokkulangevaks.

Sellepärast kordamegi Tuglase 70. aasta juubeli aktusel Raadioteatris öeldud sõnu: tuleb vahet teha revolutsioonilise römantismi kui revolutsioonilise kirjanduse ja uusromantismi (sümbolismi erivariandi) kui dekadentliku nähtuse vahel. Ja selle vahetegemise aluseks peaks ikkagi olema mitte üksnes kujutusviis, laad, vahendid (unistamine, ilutsemine, pateetilisus), vaid teose sisu, ühiskondlik funktsioon ning selle teenistuses olev kujutusviis ja kirjanduslikud võtted ning vahendid.

Noor Tuglas, luues oma teoseid 1905. aasta sündmuste keerises, joobus võitluse romantikast, tungles revolutsioonilise romantika poole. Ta pidas realismi vahendeid revolutsiooni hoo kajastamiseks mitteküllaldaseks, ja tal oli õigus. Ärgu pahan-dagu kõrgesse ikka jõudnud Tuglas, kui me talle ütleme: revolutsioonilist romantikat uusromantismiks nimetada ei ole õige; me talitame valesti, kui tõmbame võrdlusmäärgi revolutsiooni-lise romantismi ja uusromantismi vahele.

Oma varasemas loomingus oli Tuglas kriitilise realismi traditsioonide jätkaja. Revolutsioonihoo, nagu eespool öeldud, rikastas realismi revolutsioonilise romantismi hoovusega. Ja see on maksev ka Tuglase kohta. Tegemist on uue loomingu-meetodi otsingutega, mis täiesti sihiteadlike autorite juures

varem või hiljem jõudsid sotsialistliku realismi, vähemteadlike (või «alateadlike») autorite juures tõi hilisem aeg nende siirdumise sümbolismi (või uusromantismi) vms. leeri.

Kes 1905. a. revolutsiooniga kaasasammunud kirjanikest lõpuks kuhu jõudis, on ju teada. Niisama nagu peaks teada olema «Noor-Eesti» «arenemine» alates üldjoontes nende kolmandast albumist, väljajõudmine sümbolismi dekadentlikele umbteedele.

Ja ikkagi tahaksime veel tagasi tulla Tuglase mõne eespool kõne all olnud teose juurde. Meenutagem tema üht esimest revolutsioonipäevil avaldatud pala «Oma päikese poole» (ilmunud 1905. a. lõpul).

Legendiku serval istuvad noormees ja neiu ning mõlgutavad mõtteid oma ülesandest, oma ellusuhtumisest, oma tulevikust. Neiu arvab algul, et vaja on elada «enestele», otsida «rahulikku elu». Noormees ei pea seda õigeaks: «Ainult tormi läbi otsin ma rahu.» On tegemist kahe erineva ellusuhtumisega, kusjuures võidule pääseb põhimõte — elust ja võitlusest tuleb aktiivselt osa võtta.

«Nad seisid laial väljal: üks täis imetlust ning arusaamatut kartust uute mõtete ees, mis ta ümber kohisesid.» Ja kui noormees on kindel oma otsuses minna «linna oma tormisse», nõustub ka neiu sellega. «Mingem, aga mina tahan sinuga tulla, mina tahan sinuga olla, igalpool ja alati, ning sinu päikesed peavad minu päikesed olema.»

Ei teki kahtlustki, et see teos kuulub revolutsioonilise romantismi alla: jutustuse sisu ja kujundusvahendid — unistused, retooriline pateetika — on kindla eesmärgi, revolutsiooniidee teenistuses.

Või Tuglase teine teos sama aja loomingust — «Jumala saar». See teos tekitab juba vastuolulisemaid muljeid. Siin on romantilist unistamist, realistlikke loodus- ja elupilte ning viirastuslikke nägemusi. «Jumala saar» on kantud romantilistest revolutsioonimeeleoludest, kuid on juba tunda, kuidas kohati löövad välja lootusetuse- ja pessimismitoonid. Tuglas ise on selle teose paigutanud uusromantiliste tööde hulka.

Tundub aga ja õigem oleks väita, et ka see töö põhiliselt kuulub revolutsiooni kajastavate, ühiskondliku ülekohtu vastu väljaastuvate revolutsioonilis-romantiliste teoste hulka. Seda väidet kinnitab ja rõhutab eriti sissejuhatus — elulaul. Olgugi abstraktne, kuid ometi lausa üleskutse võitluseks.

1905. a. revolutsiooni lüüasaamise ning reaktsiooni pealetungi ajad mõjusid raskelt neile, kes stiihiliselt olid revolutsiooniga kaasa tulnud, kuid selle teadliku mõistmiseni ei olnud jõudnud. Aja muutudes asenduvad mässutseva romantismi meeleolud

nende juures kodanlik-anarhistliku individualismiga, suur ühiskondliku võitluse teema taandub endassesulgumisse, võtavad maad pettumusemeeleolud, toimub alistumine dekadentlikele mõjudele. Nii on see ka Tuglase juures. Sümbolismi mõjud, mis olid ilmselt näha juba «Jumala saares», hakkavad üha enam esile kerkima.

Uuel loominguperioodil hakkab Tuglas eemalduma aktuaalsetest ühiskondliku võitluse probleemidest, lemmikalaks näib kujunevat armastusvahekordade käsitlemine. Selle ajajärgu Tuglase loomingu (ja mitte ainult tema, vaid ka teiste kirjanike) puhul kulub ikkagi meeles pidada, et kirjandust ei saa hinnata ainult selle järgi, kas see käsitleb ühiskondliku võitluse probleeme ja ühiskondlikus võitluses olevat inimest või inimese hingeelu, armastust, vaid tuleb vaadata, kuidas neid probleeme käsitletakse.

Näiteks Tuglase kahe novellikogu («Kahekesi», 1908 ja «Õhtu taevas», 1913) ühiseks ning kokkulangevaks jooneks on armastajate hingeelu käsitlemine, ent need teosed pole kaugeltki ühesugused oma probleemiasetuselt, mõjult ega tähtsusest.

Meenutame, et novellid «Suveöö armastus» (kirjutatud 1906) ja «Toome helbed» (kirjutatud 1907) jutustavad lihtsate külainimeste elust. Esimeses kujutatud külapoisi Kusta ja teenijatüdruku Maali öisest kõnelusest selgub nende lihtsate inimeste tõeline armastus. Teises — väikese Leeni mäng nukkudega ning armumine karjapoiss Vidrikusse ja pettumus viimase tähelepanematusel — on antud lihtne ja tõsieluline pilt inimhinge sügavuses elavaist tundeist. Ei puudu mõningad ühiskonnakriitilised joonedki, kui juttu on Maalist või peremehest.

Novellides «Midia» (kirj. 1907), «Vilkuv tuli» (kirj. 1909) ja «Õhtu taevas» (kirj. 1909) on käsitusobjektiks mitte enam külainimeste, vaid haritlaste hingeelu, nende armastusprobleemid. Võidakse küsida: Milleks vastandada külainimest haritlasele, kas see on vajalik? Ei, siin ei ole tegu vastandamisega. Tähtis on see, kas kirjanik kujutab tõsielulist inimest ja probleemi ning kuivõrd loomulikult ta seda teeb — need on olulised asjad. Tõmbame mõne võrdlusjoone «Midia» ja «Vilkuva tule» ning «Õhtu taeva» vahel. «Midias» vestetakse vaesest tüdrukust, kes on võrsunud kantnike ja moonakate keskkonnast. Ta on romantilist kirjandust, peamiselt Scotti ja Schillerit lugedes oma hingelaadilt kujunenud romantiliseks naiseks, on tulvil energiat, ei leia aga selle rakendamise objekti. Temast saab pörandaalune revolutsiooniline tegelane. Kuid selle juures vihkab Midia ennast kui naist, ammutades naistevihkamist Nietzschegi teostest. Ja kui ta samasugusesse konspiratiivtöötajasse armub, ei söanda ta seda ilmutada. Kuigi novellis on

paiguti näha kunstlikku üleskrivitust, ometi on see kaasaelamisega kirjutatud psühholoogiline teos naisest, põrandaalusest tegelasest, kes armastab ja tunneb selle pärast piina.

«Vilkuva tule» ja «Õhtu taeva» tegelasteks on elust, tege-
likkusest irdunud haritlased. Esimene kirjeldab armukadeduse-
piinades vaevlevat meest, kes kavatseb oma naist tappa; teises
kujutatakse naise elamusi, kes haiglaslikult kardab armastuse
lõppu. Kirjanik on siirdunud peenpsühholoogitseva nokitsemise
teele, mis avaldub kunstlikult üleskrivitud armukadeduse-
piinade kirjeldamises. «Vilkuvast tules» ja «Õhtu taevas» on
dekadentlik põhitoon ülekaalus, need on teosed sümbolismi
või kui tahetakse — uusromantismi valdkonnast.

Mis võis põhjustada sellise muutuse autori ellusuhtumises?
Tõenäoliselt on põhjused samad, mis rea teistegi kirjanike juu-
res: eemalviibimine revolutsioonilisest, võitlevast rahvast, mis
andis meie kirjandusele 1905. aasta Tuglase, pessimismimeele-
olude süvenemine, estetistlike vaadete tugevnemine.

Kuid ajapikku peab ikka midagi muutuma. Sest elu on alati
olnud tugevam elustpögenemise meeoludest ning estetistlikest
taotlustest. Iseloomulik on see, et Tuglas ise nagu hakkaks
lähenema arusaamisele, et estetism, mis asus maad võtma ka
eesti kirjanduses, ning elu aktuaalsetest probleemidest irdu-
mine on tõelise kirjanduse surm. Seda nihet tõendab mingil
määral Tuglase romaan «Felix Ormusson» (kirj. 1912—1914,
ilm. 1915). Täpsemalt öeldes: autori kavatsus sellise romaani
loomiseks. Autor ise on märkinud, et ta on mõelnud selle elu-
võõra kirjaniku-esteedi loo naljana, paroodiana esteeditsevate
kirjanike aadressil. Seesugust kavatsust annavad üsnagi hästi
edasi arvukad paradoksid ja aforismid ning teose lõpp. Ent
samal ajal ei saa olla kahtlust, et see autori kavatsus ei muutu-
nud lihaks ja vereks, ei saanud kõige laiematele hulkadele aru-
saadavaks just oma peenutseva stiili ning kujunduslaadi kee-
ruse tõttu. (Tavalisele lugejale meeldivamaiks kohtadeks
teose on tõepoolest värvikad looduskirjeldused, mida «Ormus-
sonis» on arvukalt.)

Kuigi on tahtnud välja naerda esteeti ja esteeditsevat ellu-
suhtumist, ei jõua Tuglas veel järgnevailgi aastail elu kujuta-
mise realistliku meetodi juurde. Peamiselt maailmasõja-aastail
loodud novellides (ilmunud kogus «Saatus», 1917) ilmnevad
domineerivalt müstika, irreaalsuse ja sümbolismi jooned.

Nähtavasti oli autor seadnud endale ülesande fantastiliste
novellide kaudu kujutada elus valitsevat õudust, ülekohtu ja
omavoli. Üldmuljana neis stiililiselt lihvitud teostes («Maailma
lõpus», «Inimesesööjad», «Vabadus ja surm», «Popi ja Huhuu»,
«Kuldne rõngas») jääb kõlama fataalne hukkumismeeleolu,

saatusest ettemääratud hukkamise paratamatus. Tuleb nõustuda B. Söödiga, kui ta 1946. a. väitis, et neis teostes kajastuvad kodanluse hukkamisemeleolud. Kirjanik, kes ei suutnud rahvahulkadega kontakti luua, mis oleks andnud talle võimaluse näha töötava inimese võitu, nägi kodanluse hukku ning kujutas seda üldse inimese hukuna.

Seesuguse üldmuljega nõustudes ei saa — kui õiglane olla — jätta märkimata nendes teostes selgelt avalduvaid eluga seotud sotsiaalseid probleeme, mis ei jää ühelgi lugejal silmapaari vahele. Mainime nimetatud novellikogu ühte parimat tööd — «Vabadus ja surm».

Autor kujutab vangikongist põgenenud ja maa-alustes käikudes vabadusse teed otsivat endist hobusevarast Rannust ning selle mõtisklusi. Teose kõige meeldejäävamaks jooneks on Rannuse mõtisklused sellest, miks temast sai varas ja mida ta kavatseb ette võtta vabaduses. «Alati oli ta vanglast lahkunud nõuga ennem surra kui varastada; kuid oli ikka jälle varastanud, sest see oli kergem kui surra.» Rannus tahtis «ainult vaba olla», tahtis «minna kaugele enesestki ja omast minevikust ning alata uut elu... Olla üks neist, kes paneb kive müürisse või viskab seemet kevadel kohevasse mulda.» Terav süüdistus valitsevate olude aadressil kõlab Rannuse mõtisklustes: «Õndsad on rikkad, uhked ja auväärased. Õndsad on need, kes midagi ei tee ja ometi maitsevad; kes elavad võõrast vaevast ja keda ometi kummardatakse. Õndsad on need, kes elavad vägivallast, jumalasõnast ja rumalusest!»

Ent ometi laseb kirjanik, lähtudes saatuseidest, peategelasel hukkuda.

Samas kogus avalduvad Tuglase varasemast loominguperioodist iseloomulikud jooned: jõulised detailid, kaunid loodusekirjeldused. Meenutagem vaid näiteks fantastilist novelli «Maa ilma lõpus». Novell ise oma irreaalsusega, hiiglaneitsi ja noore meremehe armuelamuste ning lõppjärelduse tõttu (uuesti põgenemine fantastilisele meresaarele, elust eemale) ei haara. Ent millise haruldase piltliku värvikusega on teose esimesel leheküljel kujutatud väljasõitu merele!

Saatuseidee rõhutamine domineerib ka Tuglase järgmises novellikogus juba selle pealkirjast peale: «Raskuse vaim» (ilm. 1920) lausa rõhub. Selle kogu üks parimaid novelle on «Inimese vari». Sümbolistlikus, masendavas teoses jäävad kõlama metsitumine sõjas ja sõja hukkamõistmine, ema traagika, kes oma poja pähe ravib selle mõrtsukat. Autor mõistab sõda hukka patsifistlikelt positsioonidelt, ent rohkemat tolle aja Tuglaselt nõuda poleks ehk õiglanegi. Veidi erinevat vaimu kannab selles kogus avaldatud allegooriline novell «Kangastused», lugu stii-

A. Laigo: Väike Illimar II. 1937.

hilise ülestõusu puhkemisest kusagil Lõunamere saarel. Vaatamata ülestõusu ebaõnnestumisele jääb selle novelli lugemisel meelde autori teravalt ühiskonnakriitiline hoiak, rõhumise hukkamõistmine. Õige lõpplahenduse annab sellele novellile hiljem (1946) tehtud parandus.

Kodanlikus Eestis ilmunud teises (ja viimases, kui välja arvata valikkogud) novellideraamatus «Hingede rändamine» (1925) kohtume taas autori kavatsuse ja teostuse vahelise vastuoluga. Selle kogu kaante vahele koondatud fantastilistes novellides kavatses autor — toetudes idamaistele müütidele — hukka mõista elus valitsevat metsikust ja kättemaksukirge, ent see taotlus jäi laiadele lugejatehulkadele tabamatuks oma allegooria, kujutlusviisi abstraktsuse, äärmuseni viidud meelevaldsuse ning sisulise ebatavalisuse tõttu.

Seda mõistis nähtavasti ka Fr. Tuglas ise. Autori ilukirjanduslikus loomingus tekib vaheaeg, mis kestab pikka aega. Kuni ilmub romaan «Väike Illimar» (1937—1939). Selle teosega pöörab Tuglas selja sümbolismile ja fantastikale ning asub jälle realismi teele.

Vaevalt on vajadus siinkohal jutustada «Väikese Illimari», lugejaskonna poolt soojalt vastuvõetud ning paljudes trükkides ja keeltes ilmunud raamatu sisust. Tähtis on see, et Tuglas tuli tagasi realismi juurde. See tunnistab, et kunstilist võitu on võimalik saavutada realistliku meetodi alusel.

Fr. Tuglase ilukirjandusliku loomingu kronoloogilist tabelit

silmitsedes võime selles näha n.-ö. pause. Ent tema üldises kirjanduslikus tegevuses tõeliselt vaheaegu ning puhkehetki ei ole olnud. Peale Tuglase kui novellimeistri on veel olemas Tuglase kui reisikirjade autor, Tuglas kui «Loomingu» toimetaja, Tuglas-tõlkija, Tuglas-kirjanduskriitik, Tuglas kui oma loomingu koondaja jne.

Omaette hinnatava väärtusega on Tuglase töö reisikirjelduste autorina. Tema «Teekond Hispaania» (1918) ja «Teekond Põhja-Aafrika» (1928—1930) on realistliku laadi reisikirjeldused, millega Fr. Tuglas pani aluse XX sajandi eesti reisikirjeldusele, ning koos J. Semperiga oli ta selle žanri silmapaistvamaks arendajaks kodanlikus Eestis. Tuglase reisikirjades on palju hinnatavat ja tunnetuslikku laadi väärtusi (eriti nende maade kultuuriloo küsimustes), mis on oma aktuaalsuse ja mõju säilitanud tänase päevani. Kahju, et meie kirjandusteadus on nii vähe tähelepanu pühendanud reisikirjelduste uurimisele ja üldistamisele.

Fr. Tuglas on palju kirjutanud võõraist maist ja Tuglast ennast on trükitud paljudes keeltes: tõlgitud on rohkem kui sadakond tööd (kuigi eri raamatuina on tõlkeid ilmunud 10—12), tema teoseid võib lugeda vene, inglise, prantsuse, saksa, soome, läti, leedu, ungari, tšehhi jt. keeltes. Meie kirjandusteaduse ülesanne on ka selle probleemiga tegelda, vaadelda, analüüsida, ja kui vaja, ka nõu anda.

Fr. Tuglas tõlkijana on andnud eesti lugejaskonnale üle 20 raamatu. Ka siin avalduvad kirjaniku maailmavaatelised vastuolud tõlgitavate autorite ja teoste valiku küsimustes, ent vaidlematult kõige väärtuslikumad on seesugused tõlked, nagu A. Kivi «Seitse venda», A. Tšehhovi «Valik novelle», M. Gorki «Artamonovite ettevõte» ja A. Tolstoi «Peeter Esimene».

Suur on Fr. Tuglase kirjanduskriitilise töö pärand. Kirjandusteadlasena ja -kriitikuna on Tuglas hinnatav eelkõige selle poolest, et ta on suhtunud kirjanduskriitilises töösse kui kunstisse, on võtnud seda spetsiifilise kirjandusliku žanrina. Ent tema kirjanduskriitilise tegevuse algusest peale avalduvad sügavad vastuolud ka tema artiklile. Kas või näiteks Tuglase esimene ulatuslikum kriitiline töö «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» (1909). Ta võitleb seal kirjanduse kunstimeistrellikuse tõstmise eest, rõhutab, et ideed tuleb kehastada jõulises kunstilises vormis. Ent õige põhimõtte eest võitlemise hoos maandub ta estetismi pinnale, astub välja proletaarsete kirjanike ning kriitilise realismi loomingu, seega objektiivselt ka omaenda loomingu paremiku vastu. Tema artiklisse, samuti ka ulatuslikumatesse uurimustes (nagu «Juhan Liiv», «Eesti Kirjameeste Selts» jt.) on talletatud palju väärtuslikku fakti-

H. Mugasto: Väike Illimar I. 1937.

list materjali, õigeid tähelepanekuid ning isikupärast lähene-
mist, ent sageli ei saa nõustuda Tuglase kui kirjandusteadlase
ja -kriitiku lähtekohtadega, analüüsimismeetodiga ning järeldus-
tega, mis oma olemuselt on tihtipeale eklektilised ja este-
tistlikud.

*

Friedebert Tuglas on kirjanik, kes on püüdnud ajaga aktiiv-
selt kaasa sammuda. See kaasasammumine on õnnestunud seal,
kus kirjanik on olnud tihedalt seotud ajajärgu eesrindlike jõu-
dudega, ammutanud neilt endale jõudu. Ent mitte igakord pole
kirjanikul see korda läinud. See on juhtunud siis, kui Tuglas
oma subjektiivsete omaduste tõttu või olukordade tõukel on
irdunud aktiivsest tegutsemisest, kui ta on kuidagi kõrvalt või
kaugel seistes püüdnud lahti mõtestada ja oma seisukohtadelt
hinnata laviinina mähiseva inimühiskonna elu arenevaid sünd-
musi. Siis on ta sageli eksiteedel rännanud.

Fr. Tuglas kuulub nende kirjanike hulka, kes jõudsid oma
loomingus otseselt revolutsiooniliste rahvahulkade huvide
kajastamiseni 1905. a. revolutsiooni päevil. Ta on olnud liiga
tagasihoidlik oma selle perioodi loomingu hindamisel, nimeta-
des seda vaid katsetuste ajajärguks. Tegelikult aga on paljudel
1905. a. päevade Tuglase töödel suurem ühiskondlik tähtsus kui
osal tema hilisemal loomikul. Tuglase nagu mitme teisegi talu-
rahva hulgast võrsunud haritlase ellusuhtumine takistas teda
mõistmast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusel
kehtestatud proletariaadi diktatuuri olemust.

Oli aegu, kus Tuglas oli arvamusel, et revolutsioon ei too
mingeid muutusi, ning pooldas kirjaniku-esteedi programmi:

«Kirjanik on ainult kirjanik, oma mõtete ja unistuste tõlgendaja. Ta pole rahvajuht, et massi mässule tõsta, või väepealik, kes tegelikult võitlust juhib.» See oli ligi 40 aastat tagasi.

Kodanliku Eesti tegelikkus hakkas Tuglast tõukama kodanlusevastastele positsioonidele, ilma et ta seda ise selgelt oleks tunnistanud. Fašistliku diktatuuri ettevalmistamise ning teostamise aastail asub Tuglas kindlalt nende leeri, kes ütlevad nii Saksa kui ka Pätsi fašismile otsustava ei. Elu kodanlikus ühiskonnas tõukas Fr. Tuglase kodanlusevastasele positsioonile, kuid ei viinud teda veel sotsialistliku revolutsiooni mõistmisele. Nõukogude ühiskonna tegelikkus, rahvavõimu teostumine ja selle kaitsmise vajadused lähendasid Tuglast uuele eluning kunstikäsitusele, mille ta on ise sõnastanud järgmiselt: «Sõna on teed teinud suurele ühiskondlikule murrangule, sõna on õhutanud uut korda ehitama, sõna vaimustagu ka seda kaitsma!»

Sõjajärgseil aastail on Friedebert Tuglas leidnud veel vanas eas jõudu oma varem ilmunud tööde viimistlemiseks ja kohendamiseks. On ilmunud juba hulk raamatuid Tuglase pärandist. Neis on palju väärtuslikku ja vajalikku, kuid on ka niisugust, mis annab tunnistust vanade vaadete ning seisukohtade püsimisest. Meie arvustus on piirdunud Tuglase teoste uustrükkide ülelibiseva refereerimisega, ei ole ära märkinud neis raamatuis esinevaid seisukohti, mis ei ole kooskõlas marksistliku esteetika tõekspidamisega, fakte, mida aeg on parandanud, tõlgendusi, mille kas ajalugu või kirjandusteadus on ümber lükanud. Arvame, et Friedebert Tuglase osa ei muutu sellepärast mitte kuidagi väiksemaks, kui meie kirjandusteadus ja -kriitika juhiks tähelepanu sellele, mis Tuglase viimaste aastate «Teoste» väljaandes on õiget ja vajalikku ning mis neis on iganenud ja ekslik. Ei kaotaks sellest Tuglas, küll aga võidaksid meie kirjanduse ning kirjandusteaduse olevik ja tulevik.

Friedebert Tuglast võib hinnata mitmeti. Kui aluseks võtta ainult kirjaniku või kriitiku loomingu paremik, tema kõige õnnestunud teosed või kirjanduskriitilised tööd, milles ta näeb elu ja kirjandust õiges valguses, tunnetab selgepilguliselt, et «maailma nägu on pööratud ettepoole» — siis saaksime Tuglasest ilustatud pildi. Kellelegi aga ei ole ilustatud pilte vaja. Ei kirjandusele, kirjanduse ajaloole ega Tuglasele endalegi.

Kui hindamise aluseks võetakse vaid Tuglase eksirännakud, tema ühekülgsed ja ülespaisutatud langusmeeleolud, mõned teoreetiliselt paikapidamatud mõttekäigud ning hinnangud, siis saadakse pilt fatalismi ja dekadentsi laulikust. Ka see on kõverpeegel, mida ei ole kellelegi vaja.

Meie ülesandeks on käia objektiivse hinnangu andmise ainuõiget teed, hinnata kirjanikku tervikuna, tema elu, loomingu ja maailmavaate konkreetse analüüsi alusel, niisugustena, nagu nad on.

Sellist teed peame käima Friedebert Tuglase loomingu marksislikul hindamisel, ja sel alal seisab meil ees veel määratu suur töö.

«Looming» 1961, nr. 2.

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

FRIEDEBERT TUGLAS 75-AASTANE

LEMBIT REMMELGAS

Kõne juubeliaktusel 1. märtsil 1961
«Estonia» teatris

Friedebert Tuglas sündis siis, kui veel elas eesti rahvast lugema õpetanud ja kõsterlikult manitsenud isa Jannsen ja elas ka tema tütar koidulaulik Lydia Koidula. Friedebert Tuglas õppis kodus lugema siis, kui Kreutzwaldi «Kodutohter» ja «Kilplased» ning Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet» olid alles väga värsked ja aktuaalne lugemisvara, «Meelejahutaja» aga kõige moodsam eesti ajakiri. Friedebert Tuglas omandas Maaritsa ja Uderma koolis algharidust siis, kui rahvusliku liikumise aja romantilise kirjanduse kõrvale astus uus jõuline suund kriitilise realismi näol ja ilmusid Vilde romaaniid «Külmale maale» ja «Raudsed käed» ning Petersoni juttudesari «Paused». Just siis hakkas Friedebert Tuglas ka ise kirjutama — luuletusi, näitemänge ja romaane, köites neid raamatuiks, ja kui ta oli neist üle kasvanud, siis hävitas nad; ta kirjutas luuletusi Aadu Reinwaldi moodi ega arvanud veel, et ta ise saab selle «ärkamisaja viimse mohikaanlase» isiklikuks sõbraks, nagu Aadu Reinwald oli ärkamisaja suurkujude Kreutzwaldi ja Koidula isiklik sõber. Meile kõigile tuntud Friedebert Tuglase novellid «Hunt» ja «Ema viis hälli heinamaale» ilmusid siis, kui ilmusid Tammsaare «Vanad ja noored» ja «Kaks paari ja üksainus» ning Metsanurk tegi Võrus kooliõpetajana oma esimesi jutte. Tuglase esimene töökoht oli «Postimehe» kontoris, sama laua taga, kus teisel pool istus raamatupidaja ja draamakirjanik Kitzberg. Tuglase esimene raamat «Hingemaa» ilmus siis, kui Pöögelmann ja Lilienbach kirjutasid ja kirjastasid proletarset kirjandust, ja proletarset väljaandest ilmusid ka Tuglase ja Vilde revolutsioonilised palad. Friedebert Tuglase esimesed valitud, peaaegu et «kogutud» teosed ilmusid «Liivakella» nime all siis, kui Kitzberg sai valmis «Libahundiga», Vilde «Tabamata imega» ja Luts «Kevadega», kui kirjandusse

tulid oma esimeste värssidega Barbarus ja Semper. Friedebert Tuglas toimetas laia avalikkuse ette Juhan Liivi, aga ka Hendrik Adamsoni luule, võttis kirjandusse vastu Juhan Sütiste ja teisi, kui ta peaaegu 40 aastat tagasi pani alust ajakirjale «Looming». Ja nii edasi ja nii edasi, ikka kokkupuutes kirjandusega ja kirjanduse sees, kuni tänase õhtuni, kus me oleme kokku tulnud märkima Friedebert Tuglase 75. sünnipäeva.

Friedebert Tuglase isik seob meid kui mitte kahe kolmandiku, siis igatahes tublisti üle poole eesti kirjanduslooga. Aga kui arvesse võtta Tuglase elavaid kokkupuuteid talle eelnenud kirjanduse elavate tegelaste Reinwaldi, Kuhlbarši, Bornhöhe ja teistega, mis on leidnud kasutamist Kreutzwaldini, Koidulani ja Eesti Kirjameeste Seltsini tagasiulatuvates uurimustes, kus arhiivmaterjalile annab lisatähenduse uurija isiklik lähedus ja elavad kontakid, siis seob Tuglase isik meid veelgi kaugemate järkudega eesti kultuuriloos. Seob mitte niivõrd oma seitsmekümne viie eluaastaga, vaid selle kuuekümne aastaga, väga pika perioodiga, mis Friedebert Tuglas on aktiivselt ja erksalt eesti kirjanduse arengule kaasa elanud, sest just tänavu möödub kuuskümmend aastat sellest, kui «Lastelehes» ilmus jutuke «Siil» ja selle all seisis esmakordselt trükkituna F. J. Mihkelsoni nimi. Trükimustal on muidugi imeväärne jõud kirjutajast kirjaniku tegemisel, kuid sellel trükis ristimisel poleks siiski kirjandusloolist tähendust, kui 15-aastasest F. J. Mihkelsonist poleks saanud «Hingemaa», «Mere» ja «Väikese Illimari» autor, kirjanik Friedebert Tuglas.

Eesti ühiskonna ja kirjanduse väga keerulise, vastuolulise ja võitlusrohke arenguga kaasakäidud Tuglase kuuskümmend aastat ei ole muidugi mitte sile ja sirge ning lakkamatu tõusutee olnud, vaid samuti keeruline ja vastuoluline, täis otsinguid ja sedavõrd ka eksimisi ja leidmisi. Iga kirjaniku teed hinnates peame me vaagima iga tema sammu sellelt seisukohalt, mida uut on ta andnud võrreldes eelnenud ja ümbritsenuga, kusjuures meie sajandi esimesest poolest tulnud kirjanike puhul selle uue väljaselgitamise peamiseks kriteeriumiks on kirjaniku iga sammu suhe, subjektiivselt või objektiivselt võttes, nende ühiskondlike ja ideeliste võitlustega, mis puhkesid sajandi algul, millele andis ilme proletariaat ja mille tulemuseks oli tööliklassi võit Eestis 1940. aasta suvel. Ja sääraselt vaagides on meil küllalt põhjust Tuglase pika kirjandusliku tee tähtsa verstaposti juures peatuda ning tagasi vaadata.

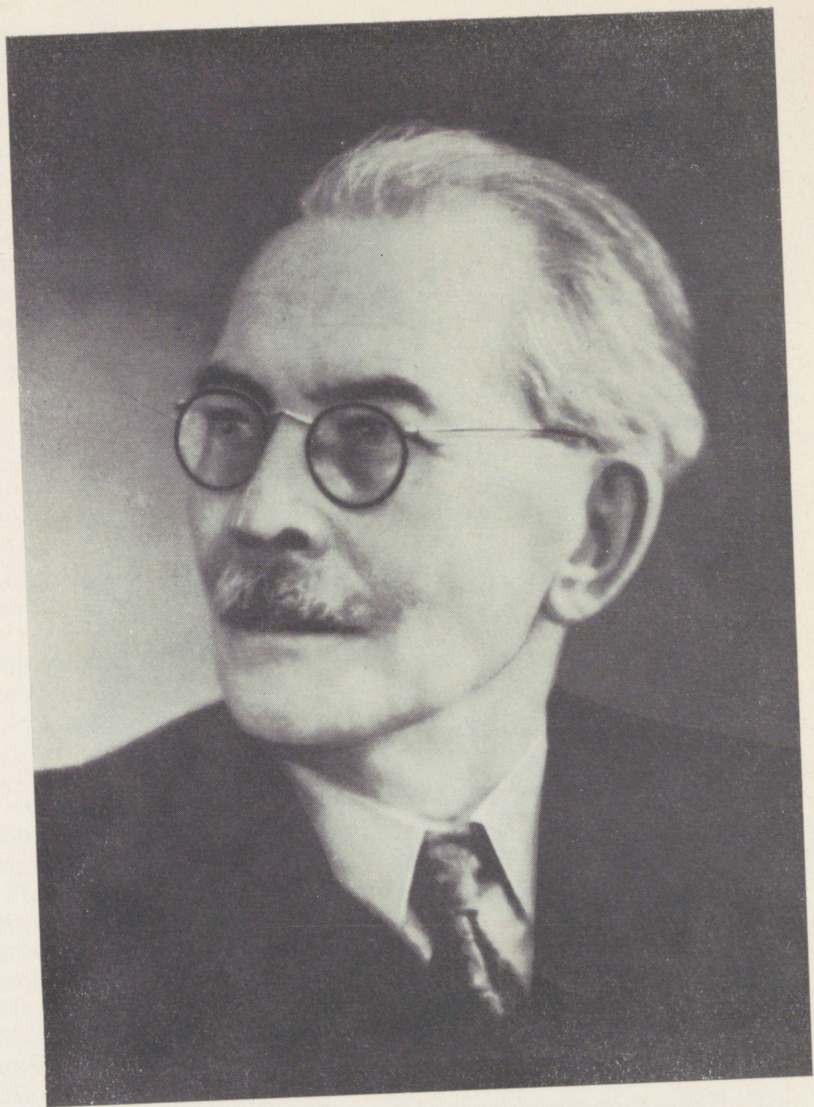
Friedebert Tuglase tulek kirjandusse sajandi algul on tihe-
dalt seotud 1905.—1907. aasta revolutsiooniga. Kui Mihkelsonide perekond 1901. aasta algul maalt Tartu linna asus, kus noor Tuglas jätkas õpinguid linnakoolis, sattus ta peagi revo-

lutsioonieelsete meeolude tormika paisumise, aga seejärel ka nende plahvatuste keskele. «Uue ärkamise endeid oli õhk täis... Taotleti kirglikult seda, mida õigeks arvati; rünnati enesest hoolimata, mida paheks peeti,» kirjutab Tuglas oma põlvkonna ja omaenese revolutsioonilisest kirgedepalangust revolutsiooni vahetul eelõhtul ilukirjanduslikus memuaariraamat «Noorusmälestusi», mis ilmus 1940. aastal. Ja noor Tuglas sukeldus järgitult «uue ärkamise» meeoludesse, poolkonspiratiivsete õpilasingide tegevusse ja algatustesse, noorte kirjastusühingu ja kirjanduse edendamise ringi «Noor-Eesti» üritustesse, põrandaaluste revolutsiooniliste ringide ja parteiorganisatsioonide töösse. Oma «valitsusvastase» tegevuse pärast oli Tuglas 17-aastase noormehena sunnitud lahkuma linnakoolist, mille ta lõpetas eksternina. Pärast seda jätkas ta õpinguid Treffneri eragümnaasiumis, mis aga revolutsiooni pealetuleku tõttu jäigi lõpetamata, sest Tuglas sattus 1905. aasta suvel politsei poolt jälitatava põrandaaluse olukorda, kust ta tuli välja revolutsiooni haripunkti jõudes sama aasta sügisel. See periood oli täis revolutsioonilist tegutsemist, esinemisi punase agitaatorina rahvakoosolekuil ja miitinguil linnas ja maal, proklamatsioonide kirjutamist ja levitamist. Sinna aega kuulub ka massiliseks saanud revolutsioonilaulu «Julgesti, vennad, nüüd tööle» eestindamine. 1905. aasta lõpul toimus Tallinnas «Volta» tehase keldris valdade saadikute revolutsiooniline koosolek, kus Tuglas jäi kui üks protokollikirjutajaid haarangu ajal politsei kätte ja heideti 11. detsembril süngesse Toompea vanglasse. Vaid juhuse tõttu pääses ta vanglast paari kuu pärast, 17. veebruaril 1906. aastal, just oma kahekümneseks saamise päeva eel. Sealtpeale algasid Tuglasele poliitilise pagulase aasad, mis kestsid õige kaua — 1917. aastani.

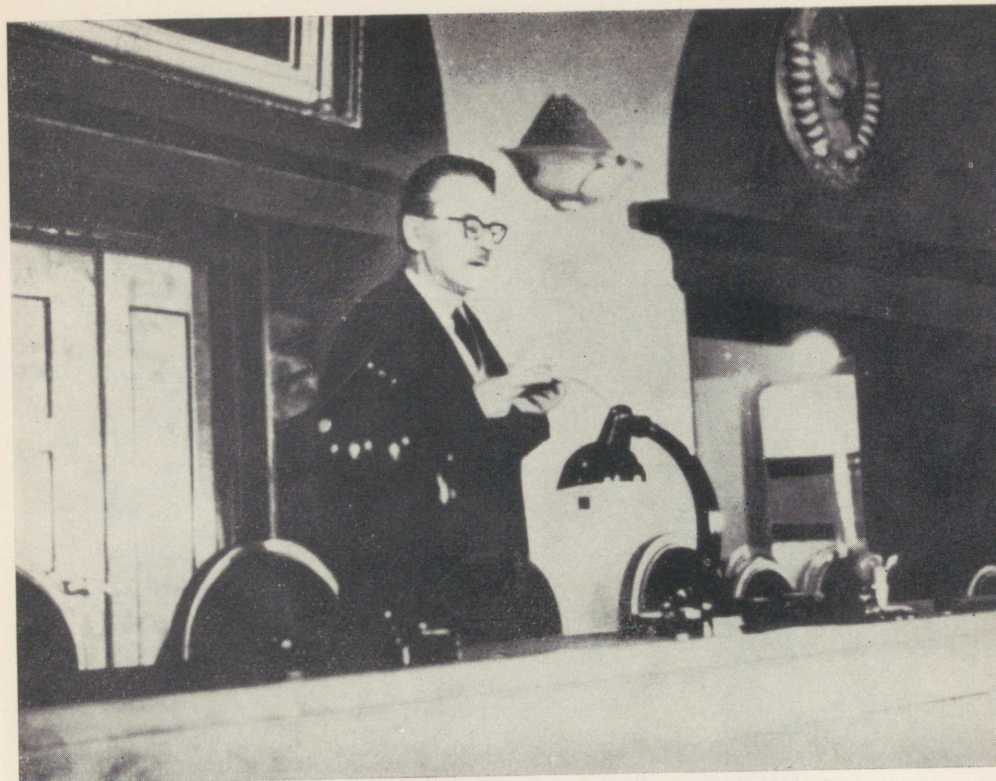
Tuglase kirjanduslik algamine langebki kirjeldatud perioodi. Ametlikku algamist tähistab lastejutu «Siil» ilmumine 1901. aastal. Aga sealt samast lähedalt, aasta-kaks hiljem, paistavad silma eesti kirjanduses ikka olnutena ja jäävatena realistlik külajutt «Hunt» oma tüsedate tüüpide, rahvaliku huumori ja külaelu pimedust ning ebausku väljaneerva situatsioonikoomikaga, realistlik-idülliline laast «Ema viis hälli heinamaale», küla keelekandja ja latatara suurepäraselt kuju loov humoreskmonoloog «Kui aga kõht täis saab», meeolukas novellett «Kevad» unistavast koolipoisist ja rida teisi. Need on väljapaistvad Tuglase varasemas nooruses, 1902. ja 1903. aasta ringis tormakalt, tihti eeskujusid jäljendavalt harrastatud realismi, õhetava romantismi ja isegi lopsaka naturalismi laadis kirjutatust, kus domineerib maalt kaasatoodud külaelu töepärane kujutamine, kuhu aga tungivad sekka ka linnaelu pildid, tihti-

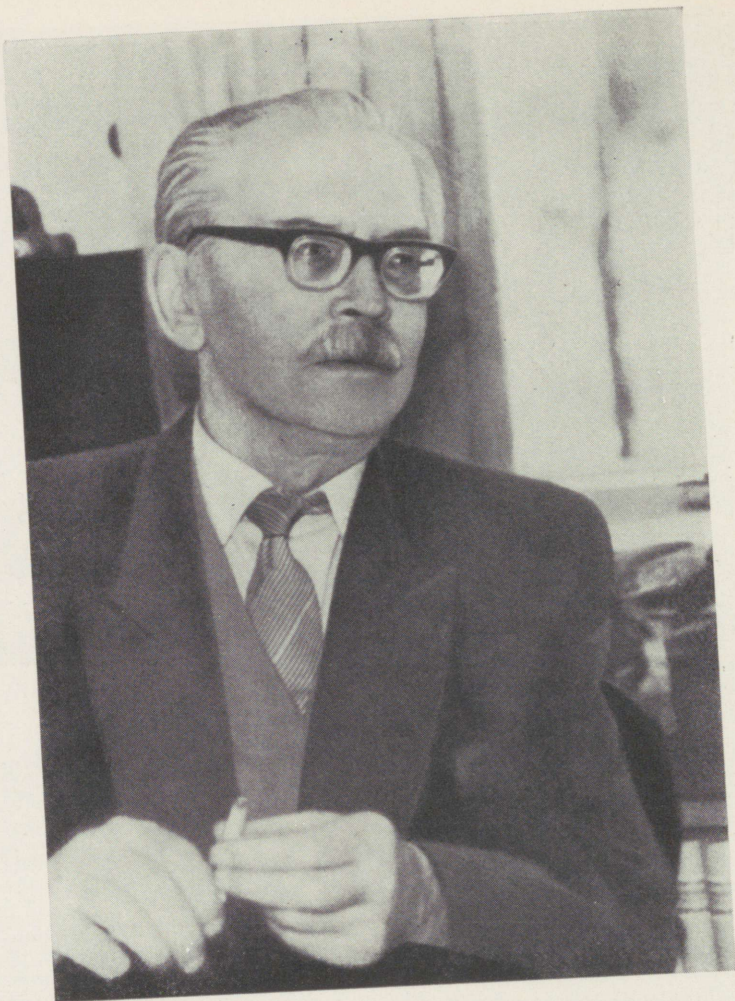
1938.

1956.

Eesti NSV IV kirjanike kongressi avamas. 1958.

1963.

lugu ajakirjanduslikus-vestelises laadis, iseäranis 1903. aastal, kui Tuglas oli sagedane külaline «Postimehe» veergudel.

Ent revolutsiooni paisudes saab Tuglase teoste sisuks ikka enam revolutsioon. Juba 1903. aastal sai alguse meie kirjanduses üks parimaid revolutsioonikajastusi, karm kriitilis-realistlik novell «Hingemaa», mille lõpp valmis Tuglasel pagulasena Peterburis elades 1906. aastal ja mis ilmus ka Tuglase esimese iseseisva raamatuna. Selles tihedas novellis tõuseb lugeja silma ette masendavalt tõetruu pilt talurahva olukorrast, igatsustest ja taotlustest, mis kandsid revolutsiooni. Hoolimata tegelikkusele vastavast traagilisest lõpust järeldab novell üht: väljapääs võib olla mõisniku minemakihutamises ja maanälja vägivaldses rahuldamis. Samas kõrval rõhutatakse noore kooliõpetaja romantiliste rahvavalgustuslike taotluste tühjajooksmist, sest orjuse ja pimeduse kütkeid võib purustada vaid revolutsioon. Novell on laetud põletavast revolutsioonimeeleolust.

Seesama hõguv revolutsioonimeeleolu paiskub valla ka Toompea vanglas loodud pateetilis-romantilises teoses «Meri», mida õigusega on nimetatud revolutsioonihümniks ja seatud kõrvu Gorki «Lauluga tormilinnust». Mere võimas ja rahu ning alistumatu kujund sümboliseerib selles revolutsiooni võitmatust. «See on seal meri, mu nooruse paleus! See on seal meri, mu hinge igatsus! Veel vägevamaks saa, saa kangeks, mässu ning ulu, taevani tuiska, need paerahnud kui sõmerad paiska, et need müürid kord merre langeks! Mürise, meri, väära ning murra! Ja tulekski rusude all minul surra, siis ihkaks, et süda minul meres vaoks, ja et mina lainena uuesti mühaks kodumaa külmal ja liivasel rannal!»

Samasugune jäägitu revolutsiooniga liitumise tunne kannab ka novelletti «Oma päikese poole». Elu hallust sümboliseeriva legendiku serval istuvad noormees ja neiu. Neiu ahvatleb noormees rahuliku elu ja vaiksse õnne poole. Noormees väidab aga, et tõeline õnn ja rahu on vaid tormis ja võitluses. «Ainult läbi tormi otsin mina rahu,» hüüab ta. «Mingem tormisse ja lunastagem võitluse läbi enestele rahu!» Revolutsiooni meeleolu ja pildid, revolutsionääride kujud ja nende töö leiavad käsitlemist ka sääraustes lühipalades nagu «Noil päevil», «Kahel pool seina», «Kaldasel teel», «Midia», «Öö», «Talvine tuul», «Võitlus» jt.

Suure sugestiivse jõuga on kirjutatud «Kätkilaul» 1906. aastal ja «Kui rahvas käib Kolgata teel» 1907. aastal, kus rõhutatatakse, et revolutsiooni lüüasaamine ei tähenda veel alistumist ja revolutsiooni ohvrite veri kutsub edasi võitlema. «Kui sa kasvad ükskord suureks, oda teed siis isa võllapuust,» laulab ema oma maimukesele. «Ära iialgi siis armu palu; armu sul ei

ole oodata! Kõnni ise adra taga, murra ise enesele teed!» Mõlemad teosed ilmusid proletaarse kirjastaja Lilienbachi lendlehtedes.

Samasse revolutsiooni tõusu aega kuulub ka pikem novell «Jumala saar», mis vastandina läbinisti realistlikult teostatud «Hingemaale» on läbinisti romantiline, kuid mille ideeline suund on üks ja seesama. «Jumala saar» on ülestõusu meeleoludest kantud, vana maailma hävitama kutsuv ja uue sündi kuulutatav teos, kus kõlab pateetiline revolutsioonihüüd: «Tuld, sädemeid on tarvis kõigisse suurtesse tukkuvatesse soodesse! . . . Torglad mu kodumaa pinnal, kunas tuiskavad üle teie sädemed, kunas leegitseb teis kõik mäda ja vana ning tõusevad aastasadasiid uinuvad vaimud? Siis kangutavad, murravad ja väänavad punetavate nägudega mehed sõrrusuitsus ja kaugete Torglate taha kostavad nende kirveste hoobid ning töölaul!»

Tuglase varasemat loomingut, mis on koondatud «Liivakella» kaante vahele, hoolimata erinevate vormide, laadide, stiilide, omaenese käekirja otsimisest läbib ühine põhijoon: sotsiaalsed teemad ja vahekorrad, ühiskonnakriitiline pilk, revolutsiooniline kirg ja tuli, kutse võitlusele, tung vabanemisele. 1905.—1907. aasta revolutsiooni perioodil läheneb Tuglas kui kriitiline realist ja revolutsiooniline romantik kõige tihedamalt tollal Eestis tekkinud proletaarse kirjanduse ideelisele platvormile.

Nagu öeldud, süüvis Tuglas 1904. ja 1905. aastal revolutsioonilisse töösse, kuuludes Tartus sotsiaaldemokraatliku töölispartei ridadesse. Tutvumine partei eesmärkidega «tähenas elu sihi selgumist ning liitumist inimkonna tuleviku määravate jõududega», kirjutab Tuglas ise oma «Noorümällestustes». Kuid 18—19-aastane nooruk Tuglas, põledes täiest hingest revolutsioonile kaasa, mõistis siiski neid jõude liiga abstraktselt. «Inimkonna tuleviku määravaks jõuks» võis ja võib olla üksnes proletariaat eesotsas järjekindlalt marksistliku parteiga — bolševikega. Ent Tuglase side nendega oma ea ja päritolu tõttu ei saanud tugev olla. Tuglas läks nende jõududega kaasa stiihiliselt, ta oli stiihiline revolutsionäär. Ta kirjutab oma «Noorümällestustes» tuliselt: «Paistis, et revolutsioon võib kogu elu otse üleöö nagu nõiavõimul ueeks muuta.»

Kuid 1905.—1907. aasta revolutsioon ei suutnud elu ueeks muuta. Revolutsioonile järgnes sünge reaktsiooniaeg, mis tingis Eestis samuti kui Venemaal osa revolutsioonilise ja demokraatliku haritlaskonna pettumuse ja taandumise. Kirjanduses ja kunstis väljendus see realismist eemaldumises ja dekadentsi kaldumises. Seda taandarengut väljendas Eestis kõige selgemalt «Noor-Eesti» kirjanduslik rühmitus, mille üheks aktiivseks tegelaseks oli Friedebert Tuglas.

Rühmitus kujunes 1904. aastal Tartus tekkinud õpilaste kirjanduslike ühisharrastuste ja kirjastusühingu pinnal ning 1905. aasta suvel väljaantud esimese «Noor-Eesti» albumi ümber. Rühmitus andis 1915. aastani välja viis albumit, aastail 1910—1911 ajakirja «Noor-Eesti» ja aastail 1914—1916 ajakirja «Vaba Sõna» ning arendas kirjastustegevust. Küllalt kireva ja heterogeense palgega rühmitus oli oma esimese ja teise albumi ning koguteose «Võitluse päevil» perioodil mitmeti revolutsioonilis-demokraatliku vaimsuse kandja, kuid reaktsiooniajal tegi läbi tüüpilise ideoloogilise taandarengu. Me võiksime selle perioodi kohta tuua Gorki tuntud terava ja õige hinnangu, aga piirdugem siinkohal ühe Tuglase enda asjaliku hinnanguga, mis on pärit ühest 1920. aasta retsensioonist: «Toimus kõigil frondel taganemine isikusse, resigneeriv, sapine taltumine, traagiline ebaühiskondluse tunne, vastu enese tahtmistki... See oli paiguti tõbiste, «dekadentlikkude», närbuvpõlevate hingepingutuste õhkkond, kuhu jõuti.»

Revolutsioonile järgnenud reaktsiooni perioodi taandumise tegi läbi ka Tuglas. Vabanenud Toompea vanglast, püüab ta jätkata revolutsioonilist tööd pöranda all Tallinnas ja Tartus, kuid peab varsti jälitavatana otsima pelgupaika Peterburis, seejärel Soomes. Poliitilise olukorra halvenedes põgeneb Tuglas 1909. aasta sügisel välismaale, elades Pariisis, Münchenis, Genfis, reisides Itaalias, Hispaanias jm. Seega langevad kahekümneaastase Tuglase kõige aktiivsemad ja teadlikumad otsingud just reaktsiooniaega ja lääne kodanliku kunsti mõjusfääridesse. Revolutsiooniliste illusioonide haihtumine, ideaalide ja karmi elutegelikkuse vahelise lõhe tajumine, üksteist maapao-aastat, alatine põgenemine ja enese varjamine, üksindus, kodutus, rahapuudus ja alatoitus — kõik mõjuvad kaasa. Iseäranis tajub Tuglas kodutust, kodumaatust, rahva elust irdumist. Tõsi küll, Peterburi ja Helsingi perioodil valmivad teosed nagu «Hingemaa», «Meri», «Kätkilaul», «Kui rahvas käib Kolgata teed», «Midia», «Jumala saar» ja Tuglasel on kontakti proletaarsete väljaannetega. Vahepealse astme moodustavad 1908. aastal ilmunud kogu «Kahekesi» ja täiendustega pealkirja all «Õhtu taevas» 1913. aastal novellid, nagu on meisterlikud «Suveöö armastus» ja «Toome helbed», kus süvenenud psühholoogiline eritlus, tundesügavus, kujukas sõnastus tuginevad ikka reaalsele elule. Kuid sekka vilksatab üksinduse, ahastuse meeleolusid, unelmate ja tegelikkuse vahel valitseva lõhe ja sellest tuleneva tragismi motiivid, mis aina süvenevad, kandes Tuglast kaugemale sotsiaalsetest vahekordadest ja reaalsest tegelikkusest. Tõstes mässu eesti kirjanduses küllalt laialt levinud väikekodanlik-alalhoidliku lameda ilumõiste, hall-naturalistliku foto-

grafeerimise ja tundetuse vastu, võideldes siiralt kirjanduse kõrgema kultuuri eest, kisub Tuglas oma esteetilisi printsiipe püstitades kirjandust lahti reaalsest ja sotsiaalsest pinnast. Suundudes üha enam inimtunnete peenendatud eritluse ja nende tunnete stiilsema, kaunima, täpsema sõnastamise poole, pürgib ta unelmate, nägemuste ja muinasjuttude müütilisse maailma. Tuglas on hiljem küll korduvalt väitnud, et tõeline kunstiteos ei saa olla puhttehniline nähtus ja väljuda reaalsuse raamidest, et temas projitseeruvad nii või teisiti ajastu ja inimete meeolud, tunded ja mõtted, et «ka individualismi- ja estetismivaimuline kirjandus võrsus ikkagi oma aja ühiskonnast». See on õige, miski ei võrsu väljaspool ühiskonda, kuid individualismi- ja estetismivaimuline kirjandus on ikkagi reaalsete ühiskondlike vahekordade ja võitluste õigest, objektiivsest hindamisest eemaldunud indiviidi rohkem või vähem subjektiivne, pessimistlik, ahastav, ühekülgne, seega vääriti peegeldav eritlus, mis ilmneb ka Tuglase estetismi- ja sümbolismiperioodi novellikogudes «Saatus» (1917), «Raskuse vaim» (1920) ja «Hingede rändamine» (1925). Ent sedavõrd kuivõrd reaalsus on end andeka kirjaniku sule all maksma pannud, kuivõrd subjektiivne suudab avaramalt, laiemalt peegeldada objektiivset, kerkib Tuglase sellest heitlikust loomisperioodist esile terve rida novelle, mille tunnetuslik ja emotsionaalne väärtus jääb püsima. Nimetagem niisuguseid novelle-meistriteoseid nagu «Inimese vari», «Kuldne rõngas», «Popi ja Huhuu», «Vabadus ja surm», «Kangastus» jt. Neis astub sügavuses projekteeritud reaalsus täies jõus esile. Kuigi näiteks novellis «Kuldne rõngas» kaovad Tuglase selleaegse loomingumeetodi kohaselt piirid reaalse ja fantastilise vahel, segunevad tõelisus ja unenäod, on ometi meie ees meisterlikult inimolevust avav kujutus, jutustus ühiskonnale kasutust, tühjakuulutatud elust, egoistlikust olesklejast Jürgensist, mille idee autor võtab kokku sõnades: «Surnud oli ta kõigele loovale ja tegevale. Ta oli ainult enesele elanud, — ning see oli nii sama palju, nagu poleks ta elanudki!»

Vaadeldavasse perioodi kuulub ka Tuglase romaan «Felix Ormusson» 1915. aastast. Kirjakujulises eessõnas-pöördumises oma peategelase poole viitab Tuglas enese otsinguile reaalsuse ja irreaalsuse vahel, öeldes, et «kunst nõudis oma osa. Ta on isemeelne ja tujukas, ja nii tihti olen pidanud temaga võitlema, et päästa nii reaalsed maailma kui ka neid ilusaid maailmu, mis mul enne teose kirjutamist meeoludena ning unistustena peas huljusid.» Romaan viib meid tõepoolest reaalse maailma ja unistuste maailma vahekordade probleemidesse, kus paradoksaalses, humoorikas, parodeerivas laadis ironiseeritakse elu-

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

võõra estetismi üle. Seda on Tuglas ka hiljem rõhutanud, et ta tahtis «kirjutada vaid mingi mõtte- ja tundeelulist paroodiat, jälgides ühe mentaliteedi ning ellusuhtumise pankrotti». Selle pankroti jälgimine ilmselt sunnibki Tuglast ühes mõttekillus möönma: «Põlvel, kes on estetismi äärmusteni tunginud, kes on selle mürgi kui hirmsa haiguse enese veres läbi põdenud, ei peaks puuduma julgus tunnistuseks: On mäda estetism. On pehkinud me jumalad! Meie suurimadki unistused on pehkinud, nii et pilkaspimedas veel kännufosforina hõõguvad. Kuid kändudega ei valgustata maailma. Oli kangelastegu elada pool elu unistusele. Olgem siis kangelased, loobugem unistustest!»

Juurdlemine reaalse ja irrealse, tõeluse ja ideaalide vahekorde üle kiskus Tuglast ikka enam reaalsuse poole. Teinud ringi läbi estetismi ja sümbolismi, jõudiski ta varsti loobumiseni. «Hingede rändamise» ilmumine 1925. aastal tähistab selle lõppu. Tõeliselt saabub see lõpp varem, kuskil pagulasaastate lõppedes, ja siinkohal tahaksin ma tsiteerida ühte kõige värskeimat Tuglase ütlemist enda loominguga ja realismi kohta, mis ilmus täna ajalehes «Kodumaa»:

«Tõepoolest, heites pilku tagasi läbikäidud teele, võin oma loomingus eraldada mitu erinevat astet: kolmkümmend kolm aastat sidusin oma kirjanduslikke nägemusi konkreetse ümbuse ja kindla ajaloojärguga, üksteist aastat käsitasin reaalsust dekoratiivsete ja stiliseeritud sümbolitena ning kuusteist aastat oma elust olen pühendanud meie kultuuri- ja kirjandusloo

mitmesuguste probleemide vaatlusele. Kõigest sellest olen jutustanud pikemalt oma mälestusraamatus. Siinkohal tahaksin rõhutada vaid seda, et elu realistlikult peegeldav rahvuslik kirjandus saab võrsuda ainult reaalses rahvuslikus keskkonnas, see tähendab — eesti kirjandus on lahutamatult seotud eesti rahva ja tema kodumaaga. Katkeb see side, siis tuhmuvad ka kirjanduse realistlikud jooned, avades värava pärani väliseeskujudele või ülepingutatud fantaasiapiltidele. Eelöeldut tõestab kujukalt kas või minugi looming. Enamik minu sümbolistlikest ja impressionistlikest novellidest on valminud või küpsenud maapao-aastatel, mil mind ahistas ajajärgu ähvardav nägu ja hingeline üksindus. See oli raske ajajärk, millest aitas mind üle vaid noorusele omane vitaalsus ja optimism.»

Tuglase ilukirjanduslikus loomingus tekkis küll paus, nagu oli pagulasaastate algulgi. Selle vahe põhjuseks on vanade suundade hülgamine, rohkem aga aktiivne tegevus kirjanduslikes ja kultuurilistes organisatsioonides ning kirjanduslikes väljaannetes, intensiivne töö kirjanduslooliste uurimuste alal ja agar sõnavõtmine kirjanduskriitika valdkonnas. Sel perioodil valmivad Tuglasel uurimused «Ado Grenzsteini lahkumine» ja «Eesti Kirjameeste Selts», ulatuslik monograafia «Juhan Liiv», hulk esseesid. Neis esineb pagulasaastail ka kriitikuks ja teoreetikuks kujunenud Tuglas varasemaga võrreldes aina enam objektiivse eritlejana, põhjaliku uurijana, kes suurepäraselt valdab tohutut faktilist materjali, ja lähtub elust, kust võrsub see materjal.

1930-ndail aastail alustab Tuglas tööd romaani «Väike Illimar» kallal. Roman «Väike Illimar» (1936—1939) tähistab Tuglase tagasijõudmist realismi juurde, kuid hoopis uues paigas kui «Hingemaa» tormitsev kritiseeriv realism. Selles teoses on reaalne maailm ja ilu otsimine ühinenud kunstiliseks sünteesiks. Tuglas näitab end oma väikese kangelase Illimari psühholoogia suurepärase kujutajana ja suurepärase olustikumaalijana, kes siiralt jutustades loob võrratult täpse, detailirohke pildi möödunud sajandi lõpu elust ühes mõisas, nimelt Ahja mõisas, kus möödus Tuglase enda lapsepõlv. Lapse pilgu läbi maalitakse välja hulk realistlikke rahvapäraseid tüüpe tollasest külaühiskonnast ja nende kaudu ühiskondlikest vahekordadest. Teost kannab väikese kangelase maailma-avastamise optimistlik rõõm, ahne teadmiste, uurimiste ja juurdlemiste janu, mis Tuglast ennastki on läbi elu saatnud. Teos on küllastatud lüürilistest loodusmaalinguist, mõtisklusetkedest, meeoleupiltidest. Romanis on head elutervet rahvalikku huumorit. Tuglase keel selles teoses on nagu ikka täpne, tabav, kujundirikas, stiil plastiline. Stiil ja keel on üldse Tuglase mingi helde eriomadus,

ja kui Tuglas on ise korduvalt hoitanud, et seejuures pole ta mingi stiilnikerdaja, siis tuleb sellega nõus olla. Tuglase mõte, tunne, sisu otsib selle enda vastu äärmiselt nõudliku kirjaniku sule all vaid kõige adekvaatsemat, täpsemat sõnalist kuju. Tuglase lapsepõlveloo «Väike Illimar» võime asetada Tolstoi lapsepõlvelugude kõrvale, kuigi nad on täiesti erinevate maailmade kujutused.

Pärast romaani «Väike Illimar» on Tuglas pühendunud peamiselt mälestuste kirjapanekule ja korraldamisele. Nii ilmusid tema sulest 1940. aastal «Noorusmälestused», 1945. aastal «Esimene välisreis» ja mullu viimase juurde hulk uusi peatükke, õigemini pool raamatut ühises teoses «Pagulasaastaid». Need teosed sisaldavad oma eluajal hoolikalt kirjanduslikku ja kultuuriloolist päevikut pidanud kirjaniku isikupäraseid mõtisklusi, hinnanguid, tähelepanekuid, pakuvad haruldaset palju tunnetuslikku materjali, kultuuriloolisi fakte. Neis avardub lai pilt üleelatud aegadele. Ja Tuglas on oma memuaariraamatuisi nagu novellides ja romaanides suure kirjanduslikkuse, emotsionaalsuse, viimistletud keele ja stiiliga jutustaja.

Mälestusraamatutele liituvad omaette väärtusena ka Tuglase reisikirjeldused «Teekond Hispaania» (1918) ja «Teekond Põhja-Aafrika» (1928—1930), aga samuti ka vallatu, elurõõmus ja humoristlik «Ühe Norra reisi kroonika» (1939). Samuti kui memuaarid on need reisikirjad kirjutatud meistrisulega, tohutu tunnetuslik ja kultuurilooline materjal on serveeritud teravpilgulise vaatlaja ja mõtleja isikliku prisma läbi, kus taustaks on läbireisitud maade rahva elu tõepärane läbivalgustamine. «Ühe Norra reisi kroonika» aga on täiesti omalaadne, vanade kroonikate keelt ja stiili jäljendav, subjektiivseid teravaid ja tabavaid tähelepanekuid sisaldav teos. Nii memuaaridel kui ka reisikirjadel on eesti kirjanduses oma asendamatu koht ning teedrajav tähtsus.

Ent memuaaride korraldamise ja täiendamise kõrval on Tuglasel pidevalt aega jätkunud ka novelliloominguks. Nimetagem «Teadmisjanu» (1942), «Viha» (1942), «Ühe elu mõistatust» (1942), «Viikingite verd» (1942), «Armastuskirja» (1944), «Põgenemist» (1956), «Keiserlikku kokka» (1957). Need tšehhovlikku tihedust taotlevad novellid on realistlikud elupildid, tabavad tüübimaalingud, kantud tihtipeale huumorist ja irooniast, tihtipeale aga on mõtiskleva, filosoofilise põhjaga.

Tuglas on eesti väljapaistvamaid novellimeistreid. Oma mõttepäevikus kirjutab ta novelli kohta:

«Vaevalt on nõudlikumat vormi kui väikese novelli oma: anda mõnel ainsal leheküljel sündmus mitte anekdoodina, vaid elumahlase tervikuna; esitada inimesed, neid kirjeldamata;»

hingeeluline kriis, seda sõnul eritlemata; ümberjutustus, sellesse süvenemata; mõte ilma propageerimata ja meeleolu ilma seda rõhutamata, ning lõppude lõpuks nähtava tegevuse taga perspektiivne sügavus, sümboolne tagapõhi. See on sonett proosas.»

Ja neist nõudeist on Tuglas oma loomingus ka lähtunud. Tuglase novelle iseloomustab äärmine tihedus, kõige juhusliku väljajätmine, keskendumine peamisele. Tema keel on täpne, stiil paindlik, tema sulg loob detaile, kujundeid, pilte, meeleolusid, elamusi, tundeid säärase tajutavuse, otse kombatavusega, et lugeja süübib loetavasse jäägitult.

Tuglase kirjandusteoreetiline, kirjanduskriitiline ja kirjanduslooline looming on veelgi mahukam kui tema ilukirjanduslik looming. Ka see osa Tuglase loomingust kajastab tema otsinguid ja eksirännakuid läbi estetismi ja sümbolismi ning uut eneseleidmist realismis. Kuid jälgides Tuglase kirjandusteoreetiliste ja esteetiliste vaadete arengut, märkame, kuidas varem subjektiiv-idealistslik käsitlus asendub ikka järjekindlalt objektiivse vaatluse ja hindamisega, mis sisaldab paljude eesti kirjanduse arengunähtuste suhtes siiani kestvaid tõdesid. Ja kui me tänase päeva pilguga vaadeldes ei saagi selle kõrval omaks võtta mõningaid järeldusi ja tõdesid, siis on nad ometi oma aja peegeldusena huvitavad uurimisobjektid, liiatigi kui neile liitub veel tohutu uurimuslik faktiline materjal nii eesti vanemast kui ka Tuglasele kaasaegsest eesti kirjandusest, mille kasutamisest ei saa tänapäeval ja edaspidigi mööda minna. Ja kõiki oma kirjandusloolisi uurimusi, kirjandusteoreetilisi seisukohavõtte, kriitilisi hinnanguid esitab Tuglas jällegi talle omase ilukirjandusliku meisterlikkusega, nauditava viimistletud keele ja stiiliga, isikupärase lähenemisviisiga, erudeeritud mõtlejana ja mõtisklejana. Sõjajärgsel perioodil on Tuglas tegelnud oht-rasti eesti kriitilise realismi probleemide läbitöötamisega, mille tulemusena valmisid ülevaated «Eduard Vilde», «Ernst Sär-gava» ja «Realismiajastu luuletajaid» (1947).

Ei saa mööda minna paljusid kirjandusliike ja žanre harrastava Tuglase miniatuursest žanrist, tema marginaaliast — mõttepäevikust, mida ta peab juba aastakümneid. Neis ülestähendustes avaneb kõige paremini Tuglase kui teravapilgulise vaatleja, erudeeritud juurdleja, vaimuka ja poleemilise mõtleja pale. Neis mõttekildudes Tuglas juurdleb kirjanduse ja kunsti üle, iseenda üle ja avab meie pilke elu ja kunsti suhtes avarasse, keerulisse ja lõpmatusse maailma.

Kõigele lisaks ei saa mööda minna veel ühest žanrist Tuglase loomingus — see on tegevus tõlkijana, mis on Tuglase käes samasugune kunstilooming kui originaalne. Tuglas on tõlki-

nud Aleksis Kivi, Aleksei Tolstoid, Gorkit, Tšehhovit, Aino Kallast jt. ja eesti tõlkeloomingu klassikasse kuuluvad kindlalt nii Kivi «Seitse venda» kui Tolstoi «Peeter Esimene». Ja samal ajal, kui Tuglas on oma ülevaadete ja tõlgetega toonud meie rahvale lähedale teiste rahvaste kunstimeistreid, on Tuglase teoste arvukad tõlked vene, soome, saksa, läti, leedu, tšehhi, ungari jt. keeltesse viinud omakorda teda ennast ja meie rahva elu teistele rahvastele lähemale.

Me peatusime põgusalt Friedebert Tuglase, paljudele ilusatele raamatutele elu andnud, paljudele kirjanduslikele algatus-tele hinge sisse puhunud, paljusid suundi määranud inimese pikal loominguulool, milleks andis meile mitmekordselt põhjust tema kahekordne juubelipäev.

Soovigem siis Friedebert Tuglasele — kõik meie, kes me teda isiklikult tunneme ja kes me temaga siin koos viibime, ja kõik need, kes tunnevad teda tema teoste kaudu, — tuhat-tuhat tervist ja ikka sama erksat edasiminekut isiklikus elus ja eesti kirjanduses.

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

NOVELLIST «VIIMNE TERVITUS»

AIN KAALEP

Kus olid suured sõjateod, seal valendab juba eesli lõualuu,
Ja meri ümberringi veeretab oma kolbakohinat kesk karisid,
Ja et kõik maailma asjad on talle tühised, seda jutustasid
meile ühel öhtul maailma lõpus

Tuule sõdalased maapao liivikuil . . .

(Saint-John Perse: Maapagu)

Friedebert Tuglase loomingus on fantastiline element teatavasti alati väga tugev olnud. Ja aina on see olnud seoses «päris» realistlikuga, kord sellega rööbitudes, kord läbi põimudes, sealjuures aga jäädes puhtintellektuaalsete idee-arenduste vormiks, kunagi omandamata müstilist ilmet (nagu seda ka autor ise on rõhutanud).

1941. aasta sügis oli traagiline aeg Eesti ajaloos. Sõda oli käinud üle maa, noore nõukogude võimu funktsioneerimine oli katkestatud, esimesed ja kõige avalikumad tapatalgud tsiviil-elanike kallal toime pandud. Veel oli natside sõjamasin võimas, madalalt käisid üle maa viha ja meeleheite pilved. Mida teha?

«Viimse tervituse» aspektid on lõpuni mõistetavad just siis, kui arvesse võtta tema kirjutamise aja olustikku. Kirjeldades üksikut peategelast Naapoli varemeis kuskil 1960—1970-ndate aastate vahel (niisiis kahekümne-kolmekümne aasta pärast), Euroopa tsivilisatsiooni hukutatud sõdade-ajastu järel, annab autor oma seisukoha kaasaegsete probleemide hindamiseks, kasutab niisiis tulevikuprojektsiooni oleviku valgustamiseks. Muidugi ei tahta me laskuda naiivsusse selles mõttes, et novelli peategelase minavormis esitatud arutlusi tõlgendada kui autori enese vaadete vahetut kajastust. Side on kauge ja üldistav; ümbritseva olustiku elemente ausalt reflekteerida püüdes on autor meelega loonud fantastilise ajaperspektiivi, et niihästi öeldav kui ka ütlemata jäetu oleks ilmekam, üldkehtivam, kõigest juhuslikust vaba. Ja selle tulemuseks on, et Tuglase

tulevikufantaasia pole funktsioonilt kujunenud üksnes fašismi-vastaseks, vaid ründab igasugust imperialismi ja militarismi, hoiatades, kutsudes valvusele ja võitlusele ka tänapäeva lugejat, kes esimesel hetkel ei tarvitse mõeldagi teose sünniajale.

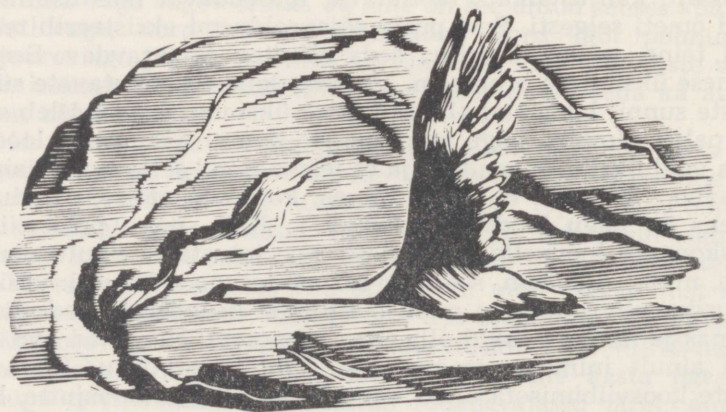
«Ikka nõuab kellegi «õigus ja au» sõda. Ning nõnda pärast kõi ke seda, mis inimkond on läbi elanud! Viimane sõda — oh!» Nii kirjutab päevikusse novelli peategelane. «Leidsin paki vanu ajalehti, Teise ja Kolmanda maailmasõja päevilt... Hullumaja häälekandjad, Paabelitorni bulletäänid!» Ja millised on selles sõdade ajastus metsistunud inimesed? «See on noor, jõuline, robustne tõug, kuid ühtlasi ka kuidagi vana ning arg. Teda valitsevad kohutavad eelarvamused, usukujutelmad ja sundnormid, millest meie juba sajandite jooksul oleme vabanenud. Ei, mina seda uuesti kaasa elada ei taha!» Siin on muudugi tegemist ilmse viitega neile «blondidele bestiatele», keda just natslik Saksamaa erilise teadlikkusega oli üles kasvatanud, rõhutades Hitleri programmi kohaselt füüsilist tervist ja «õiget vaimu», põlates teoreetilisi teadmisi ja intellektuaalsust...

Kuid «Viimne tervitus» ei ole üksnes fantastilise tulevikumeeleheite vormis antud mõjukas hoiatus militarismi eest. Novell märgib ka helgemaid tegureid inimkonna ajaloos, küll põgusalt, kahjustamata taotletavat masendavat hoiatuse mõju, kuid ometi selgesti. Sest peale sõjaprobleemi eksisteerib teoses veel teine, sellega seostuv, seda rõhutav ja teravdav. See on inimese üksinduse probleem. Minategelane on kohutavate sündmuste sunnil langenud absoluutsesse üksindusse ja mõtleb selle üle palju. «Imelik, kogu varasema ea olin arvamusel, et loodust ikka vaid üksi võin nautida ja et teised mind selle juures ainult segavad,» kirjutab ta. «Aga niipea, kui need «teised» kadusid, poleks ka nagu loodustki olemas... Näib, nagu poleks ilma ühiskonnata loodustki.» Ja edasi: «... jutustada ainult enesele seda, mida isegi tean, see näib nii mõttetuna.» Ja veel: «Luule, muusika, ohvrimeelsus, mõni inimlikum usundki — nad olid ju olemas ja nad ei võinud olla ilma inimeseta. Ning nad olid olemas ainult inimeste omavahelise suhtlemise tõttu. Ilma inimeste koosviibimiseta oleks vaevalt vestetud muinasjutte, korraldatud kontserte, armutudki vahest nõnda ilusalt. Üksnes loom vaid elab ega vaja midagi rohkemat.» Positiivne usk inimesse, mis teoses kaasa kõlab, on ilmselt autori tõelise tulevikuusu kajastuseks. Ja lõpuks ei ole ka möödaminnes kirjeldatud fantastilised poliitilised suhted päris reaalsete pidepunktideta. «Mingi võim ei suutnud tootmist ja jaotamist korraldada. Selle häda vastu leidis küll suurim Euroopa riik ainupäästvad vahendid. Ja kapitalistlike maade heitlevale masstile pakkus ta sotsiaalsete vastuolude lahendamise eeskuju,»

kirjutab minategelane. Lõpuks põgeneb ta barbarite sissetungi eest põhja; kas lootusega pääseda või ilma, see jääb ütlemata.

«Viimse tervituse» näol on meie ees teos, mis avab realistliku täpsusega pildi «maapao liivikuist», mida võiksime näha, kui tõesti jätkuks imperialistlike sõdade ajastu ja kui me siis imekombel säiliksime oma «viimset tervitust» kirja panema. Kas selline tulevikuperspektiiv on selle teose järgi paratamatu? Kui seda novelli oleks loetud 1941. aasta sügisel, oleks küllap mõeldud nii ja naa. Autor ei ole selle küsimuse lahendamist oma ülesandeks seadnud, kuid usk inimesse kõlab teoses ometi kaasa, ükskõik kui vaikselt. Autor nagu tahaks öelda, et inimesed ei ole paratamatult halvad, et nad üheskoos võiksid suuta palju, ja kutsub neid just sellepärast kõige mõjukamate oma käsutuses seisvate vahenditega valvsusele kohutava ohu ees.

«Keel ja Kirjandus» 1964, nr. 11.

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

KÕRVUTIKÄIDUD TEELÕIKUDEL

HANS KRUUS

Kallis Friedebert Tuglas! — Oleme ju lähikaudu eakaaslaste. Ajajärk, milles on kulgenud meie eluteed, on suuremas osas üks ja sama. Oleme mõlemad arvamisel, et see möödanik kuulub eredamate suurajastute hulka ajaloos. Ja kuidas saaksimegi seda kõike, seda pikka seljataha jäänud aastakümnete rida tunnetada teisiti?!

Eks ole ju meie vaimse kujunemise teel olnud mõjukaiks osalisteks revolutsioonid — 1905. aasta «peaproovina», 1917. a. kodanlik-demokraatlik revolutsioon, sellele järgnenud Suur Oktoober oma uudse sügavkänniga meie ühiskonnas ja murranguliste tagajärgedega planetaarses ulatuses ning lõpuks 1940. a. sotsialistlik revolutsioon Eestis.

Meist on üle käinud kaks rüüstavat maailmasõda, mis on nõudnud loendamatuid ohvreid rahvastelt, nende hulgas ka meie rahvalt, mida oleme tunnetanud eriti konkreetselt ja valuliselt. Meie seljataga on ka kaks jäledat, jõhkrat, hinge matnud Saksa okupatsiooni meie sünnimaal.

Meie silme all sündis Eesti kodanlik riik. Nägime tema virvarrilise arengutee kulgu ja olime lõpuks tema surmatunni tunnistajaiks. Ja mis seal salata, olime lootnud ja oodanud sellelt riigilt rohkem, kui ta oma klassiolemuse tõttu oli suuteline andma. Eks seepärast ekselnud meiegi omajagu selle riigi vastuoluderohkes padrikus. Ent ka nüüd, üsna paljude aastate järel tagasi vaadates oma tolleaegseile tööteedele, võime siiski, kätt südamele pannes, öelda, et püüdsime anda jõukohase panuse oma rahva kultuuri edasiviimiseks ja rikastamiseks.

Kallis Tuglas! Ega Sa ometi väärsti mõista, kui ma siin mõnd oma elutee löiku kõrvutan Sinu omadega. Eakaaslastel peaks ju alati olema õigus ja mälestustega seoses vajaduski selliseks sünkroonseks vaatlemiseks.

Otsin algust. Kunas see oli, kui Sind esmakordselt kohtasin? Meie esimesed kohtumised olid mõistagi ühepoolsed. See tähendab, mina kohtasin Sind küll, Sina mind mitte. Meie ligemale

kuueaastasest vanusevahest oli küllalt, et see just nii pidi olema. Teistest põhjustest ma ei kõnelegi.

«Mälestustes» Sa jälgid erilise tähelepanuga oma elamusi, otsinguid, rände ja muid tegutsemisi, kogu ühiskonda haaranud suurt lainetust 1905. aastal. Sul on jutustada palju huvitavat nii enesest kui teistest. Tolleks ajaks oli Sinus akumuleerunud juba küllalt palju kasvamisrõõmu, rohkesti varakult kättesaadud kirjatarkust, olid realiseerinud oma loomupärast nooruki-uudishimu, olid saanud juba oma esimese põrandaluse koolituse sajandi alguse Tartu õppiva noorsoo liikumises. Sa olid siis juba mitmeti kirjamees ja lõpuks silmapaistvalt aktiivne miitingumeeski. Osavõtt tolleaegsest revolutsioonilisest rindest viis Sinu aasta lõpul vanglassegi. Sealt Sa vabanesid üks päev enne 20-aastaseks saamist.

Ka minule oli tolleaegsete kaugelt kostnud revolutsiooniliste sündmuste aeg «aastaks, mis äratas». Ent ometi, kui võrratult primitiivne oli Kursi kihelkonnakooli 14-aastaste poiste reageering kaasaja suurele liikumisele. Eks see kajastu minugi kirjapandud mälestustes tolleaegsest koolipõlvest. Aga see kõik oli siiski oluline, et järgmisel õppetaval minu ja teiste Saadjärve ministeeriumikooli vanema klassi õpilaste esimene kohtumine Sinuga oli meile mõjukam, kui ta oleks olnud ilma eelnenud «punase aastata».

See kohtumine Sinuga oli ühepoolne ja jäi Sulle kauaks ajaks teadmatuks, nagu Sa ei tea tänasenigi paljude tuhandete samataolistest esimestest kohtumistest Sinuga. Sind ennast ei olnud kohal. Aga kooli vanemate poiste ja tüdrukute keskel käis ringi Sinu «Hingemaa». Ja selle raamatu kaudu saidki Sa meile kõigile tuttavaks ja lähedaseks. Kirjanduskriitika võib selle teose kohta avaldada mitmesuguseid, ka kahtlevaid mõtisklusi. Aga meile olid Sa, tolleaegne Fr. Mihkelson, just selle oma raamatu kaudu kõigiti väärt mees. Ja siitpeale olengi Sinuga tuttav.

Järgmistel õppeaastatel Tartu Õpetajate Seminaris ja edasi kooliõpetaja olles ning hiljemini ka esimestel üliõpilasaastail ei kadunud Sa nii oma ilukirjandusliku loomingu kui ka kirjanduskriitikaga enam minu silmist. Nägin vahepeal ka Sinu ihulist portreed — «Postimehe» juubelialbumis 1909. a. Sellisena — tiheda tõmmuka juuksekauluga, erksalt uudishimutsevate silmadega näpitsprillide taga, mille parempoolselt raamilt rippus alla must nõör *à la* Tšehhov, — jäidki Sa pikaks ajaks mu silme ette.

Möödus aastaid. Alanud Esimene maailmasõda oli kõikjal inimeste ja kogu ühiskonna elu pahupidi pööramas. Seal siis 1915. aasta hilissügisel Sinu järjekordsel Tartu külastamisel

avaneski mul meeldiv võimalus Sinuga ka isiklikult tuttavaks saada.

Meie jutud tookord ei olnud pikad. Peateemaks oli «Noor-Eesti» poolt väljaantava ajakirja «Vaba Sõna» raske seisukord kaastöö osas. Kuigi alles teise aasta üliõpilane, olin sattunud selle ajakirja toimetajaks. Ajakiri oli kõigiti oma ilmumisgraafikust välja kukkunud. Peapõhjuseks siin oli kaastöö vähe-
sus. Enamik võimalikke autoreid oli sõjaoludes laiali pillatud ja ajakirjast eemale jäänud. Püüdsin leida uusi kaastöölisi, virgutada seniseid, kirjutasin ka ise küllaltki palju. Aga portfellis oli ikka käsikirju kasinalt, ja neistki suur osa väheaktuaalsed. Mitmed põnevamaid päevaküsimusi käsitlevad kirjutused jäid kinni sõjatsensori kitsasse väravasse. Sa ei saanud siiski lubada, et tihendad ajakirjale omalt poolt kaastöö saatmist. Nii see siis ka jäi.

Ometi olin «Vaba Sõna» toimetuses juba varemgi kokku puutunud Sinu käsikirjadega. Kui ma neist nägin esimest, mis muidugi oli kirjutatud käsitsi, Sinu oma käega, tekkis mul eriline, haarav meeldivus, mis hiljemini seoses Sinu järgmiste käsikirjadega aina süvenes. Esialgu nagu ei mõistnud, mida rohkem imetleda, kas Sinu käsikirja välist pilti, autori väljendusselgust, korralikku käekirja, teksti korrapärast, maitsekalt paigutatud leheküljel või kirjutatuga edasi antud loogilist, selget sisu omalaadilise lauserütmiga ja ilma sõnaliste vesivõsudeta. Peagi märkas, et Sinu käsikirja väline pilt ja selle sisu on ju eri küljed ühtsest tervikust. Sa olid mulle juba enne seda silmapaistev stiilimeister ja uue kirjandusliku stiili teoreetik. Sinu käsikirju lugedes tundsin eriti elamuslikult keele ja kirjandusliku stiili nõudliku teooria ja õnnestunud praktika ühendamist.

Kümme aastat hiljem, kui mul tuli toimetada mahukat koguteost «Eesti. Maa, rahvas, kultuur», mis ilmus 1926. a., puutusin uues olukorras jällegi kokku Sinu ühe käsikirjaga. See oli lühikärgeline «Eesti uuem ilukirjandus», mis ilmus nimetatud koguteoses ja mis keelelt, sõnastuselt ning stiililt oli samade voo-
rustega, nagu Sinu varemini nähtud käsikirjad ja samaaegsed trüki ilmunud kirjutused. Minu seekordsed tundmused Sinu käsikirja puhul olid seda teravamad, et koguteose umbes 90-st autorist oli ainult kümnekond sellised, kelle kirjutusi võis sõnastuselt ja stiililt pidada enam-vähem rahuldavaiks.

Eks Sinugi ulatuslik toimetajatöö 20-ndail ja 30-ndail aastail andnud rohkeid kogemusi ja tähelepanekuid selle kohta, kui kehv ja abitu oli veel tolgi ajal meie autorite keel, sõnastamis-
oskus ja stiilitunne. Ent ometi juba siis oli tase hakanud tõusma, tehes järgnevalt üha pikemaid edusamme. Ka siin arenes mur-
rang, mida võiksime nimetada tinglikult omamoodi kultuuri-

revolutsiooniks. See andis püsiva osa meie kultuuripärandisse ja viis silmanähtavalt edasi meie keelt ja samaaegselt sõnastamisoskust ning kirjanduslikku stiili. Seda teelõiku meie kultuuriloos maksaks tõesti lähemalt ja põhjalikumalt uurida. Ülesanne on omajagu keerukas ja töömahukas, kuid annaks kindlasti huvitavaid tulemusi. Ilmne aga on niigi, et siin oli teenekas see uus kultuuritahteline sugupõlv, kelle hulgas Sul on eriti silmapaistev ja positiivne osa.

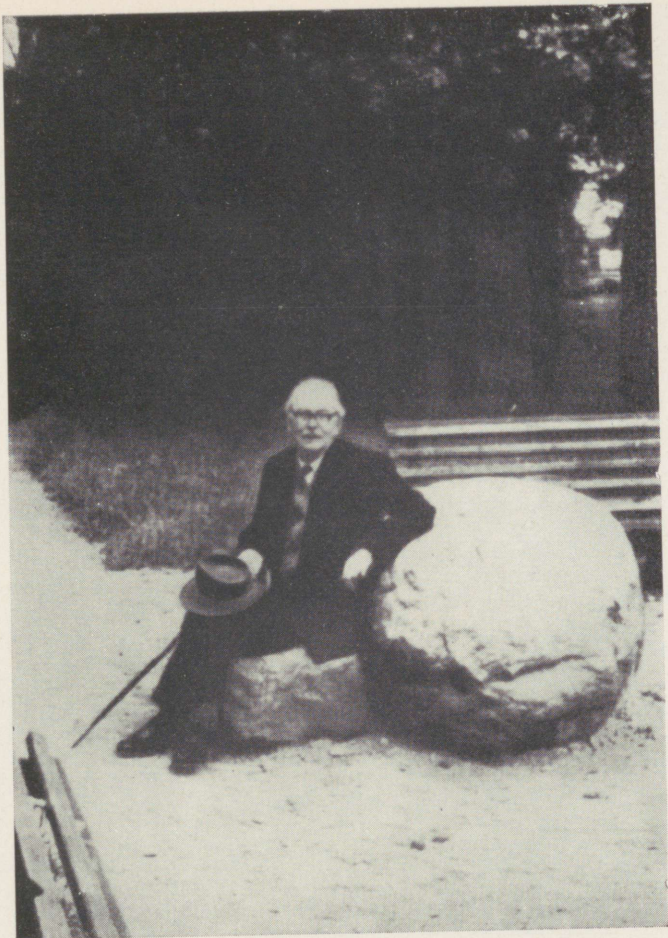
Libisen nüüd edasi ühele teisele lõigule meie kõrvutikäidud teedel. See puudutab Sinu uurimuslikku huvi meie kultuuri-ajalooliste probleemide vastu.

Gustav Suits nimetas Sind kord, aastat nelikümmend tagasi, «eesti jutustava proosa uuendajaks». See oli muidugi enam kui tagasihoidlik iseloomustus ja hinnang. Aga juba siis kirjutas sama autor: «On nagu oleksid T(uglas)e ajud katsunud töötada eri tasapindadel ja nagu oleksid ta eneseteostamises ülekaalu omandanud kultuuri- ja kirjandusajaloolised huvid.» Nii kirjutas Suits siis, kui Sinu teisel «eri tasapinnal» olid äsja ilmunud «Ado Grenzsteini lahkumine» ja «Juhan Liiv, elu ja looming».

Viis aastat hiljem rikastasid Sa meie teaduslikku kultuuri-ajaloolist uurimisala oma teosega «Eesti Kirjameeste Selts». Selle uurimuse sünnikäigus oli meil rohkesti mõttevahetusi. Seda vist seetõttu, et meie uurimisteed ja -teemadki läksid siis kõigiti kõrvuti. Pärast Su teose trükis ilmumist oli mul oma retsensioonis selle kohta («Ajaloolises Ajakirjas») ütelda nii mõndagi kritiseerivat, aga märksa rohkem tunnustavat.

Nüüd on sellest möödunud üle kolmekümne aasta. Lehitsen järjekordselt Sinu uurimust, seda kohati lugedes kui põnevat, haaravat, hästi kirjutatud teost. Heidan silma ka oma retsensioonile. Ja ma ei oskaks sellest midagi ära võtta ega sellele juurde lisada. Olen praegugi veendunud, et Sinu kõnesolev uurimus jääb kestvalt üheks silmapaistvaks tähisteoseks eesti ühiskonna XIX sajandi kultuuriajaloo ja ka rea sellest väljapoole ulatuvate probleemide tundmaõppimisel. Selle teose kõrge tase on saavutatud autori kirjaniku- ja uurijatalendi tööka rakendamisega, realistliku elutunnetusega, läbinägeliku allikakriitikaga, ausa töötsimisega, mis rajaneb faktide hoolikal kogumisel ja nende tõepärasuse kindlakstegemisel.

Järgmise teelõiguna, kus oleme pikemat aega kõrvuti käinud, ei tahaks jätta meenutamata meie üheaegset osavõttu ühe ühiskondliku organisatsiooni tööst. Sinu biograafias on märgitud pikk rida mitmesuguseid kultuurialaseid seltsi ja üritusi, milles oled pikemat aega tegev olnud. Kui oleks võimalik kokku võtta

Väikese Illimari pargis Ahjal. 1965.

Elo ja Fr. Tuglas. 1961.

A. Laikmaa söejoonis. 1907.

V. Kangro-Pooli maal. Umb. a. 1920.

selles osas Sinu kulutatud töötunnid, saaks vist küll üsna mitu tööaastat. See kõik on jäänud nähtamatuks üldsusele. Lohutuseks jääb asjaosalisele ainult teadmine, et see vähemalt kvantitatiivselt hiigeltöö ei tähenda asjatult raisatud aega ja vaeva. Organisatsioon, milles oleme käinud kõrvuti üheteistkümne aasta kestel (1929—1940), oli Eesti Kirjanduse Selts, Sina selle esimehena, mina eestseisuse liikmena.

Ah, see Eesti Kirjanduse Selts! Mis sellest kodanliku riigi aegsest kodanlikust ühingust veel midagi kõnelda positiivses mõttes?! — võib mõni kuidagi põlglikult hüüda. Arvan, et selle ajalooa maksab siiski tegelda ja et see oleks vajalikki. Vist mõtled Sina samuti. Eesti Kirjanduse Selts oli muidugi kodanliku aja nähtus, heterogeenne nii enda kui oma tööorganite koosseisult, siples mitmeti kodanliku korra vastuoludes. Nüüdsest ajaloolise tagasivaate punktist näeme loomulikult märksa selgemini, mis selle seltsi tegevuses oli progressiivne, mis reaktiivne, ja omame ka paremat ülevaadet teguritest, mis tema tegevust nii ühes kui teises suunas mõjutasid. Eesti Kirjanduse Seltsi minevik on osa eesti intelligentsi ajaloo kodanliku riigi ajal. Selle intelligentsi ajaloo uurimisele pole seni nii nagu kord ja kohus veel asutudki. Aga see vääriks vaeva. Varem või hiljem asutaksegi selle ülesande kallale. Arvan, et siis saab selgemaks ka Sinu osa progressi teenistuses Eesti Kirjanduse Seltsi esimehe kohal. Tahaksin meeeldi olla sel puhul üheks tunnistajaks.

Meil on veel üsna palju mitmesuguseid lühemaid kõrvutikäidud teelõikusid. On ju nendegi ajaline ulatus kokku üle poole sajandi. Aga kus sa jõuad kõiki neid kirja panna! — lausun siin Sinu enda sõnadega ühe minu küsimuse puhul.

Ühte tahaksin lõpuks siiski veel ütelda.

Koos meie keskelt nüüd juba lahkunud August Allega töömehe kord noores eas üleemeelikus tujus ühel hommikupoolsel ööl Sulle raskesse mullakasti istutatud toreda loorberipuu. Oli omajagu vaeva, et seda vinnata Sinu korterisse maja neljandal korrusel vastu Tartu vana Kaubahoovi. Arvasime, et meil on kõigiti põhjust tuua Sulle loorbereid austuse ja tänu märgiks. Sa ei varjanud, et meie üritus on Sulle kõigiti vastukarva. Ma ei tea, kas ja kuidas oled rõõmu tundnud neist loorberitest, mis aegade jooksul on paljudest kantidest toodud ja ulatatud Sulle austuse ja tänu avaldusena. Ent ühte tean, et Sinu eluteel on olnud ka mitmeid raskeid lõikusid, nende hulgas eriti rõhuvaid ja ängistavaid, kus Sulle ei ulatatud teenitud loorberipärga, vaid suruti pähe valest, laimust ja alandusest põimitud kibuvitsakroon. Olime siingi kõrvutikäjad oma elu ühel teelõigul. Aga olgu! Ajad on siiski muutunud.

Kallis Tuglas! Sinu elu praegusel teelõigul, millesse langeb auväärne 80 aasta künnis, tahan ühineda nende paljude tuhandete austuse ja tänu avaldustega, mida väärid oma aktiivselt rakendatud talendiga, visa ja väsimatu tööga, kogu oma loomingu, mis jääb raudvaraks meie ühiskonna kultuuripärandis. Surun südamest Su kätt ja soovin Sulle tugevat tervist ja jätkuvat jõudu.

Sinu

1965.

Hans Kruus

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

ESIMESI MULJEID

JOHANNES SEMPER

Nagu mõnelegi tänapäeva noorele kaasaegne eesti kirjandus algab Paul-Eerik Rummoga või Mati Undiga, nii algas see minu jaoks koolieas Fr. Mihkelsoniga.

See noor kirjanik oli mulle ja paljudele teistele eakaaslastele kõik. Tarvitses kunagi Otto Petersonil või Anton Jürgensteinil tema kohta halvustav sõna öelda või irooniline märkus teha, kui need mehed ennast sellega olid igaveseks blameerinud.

Kõik, mida Fr. Mihkelson tol ajal kirjutas või isegi joonistas, pani meeled õhetama. Mis olid teised tema kõrval! Kes oskas eesti keele sõnu nii osavasti, nii kõlavalt, nii sugereerivalt ritta seada, kelle fantaasia suutis reaalelu nii võluvaks muinasjutuks moondada, kelle sulg mõistis suveõhtuid ja -öid nii kaasakiskuvalt silmade ette maalida või merd nõnda mõtestada!

Meri, mu meri... Ei see olnud ainult kirjaniku meri, vaid ka lugeja oma.

Kui paatos öeldakse alati õõnes olevat, siis Fr. Mihkelsoni paatose õõnsus oli tornikella õõnsus, mis inimesi kutsus õilsamale, sisemiselt rikkamale elule.

Koolieas saadud muljed loetust on jäänud nii tugevaks, et veel tänapäevalgi «Jumala saart» või «Merd» lugedes hõljuvad nad kaasa. Mis sellest, et oled naiivsest romantikast nagu lapsea kuuest välja kasvanud.

Tundsid tookord küll, et autori elamused on ülepaisutatud, liialdatud, aga mõnda ta rütmilist proosapala kes teab kui mitemendat korda lugedes pidid ikka hämmastusega nägema, kuidas loodus ja ümbrus su silme ees ebaharilikuks, nõiduslikult haaravaks muutus. Kui palju rikkusi peitus reaalsuses!

Katkes «Õhtu taevas» luges Allan G. Rodenbachi «Carillonneur'i». Ma ei jäänud enne rahule, kui olin ka endale selle teose muretsenud. Ja kui ma aastakümneid hiljem Brügge tänavatel hulkusin sealseid kanaleid, luiki ja nunni vaadeldes, saatis mind igal sammul «Õhtu taeva» vari.

Allan, Fabian — mis olid säherduste salapärase nimede kõrval igapäevased Jaan ja Jüri? Niisuguste nimekandjate elamused paistsid ennenägematult subtiilsetena harilike surelike tunnete ja mõtete kõrval. Isegi «Hingemaa» Remmelgast nägin hiljem läbi Allani akna. Ja ega tea, kas huntki hoopis realistikus jutustuses oli ikka päris õige hunt.

See sõnavõlvur pani uskuma isegi nii jubedaid hüüatusi nagu «Verd! Andke mulle punast sooja verd!», kuigi mulle vere-romantika muidu täiesti võõras oli. Siiski pean tunnistama, et kui «Noor-Eesti» III albumis ilmus «Vilkuv tuli», tõrkusid mu meeled vastu võtmast seda tapakirve jubedust. Võib-olla mõjus selleks kaasa Tuglase enese arvustav artikkel samas albumis, kus ta naeruväärseks tegi niisamasuguse verdihkava armukadedusstseeni E. Petersoni jutustuses.

Tagasi tulles «Jumala saare» juurde, meenub, kuidas juba selle algus oma paatosega vaimustas: «Kõrgemale, kaugemale! Taevani üles, põrguni alla, raskemalt, armutult!» Oh ei, see «kõrgemale, kaugemale» polnud sugugi sportlaste loosung, vaid zarathustralik lend üliinimese poole. Vapustas ses teoses ka salapärane Esä, kes istus «urmise lävel». Miks just «Esä» ja mis oli see urmis? Ei teadnud, aga need kujud jäid püsima mu enda urmise lävele igaveseks. Nagu ka Allani «pehme hingamine» või teiselt korruselt kuulnud hilise kärnkonna tume kõndimine, kui see loom «vaikselt ümisedes all seina ääres laisalt oma pehmeid käppasid maad mööda vedas», või ka see, kuidas Allan oma magava Irise kõrgetest treppidest alla kannab, «mööda pimedas õlaga puust väljapõletatud Kvetsalakoatli jumala kujude palgeid puudutades». Mis sellest, et jäi mõistatuseks, kuidas need Kvetsalakoatli jumala kujud Pühajärve äärde sattusid.

Kuidas küll see kirjanik oskas uut ja ebaharilikku reaalsusse sisse monteerida (kui tarvitada tehnikute sõna), nii et see uus, varemolematu muutus nii eredaks ja usutavaks!

Kui praegu kõik loetu veel nii rabavalt, sügavalt mõjuks! Aga nüüd loed F. Kafkat ja polegi suurt üllatatud, kui inimene üleöö mardikaks muutub, või Boris Viani, ega protesteeri, kui seal peategelase korter ta meeleolu languse tõttu järk-järgult pisemaks muutub ja viimaks lagi põrandaga kokku puutub, nii et hiirgi sealt vahelt välja ei taha pääseda.

Ei jäänud lugemata ühtki rida, mis Fr. Mihkelson-Tuglas avaldas. Aga ta ise? Teda ennast nagu polnud olemaski. Viibis kuuldavasti kaugemal poliitilise emigrandina. See lisas ta teostele omajagu salapärasust ja külgetõmbejõudu veelgi juurde.

Kui ma 1912. aasta sügisel Tartus esmakordselt tutvusin «Noor-Eesti» tegelastega, siis lootsin seal kohata ka Fr. Tuglast.

A. Laigo: Väike Illimar II. 1937.

Kuid teda polnud. Eesti Üliõpilaste Seltsi saalis toimuval kirjandusõhtul esinesid G. Suits, V. Grünthal jt. oma luuletustega. Kavast oli ette nähtud ka Fr. Tuglase «Üks kurblik lahkumine», kuid selle kandis ette Ants Simm. See oli katkend veel ilmutamata «Felix Ormussonist». Polnud selles enam jälgi autori endisest paatosest või romantikast, küll aga seda, millega ise vahepeal olin harjunud, nimelt eneseirooniast. Lakoonilised laused järgnesid selgete piirjoontega. Neis polnud vähematki ebamäärasust. Üks konkreetne pilt järgnes teisele ja ma jälgin neid suurima naudinguga.

Aga vaheajal, jalutades V. Grünthaliga, kes kandis rohelist ülikonda, näpitsaid ninal ja rahulolematuse kortsusid kulmude vahel, löikas ta mu vaimustuse pooleks, öeldes, et Tuglas on valel teel, ajab efekti taga. Nälgitud koer närib tal maantee ääres hobusekapja! Mis see on? Selge dekadents! Vaidlesin ägedalt vastu ning seda vaidlust jätkasime veel järgmisel päeval tema juures kodus lõunalauas seakarbonaadi närides.

Tartust lahkudes lükkasin Grünthali Otto Petersoni ja Anton Jürgensteini kampa.

Nende kilda liitsin hiljem ka muidu üsna vaimuka ja paradoksliku Juhan Luiga, kes «Felix Ormussoni» ehtsa küünarpuuga mõotis, leides, et toonekure jalgade punast värvi pole võimalik nende kõrgel lennul märgata, nagu ka mitte kirve liikumist varre otsast veerand versta kaugusel. Aga mulle oli vastuvõetav maalikunstiski, kui kunstnik nähtavale juurde lisas veel seda, mida ta vaimusilm nägi.

Kirjanikku ennast, kelle teostesse nii olin kiindunud ja keda paljude teiste hulgast eelistanud, nägin esmakordselt alles mõni aasta hiljem.

See juhtus 1915. a. jaanuaris Petrogradis.

Seal oli sel ajal peamiselt Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete hulgast välja kujunemas väike kunsti- ja kirjandushuviliste ring, kes vahetevahel mõne seltsimehe pool koos käisid teed joomas ja mõtteid vahetamas. Kõik nad olid agarad teatrites, kunstinäitustel ja kontsertidel käijad ja uute kirjandusteoste lugejad, seepärast kujunesid muljete vahetused ja vestlused alati huvitavaks ja elavaks. Ei puudunud ka muusikalised ettekanded. Helmi Press-Jansen ei pidanud paljuks oma laulmisoskust näidata, samuti Aug. Schmidt oma sõrmeosavust klaveril. A. Anderkopp oli armunud opereti- ja ooperilauljaisse, Jüri Ots viiulisse, A. Treufeldt, J. Tammist, L. Ingermann jt. kirjandusse ja kunstisse. Aga ka naljast ja vigurdamistest peeti lugu. Kunstnik A. Jansen oli meister sellel alal ning ta oskas oma elava miimikaga ja mõnusa rääkimisviisiga tuju alati erga hoida. Kord haaras Raimond Kull klaverilt viiuli ja hakkas metsiku ilmega selle serva närima. Viiul aina praksus ja praxisis hammaste all. Kõik jahmatasid, viiuliomanik läks lubivalgeks. R. Kull aga raevutses edasi, silmad pungis, nagu oleks ta hulluks läinud. Siis aga äkki pani ta viiuli tagasi. «Soo, jätkub, päris maitsev roog oli, aga kõht sai täis.» Vaadati hirmuga, mis muusikariistast järele on jäänud. Ei, viiul oli terve.

Kui oli juba mõned korrad koos käidud, tuli mõte ringile ka oma nimi anda. See leitigi: «Ritsikute ring». Aga kuna põhjaeestlased olid ülekaalus, siis muutus see mulkide poolt antud nimetus varsti «Ritsikate ringiks».

Ühel õhtul olime koos A. Janseni korteris. Öeldi, et täna tuleb, kui aega saab, külaliseks üks salapärane isik, tuntud kirjanik, kes on lubanud omalt poolt midagi ette lugeda. Põnevus oli suur. Tekkis sihuke pidulik ootamismeeleolu. Omavahelised jutud jäid pinnapealseks ega tahtnud hästi laabuda. Iga kõbina peale koridoris ja eeskojas jäädi wait.

Ent siis, kui keegi ei teadnud enam oodata, oli see salapärane isik äkki toas. Ilmus kuulmata, nagu läbi seina. Mustad kõrged juuksed, tume ülikond, näpitsad ninal, lahke naeratus näol.

Ei läinud palju aega, kui ta taskust käsikirja võttis ja lugema hakkas. Polnud varem kuulnud sellist kõrgendatud stiilis lugemist. Pühapäevalik kõnemeloodia köitis niivõrd mu tähelepanu, et ma teksti palju jälgida ei suutnud. Nagu Tuglas hiljem on väitnud, teeselnud ta tookord lugemist; tegelikult improviseerinud ta peast sellal veel paberile jõudmata «Kuldse rõnga» motiive.

Kui ta lõpetas, ei tahtnud keegi esimesena vaikust katkestada. Kriitilisi märkusi ei sõandanud keegi lausuda ka siis, kui kirjanik sama äkki ära kadus, nagu oli ilmunud. Külakost võlus kõiki. Tema lahkudes hingati jälle sundimatult, kodusemalt.

Sel õhtul olin minagi lubanud ühe oma värskelt kirjutatud novelli ette kanda. Aga kui raske oli seda nüüd põuetaskust välja võtta. Kuidas ma seda ette loen, kui mu hää ei oska iluköneliselt võnkuda, vaid on nii äripäevane, üksluine. Kui aga nuruti, et pean siiski oma lubadust täitma, oli mul tunne nagu vahest võidujooksjal, kes näeb, kuidas ta eesjooksjast paratamatult kaugele maha jääb.

See oli mu esimene põgus kokkupuude Fr. Tuglasega. Et ta äkki otsekui läbi seina ilmus ja jälle kadus, see kuulus nagu asja juurde. Sellise võlurina ja silmamoondajana olin teda niikuinii ette kujutanud.

Hoopis konkreetsem ja «materialiseerunud» oli ta mulle kaks aastat hiljem, suurel revolutsiooniaastal, kui ta maapaost tagasi oli tulnud.

Tol sügisel viibisime tihti koos «Siuru» residentsis Tallinnas Pikal tänaval, kus joodi kohvi, loeti ette oma värskemaid lehekülgi, lõõbiti ja visati nalja.

Polnud enam endist võõristust, olime saanud sõpradeks ja see sõprus on kestnud, näe, juba pool sajandit.

1965.

H. Mugasto: Väike Illmar I. 1937.

KUIDAS TUGLAS MEILE TULI

VOLDEMAR PANSO

Tuglas ei ole mees, kellega varakult ja hõlpsasti tuttavaks saadakse. Kui ma meenutan maailma, mille mulle avasid raamatud, siis varem kui Tuglasega tutvusin ma Lutsu ja Vildega, rääkimata mister Burrough'st ja Conan Doyle'ist. Tõepoolest, kui silmad kinni pigistada ja mõttel tagasi uidata lasta: kus astus Tuglas minu ja mu põlvkonna ellu? Millal tuli Tuglas esmakordselt meile? Küllap vist enne kohustusliku tuttavana koolilugemikust, siis alles valitud tuttavana raamatukogu riiulilt. Aga kohustuslikud tuttavad — teada ju, kuidas nendega vahekord on!

Igatahes «Popi ja Huhuuga» see vist algas. Sest tänapäevani mäletan illustratsiooni ahvipärdikust ja koeralontust; see sai kindlasti olla ainult kooliraamatus. Ja tänapäevani piniseb kukkil kukla ja südame vahepeal lause, mis löikus sisemusse lühidalt, asjalikult ja külmalt nagu soome puss: «Otse Popi nina ees sulges Isand ukse.» See piniseb elu lõpuni ning toob kaasa kogu järgneva sündmuste šlepi kuni traagilise plahvatuseni.

Teine lause Tuglaselt, mis eluaeg kaasa piniseb, on vististi samuti kooliraamatust, egas ta muidu nii ei püsiks ega piniseks: «Ju lapsena igatsesin merd ääretut mina.» Kõik me mäletame ning mõtleme seda lauset, kui üle aegade või üle takistuste jõuame välja mereni.

Edasi tuleb vist «Hunt» (esitasime selle kord isegi koolipeol draamavormis), «Hingemaa», «Ormusson», — ja siit juba terve novellistik tuntud ahelreaktsiooni põhimõttel, nagu see toimub teatud kindlatel eluaastatel.

Uuesti tuli Tuglas meile, kui õppisin juba teatrikoolis. Ta tuli pisut teistsuguse mehena, kaasas esseed Shakespeare'ist ja Ibsenist. See oli ainult algus. Varsti ladus ta neid lauale virnana: Konrad Mägi, Ants Laikmaa, Aleksander Tassa... terve galerii huvitavaid kujusid, kirevaid olupilte, vaimukaid juhtumusi, käärivaid mõtteid, — kogu ennemindne vaimu- ja kunstielu. Ja ikka omapoolne vaatenurk, oma suhe ja hinnang. Neile

lademena lisaks veel hinnanguid paljudele autoritele ja teostele, keda olid lugenud või ihkasid sedamaid lugeda. Ja esmakordne imetus: Kuidas ta seda kõike oskab? Ning veel imetavam: Kuidas ta kõike seda teab?!

Küllap vist igatsus kaugete randade järele tõi Tuglase meile oma välisreiside, Hispaania ja Alžeeriaga.

Ah-jaa, kunagi vahepeal, ei mäletagi millal, tuli helde kingitusena toksti «Illimar».

Siis tuli ta meile Juhan Liiviga. Ta tuli nagu muu seas, asjalikult, natuke eelarvamuslikultki, ja jäi kõige kauemaks ning määravamaks, kuni olime põhjalikult läbi töötanud ka Kirjameeste Seltsi.

Millalgi ebamäärasel ajal on Tuglas toonud meile oma marginaalid. Aeg on määramata, mõju on olnud määrav.

Peale selle ei tohi unustada neid paljusid päevi, kui Tuglas ei tulnud ise, vaid saatis oma lähedased tuttavad, alates Aleksis Kivist ja Aino Kaldast, kuni meheni, kes jutustas meile nii huvitavalt Muhamedist ja Islamist.

Palju kirjamehi on käinud ja jätnud sinna osa oma kujudest, oma loodusepiltidest, oma mõtetest. Seal on Indrek ja Toots, Mogri Märt ja härra Maurus, Tarzan ja Jaan Kägu, Pearu ja Völlamäe Päärn, Jukola Jussi ja Sherlock Holmes, Karin ja Püha Johanna... Mida on Tuglas meile jätnud? Jah, mida? Ka seal on plastilisi kujusid, mõtte- ja loodusepilte, kuid eelkõige on ta jätnud oma vaimu; oma kõrge kultuuri, oma esteetilise maitse ja oma eetilise nõudlikkuse, oma sisutäpsuse ja vormiranguse, oma töökuse ja eneseületamise, oma tõukava ja

H. Mugasto: Väike Illimar I. 1937.

suunava mõtte. Ta on jätnud oma vaimu, mille valgusel see pikk kujuderida meie toas on saanud oma valguse ja varju, oma paiga ja kaalu. See vaim on andnud valgust ja varju, paika ja kaalu ka meie endi tegudele ja mõtetele. Kogu meie kodule.

Tuglas tuleb praegugi veel meile, vahel isegi imelikkudel aegadel, hilisõhtul või varahommikul. Kui ta tuleb, tekib hinge igatsus, selline pikk ja pinisev. Siis me helistame Tuglasele. Tema igavesti igavene Elo võtab toru ja palve vastu ning ütleb: «Ta oli mõned päevad põdur, vist rõsketest ilmadest. Aga homme tulge kindlasti. Me ootame. Siis teeme aias tuld.» Ja nii me kõnnimegi Kivimäelt Rahumäele, et kokku saada vaimupatriarhiga. Aias lõkke ääres on nii tore juttu puhuda ja kuulda, kuidas tema seda mõtleb, kuidas tema seda tegi.

Ja endiselt püsib imetus: Kuidas ta kõike seda teab? Ainult uus imetus on juurde tulnud:

Kuidas ta kõike seda mäletab?!

1965.

M. Laarman: Teosed III. 1962.

TUGLAS, ÖÖ JA INIMENE

HARALD HABERMAN

Õhtusse, pilvisse ja tähtedesse tahaksin minna... Sinna tahaksin peita oma igatsuse, nukruse ja üksinduse — õhtusse, pilvisse ning tähtedesse.

Fr. Tuglas. Päevad. 1917.

Mõnus on kõnelda mehest, kellest pead lugu. Et seda teevad ka paljud teised, tekib raskusi. Oled ju vaid saaja, pealegi entomoloog, isegi mitte kirjanduskriitik. Katsu öelda midagi uut, erksat aitumagi.

Aga «Aeg ruttab läbi õhu, pilvede ja tähtede. Aeg ruttab üle su enese». Ruttavas ajas on Tuglas kirjutanud emakeeles ka sinule. Kirjutanud täiust taotleva tunnete ja ajendite suurmeistrina.

«Ma olen palju sellest varem kunstis läbi kannatanud, mis alles hiljem on mind tabanud isiklikult,» ütleb Tuglas. Nendes kannatustes kogenud loomisrõõmuga on Tuglas viimistlenud inимtunnete nägemis- ja kujundamisoskust, kaasinimese nakatamist emotsioonidega. On täiendanud ja viimistlenud keelt, mida vajame kõik oma mina kujundamisel, eneseleidmisel, teistele serveerimisel. On nii tabanud teisi, et kujundid, mõtted, elamused Tuglase viimistluses said nende lahutamatuks osaks. Tuglase proosasonetid on mõneski tundetuimas trafarettide tühikas äratanud tageduse koos õrna uudishimuga inimhinge avaruste vastu.

Inimhinge kallal ei muugi Tuglas igapäevast leiba teeniva tuima tehnikuna, kruttides tuttavaid mutreid. Inimhinge konstruktorina ei tunnusta Tuglas täiuslikkuse ülimalt piiri. Ta taotleb teha heast parimat.

«Isik on mööduv, kuid jääb kõiksus, elab universum, jääb elu igavene jätkumine ning suur harmoonia.» Tuglas veenab luule vahenditega. «Avane suur luule, nagu hele järv põhjala suviöös!» Suure luuleta ei kasva suureks taidurid, kunstnikud,

poliitikud, ükski loov inimene. Sest — «Tõuseb noorus, astub öösse, tähtsusse tuisulumma . . . põues tuli, paunas värsid, puusal mõök».

Kellel meist poleks elutee matkapaunas kaasas Tuglase värsse, kujundeid, mõtteid, oskust näha elu hädasid ja võlusid. Sorides enda paunas, leidsin üllatusega, et minule on Tuglas enam kui keegi teine meie kirjanikest andnud kaasa öist võlu.

Öö tõuseb, tume ning tormine öö . . .

Öö hiline, kuid mina ei maga . . .

Vaata kui kaunis on täna kuusirp!

Tuglas kinnitab, et öö «On vaikne, vaikne õnnetund», täheldab, et «Maine maailm oli külm ja kirgas, kuid kõrgused näisid hõõguvat lopsakate tähtede tules». Oli juba poisikesele selleks «taadiks», kes «öö hämaruses rääkis elu kurba juttu . . .», kui «öö oli nii vaikne, täis tuska ja leina», kui «mustad varjud magasid väljade peal».

«Poiss nägi kõike seda ja temagi südamesse valgus tasast rahulolekut» . . . «Siis noores hinges löid leekima kõrged aated.» Nende loitude viimistlemise vaikseil mõtiskelu tundidel kui ka hilisemates sõnaheitlustes ja sõitlustes oli Tuglas abimeheks ka siis, kui mõneski küsimuses arvamused erinesid.

Ma ei kirjuta juubeli apoloogiat. Kasutan võimalust tänada saadu eest, millest andja ise vaevalt midagi teab. Peegeldagu seda asitõestusena öötunnetus.

LOOJANGUST SAAB ÖÖ

Päev suleb silmi, lauge vahelt vilgub
viirg rõõsalt õhetavat ehavalgust,
mis kustudes loob suveööle algust.

Öö malbe hellus — hahasulest pesa —
maad embab hilju, tõustes idakaarest,
ei pääse miski tema laiast haardest.

Öö paitab põski armsa sooja käega,
poeb silma, põue, unelmate valda,
end öö eest varjata ei keegi malda.

Öö päästab tunded, ilu, elujanu,
viib mõistuse ja arukuse ausse,
ta külvab uusi mõtteid ajuvaosse.

Õo vestleb olnust, Eesti kargest ilust,
toob metsad, põllud, rannikud su juurde
ja suule inimarmu peekri uurde.

Õo õilistab kõik inimlikud suhted
su igatsusi jäädvustades maalis,
mis vaadeldav õo enda võlusaalis.

Õo süütab tähed, helendava kuugi,
sind avardab, tee kõiksusesse avab,
taas lühtritena läidab õilsad kavad.

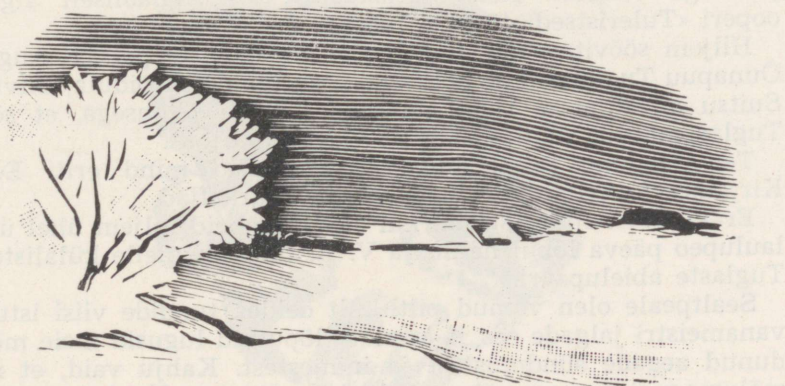
Õo laulab kõiksuse kõikvõimast hümni,
kui uusi kangastusi lahkelt laotab,
neid igaveseks hingekoosse vaotab.

Õöl säärasel saab iga vaene rikkaks,
ta pillab üllalt elu ohtraid ande
ja annab õöle armastusevande.

Lõpetagu Tuglas ise:

«See on see, mis ühendab laulu loojat, jutumeest — tuhat
aastat tagasi — tänapäeva õhtuni.»

1965.

M. Laarman: Teosed VI. 1958.

VAATA, SIIN ON INIMENE

GUSTAV ERNESAKS

Tuglas, Marginaalid 54. G. Ernesaks

Va - ta , siin on inimene

Tuglase nime kuulsin esmakordselt õige varajases nooruses. Isa jutustas sageli, et ta oli viibinud 1905. aastal üheaegselt kirjanikuga vanglas. Neist jutustustest sai tõenäoliselt alguse ooperi «Tuleristsed» loomise mõte.

Hiljem söövitas mu kauaaegne emakeele õpetaja August Õunapuu Tuglase nime alatiseks Kreutzwaldi, Koidula, Liivi ja Suitsu auväärseesse rivvi. Ja seda säärase selgusega, et sõna Tuglas muutus minu jaoks tungla võrdkujuks.

Tema muude teoste hulgast vapustasid mind eriti Eesti Kirjameeste Seltsi ja Juhan Liivi monograafiad.

Erakordselt rõõmustasin, kui aastakümneid hiljem ühel üldlaulupeo päeva lõpul helilooja V. Reiman tõi meile külalisteks Tuglaste abielupaari.

Sealtpeale olen võinud piltlikult öeldes tundide viisi istuda vanameistri jalgade ees ja kuulata lõputuid lugusid meie möödunud aegade sündmustest ja inimestest. Kahju vaid, et mu mälumagnetofon on vähese salvestusvõimega. Kahju, et palju temalt kuuldust on märkamatuks voolanud aegade merre. Kõik

need jutustused on olnud erakordselt täpsed ja usaldust äratavad. Need oleksid pidanud otsekohe uuteks köideteks muutuma. Loodame, et Tuglas oma mälestusi raamatusse raiudes veel järjekordselt üllatab.

Vahel möödudes, vahel sisse astuda julgedes Vabaduse puies-tee varjuldasse aeda, olen ikka märganud suitsu tõusvat vana-meistri puhkepingi kõrval olevalt tuleasemelt. Siin vist põletatakse mälestuste maagist kõik üleearune. Jäävad helkima puhastatud, selginud seisukohad.

«Ma kaitsen iga elavat puud,» kuulsin kord teda ütlevat. Ei — iga lille, iga putukat, iga looduse killukest kaitseb ta oma aias ja kõikjal, kuhu ta reisihimuline jalg viib.

Ja üks osa loomingut jätkugi siin aias, kalli kaasautori kaasa abistamisel. Siin õitsevad lilled ja roosid — igaüks oma värvi ja vormi täiuses.

Tundub, et kirjanikul pole ühtki elusektorit, kuhu ei ulatuks ta korraldav, viimistlev vaim. Aias, toas, kogu ümbruses valitseb mingi kõrgmägede atmosfäär.

Siin kõnnib tark aednik, kes tunneb külvamise, kasvamise, pookimise, tagasilõikamise ja saagikorjamise saladusi. Ja siin jätkub ka praegu töö sõnasõeladega. Köidetakse uuteks vihku-deks küpseid vilju. Suure ja targa kunstniku tulisulgu on ikka iginoor.

1965.

H. Mugasto: Väike Illimar I. 1937.

TUGLASE SELJA TAGA

JAAN EILART

Pealkiri sai küsimapanev, kahemõttelinegi. Ei, mu põlvkond pole Tuglasele järgmine, ehkki ta võib-olla tahaks seda olla. Iseteadvusest, ja eneseväarikuse soetamiseks. Mu eakaaslased on harjunud Tuglast pidama klassikuks. Tunneme teda koolilugemikest ja oleme näinud teda sealt mahakustutatavatki, kuid ikka tajunud temas meie kultuuri üht porsumatut maakivi, kes on paika pandud nii ammu aegu, et teda isiklikult tunda poleks nagu võimalikki. Oleme mõelnud Tuglasest nõnda, nagu Roland on öelnud oma monograafiat alustades Tolstoist... ning tahtnud talle pühendada niisamamoodi: «Piisalt ookeanile», nagu I. Severjanin Tolstoile.

Ja ometi tahaksin tuua allpool mõned katked neist kordadest, kui olen olnud Tuglase selja taga. Kõige otsesemas mõttes. Ta on istunud ees, juhi kõrval, mina end aga mugavalt vestluseks sisse seadnud auto tagaistmel. Nõnda oleme rännanud viimastel suvedel mõnegi korra, tõusnud pikaldasel sammul Luunja sillale ja Jaan Vahtra kalmuterrassile, olnud Kutsikaojal ja Kiidjärvel, Kanepis ja Pühajärvel, Kirepis ja Maaritsas, heitnud pilku Kallaste pangalt ja katsunud ooteleiba Valgemetsas. Ja 79-aastane Tuglas aina tähendas: «Kui on jutt teeleminekust, siis mina olen valmis kas või haigena.»

*

«Kui palju olen kord sind mööda rännanud!

Sinu kaudu rahustasin oma nooruse kauguse-igatsusi. Sina pakkusid vaimustust ja väsimust, aitasid näha maailma ja ennast, andsid silmadele ning südamele. Tunnen su aastaegade nägu — kevadhommiku kargeil tunnel, suve ilusail ilmul, sügise poriseil päevil. Sina — vahelduse lõputu lint!

Nüüd olen jälle tagasi tulnud. Istun su ääres, vaatlen sind, mõtisklen, tuletan meelde. Oh, ei ma enam kipugi su kaudu väga kaugemale, ei suudakski kippuda. Aga näen nüüd su intiim-

N. Triigi sõejoonis. 1928.

E. Stumppi joonis. Stokholm. 1939.

Fr. Tuglase joonis.

sust teravamalt kui kunagi varem. Ei ole osanud iial märgata, et oled nii rikas ja mitmekesine, kõiges oma liigutavas lihtsuses.»

Nõnda on Tuglas kirjutanud. Maanteed on talle palju öelnud, neilt on ta ilma näinud ja tema omalt poolt on teederändudelt palju kirja pannud.

Kord oli ainult rada, mis hargnes pleekaia servas. Siit, vasakpoolset mööda tohtis minna algul üksnes linnumajani, kus Haige-Jakob tegutses. Siis said «maailma» piirideks viinakelder, kus mehed vaate veeretasid, järvedevaheline tamm ja allikas selle taga ning kuivatusrehi, kus Avvus-Jaani ja Mark-Jaani juures olla tohtis. See oli Illimari maajagu. «Kuid seal kuskil — «Väikeses Illimaris» kirjeldatud ajajärgus — toimus mu moonumine lapsest poisikeseks, ja sellest peale kasvas ka mu seik-

lusiha. See avaldus kõigepealt liikumistahtes mööda laia mõisa-ala nelja maantee ristmel. Ja seal oligi nii palju näha!» Siin ligikonnas oli karjatare ja härjalaudad, viinavabrik ja alumises järves viimase jaoks kartulipesu koht, oli sepikoda, millest peata kukk üle lendas, ja jaanituledepaik soovõseriku servas, kus kord esmalt «Kaera-Jaani», üht Kärša-mehe pilkamiselugu etendati, oli vanakõrts ja Rasina tee viis Ahja jõe. Siin lähedal oli sünnimaja, Ahja mõisa puutare koos nelja perekonna eluasemega. Selle kaduva maja taasnägemine sisendas tahtmise veel kord olla neil mail, mis sellest, et «ei mäleta enam hästi kalmuse lõhna ega vuti-häält».

«Väike Illimar, kaua olen ma sinust eemal olnud ja su peaaegu unustanud. Kuid nüüd sattusin ma jälle neile maile, kus sa kord muiste liikusid. Tahtsin näha kolme järve — leidsin vaid ühe, ja seegi paistis nii kitsukene. Teised olid hoopis kuivanud ja inimesed ei mäletanudki neid enam. Puud järve ääres olid palju väiksemad ja metsad taevarannal hõredaks jäänud. Maja, milles sa kord elasid, oli varemeis ja tuul käis aknaist sisse ning välja. Kauaks pole neid varemeidki, ja sellepärast tahtsin ma nii väga sind veel näha ses majas liikumas.»

Polegi neid varemeid enam. On ainult kallak maakivi. Kohta märkimas.

Miks just Illimar sai selle poisikese nimeks, keda siin liikumas taheti näha? «Ei tea!» Kõike ei oska seletada looja isegi. «Teadsin ainult, et see nimi peab olema küllalt pikk ja pisut võõrapärane, nagu on minu enda oma.»

Ja nüüd rändabki Illimar mööda maailma. Olen kuulnud näiteks kõnelemas leedulasi selle väikese poisi populaarsusest Ciurlionisemaal.

Hooned kaovad. Kaks järve on kinni kasvanud. Ei aima enam nende kohtigi. Hänisilmad sinetavad asemel. Tammed pleekaia ja Keskmise järve vahel on suureks saanud. Kuid enam ei määra puidu mädanemise kiirus ja järveõotsiku tekkimise edukus seda, kui kaua mäletatakse Ahjal Illimari ning nagu temasse sulanuna ka ühe aidamehepoja lapsepõlve. Illimar on legendiks saanud ja sellega end ajaga ning Ahjaga sidunud püsivamalt kui tammed rannal või järv seal tammede taga. Aga juba on Illimar ristunud ümber endise kartulimaa ja ühe jao pleekaedagi ning sinna on saanud väikene temanimeline park. Kased, pihlad, pärnad ja seederännid on seal grupiti. Ning rajad on loomuliku lookega, nagu kord aidamees Mihkelsoni aegu. Veel patsutab Avvuse Leena tulijale, oma lapsepõlvekaas-lasele õlale ning viisab teist, kas see ka vanemaks on jäänud, ja räägib taas kunagisest vaiksest nokatsmütsiga poisist, keda ta selgelt mäletab kiigelt mahakukkumise korrast. Aga seal

V. Elkonin: Маленький Иллимар. Москва 1963.

tulevad neljanda klassi plikad, ja kui siis küsid, kas «Väikese Illimari»-raamat on ka teada, hakkavad nad üksteise võidu seletama kurg Joosepist. Selle vigase jalaga kure olemasolust arvab Tuglas teadvat vaid oma ema juttude põhjal. «Üldise arvamuse järgi pidi tema nimi olema Joosep. Kuidas teda aga ta omaste keskel oli kutsutud, seda ei teadnud keegi.» Aga Ahja koolilapsed teavad, teavad surmkindlalt, käivad teda vaatamas

ja imetlemas. Jalg on tal küll vahepeal terveks saanud ning ta tavatseb seista Kullaorus rattal, mis on viidud ärasaetud lad-
vaga nulu või lehise otsa.

Nõnda on Illimariga.

Istusime kord raamatute keskel Vabaduse puisteel. «Kas ka sellel karjapoissil, kes seisab maanteeveerus Illimari esimese linnasõidu aegu, on prototüüp?», küsin ma arglikult. Olin mõt-
tes käinud teed koos Illimariga Ahjalt Tartu poole, tulnud läbi Süvaoru metsast ja Kosuvalt, näinud hollandi tuulikut väljal ja orusälku Kurista all, ja nüüd tundukse olevat Võnnu kohal. Ja seal seisabki karjapoiss. «Ta nägi veel tee ääres väikest karjapoissi seisvat, raamat käes. Võis paar aastat Illimarist vanem olla, kuid oli väga väike ja imepeene, mõtliku näoga. See nägu paelus teda äkki, nagu läbi une. Oi, kui seda veel kord näeks. Kuid juba oli vanker möödas.»

Tuglase pea nõksatas. «Suits küsis täpselt samuti. Ma ütlesin: sa võid ise arvata.»

Ja nüüd oleme seal, kus karjapoiss kunagi pidi seisma. Gustav Suits, mõtte- ja tegudekaaslane, tavatsenud vahel möödunu meenutamisel ikka viidata ka oma «tõprakarjase» ajale. Eks see vist süüdanudki «Väikese Illimari» kirjutamisel mõttekujutelma: koolmeistri Kustat võis esmalt üsna tundmatult kohata Võnnu karjanurmel, kaugelt kumamas Haaslava Vooremägi ja «Kodoküla talo — nii vaikse».

Seisatame Võnnu vana koolitare ees ja õueaia taga, kus õitseb kartul kohal, kus kord oli Gustav Suitsu sünnikodu ning kust väike poiss lippas üle linnurohumademe viima leivapoolist kõrvalmaja pimedale vanainimesele . . . Veerime sõnu raudseilt ristidelt: Hendrik Suits, Liis Suits, Jaan Suits — isa, ema, kella-
lööja lell.

«So havva päitsin orjavitsa
nüüt kate puu all häitsevä.
So poja tee om ollu kitsa,
vast laia küll na näitsevä.»

Mändide pelgad tüved on põhjakarged ja kroon puistab okkaid. Kuskil siin Suure Mõlamehe ammustes valdustes peavad olema ka Mihkelsonid, otsija vanavanemad. Ei tundu ükski kungas enam tuttavana. Aga seal kaskede taga, kus on too kellalöömisemaja ja üle tee ainsa jäänusena — kaevurake kirjasõna õpetanud lelle kodutanumal, seal on alles küll veel hoone, kus pidi käima Härja-Kaanu, Luut Karla kuub seljas, oma elu tähtsal tunnil. Pruudil — Laka-Leenul viis tõrelemist põhjustanud põngerjat ümber.

A. Tassa:
Õhtu taevas. 1913.

Aga karjas käia ei võinud Suits ikka seal Hammaste-veeres, suure maantee servas, oletab Tuglas. «Aije iks karja palo pääle, palo pääle ma aije.» See teatmenatuke hakkab «Illimari»-kirjutajal südamel pakitsema.

Nõnda lapsepõlve tegelikkust, tõepära peegeldav raamat on «Väike Illimar».

Liigume edasi. «Kui ilus on see maa! Looklevaid teid, rohelisi künkaid inimasulatega, ojakäärusid, üksikuid puurühmi niitudel. Ja kõik see valgete pilvedega elustatud kesksuve taeva all. Rändad nagu mingis imemaailmas, mille oled alles täna avastanud. Ja sa tunned, et kuulud ise sellesse maailma, kõigegega, mis sinus on põhilist. Siin on su minevik ja olevik, su esivanemad, kaasinimesed ja sa ise...» See kuuekümnendaastase Tuglase läbituntu nagu saadaks kogu aeg seal kuskil Ahja ning Tamme vahemail. Esimest hinge jäänud loodusetaju õpetanud Tuglasele Ahja haavad kahe järve vahel. Haavale pühendab ta koguni heldimussõnad: «Tuleta meelde seda, kes kord sind armastas enam kui inimesi. Kes pani tähele su lehtede õrna värinat hommikuti ja õhtuti. Kes mõistis loodust, võib-olla paremini kui iseennastki. Mul oleks siis kergem minna ja musta mulla all magada.» Aga kõige põlisemad looduseelamused võttis Tuglas ometi kaasa Tammelt, kus oja läheb Ala-pika järve, kus on järsak Ööbikuorg ja sügisesed karjapoiisi valdused — kõrre-põllud ulatusid küngaste taha Valgjärveni. Siit võttis nooruke kõrtsimehepoeg palju kaasa. Siin oli südame käiakivi veel kulumata. Siin pakkus maapõrand esmalt maastike haaramise romantikat. Tamme vesiveski ja järv sattunud kuidagi loomu-

likult esimeste kirjanduslike katsetuste tegija «suurteosesse» — «Õnne kaalud», kus lõpuks kõik tegelased said surma. «Siis oli kerge kirjutada, hiljem aga kogu aeg raskem,» mäletab nüüd Tuglas. Tamme maastikud leiame «Felix Ormussonist» ja Otepääl (tookord küll Nuustaku) on veel praeguseni alles kolmnurkne plats, kus kolm koera magasid. «Omaksed ja kodu, lapsepõlve inimesed ja maastikud — nad on mind mõjutanud kogu mu elu läbi.»

Nõnda on see olnud. Uderna Kalmemäe ja veel tänaseni püsti jäänud tuuliku motiiv läks «Liivakellas» avaldatud «Nõiutud ringi», Ahja südamaastiku tunneme ära «Inimesesööjates», Tartu on «Keiserlikus kokas» ning «Poeedis ja idioodis». Need meeltesse sööbinud pildid, lapse- ja poisiea elamused rändasid kaasa siis, kui üks noor kirjamees läks salaja pihkupoetatud piletiga Tartu jaamast, ema seismas vaksalist hoopis eemal kuusetara ääres, suurrätt silmle tõmmatud. See mahapudenematu ületas samuti kümme korda kodumaa piiri valedokumentidega, mille omaniku iseloomustuseks kord olid ametipaberil humoorikalt mõjuvad sõnad: «väiksekene ja valgekene».

Alustame teed Alatskivile. Kordame teekonda, mille vanim meie hulgast võttis ette esmalt juba kuuskümmend üks aastat tagasi. Vasakul on Emajõe ürgorg. Aruküla koobaste kohal kõmiseb. Siin Tartu Ülejõel, orulammil ajanud Tuglas sajandi algul esimesi suusajälgi. Olid need suusadki tolle asjanduse pioneeril isemoodi, mõeldud sammumise jaoks. Need ta sai kuidagi Tartu vangimajast, kus niisuguseid riistapuid valmistati Arhangelski-kandi sõjaväe jaoks. Pole lihtne olla esimene. Albi kad poisid hüüdsid «käsikuradiks», hobused taliteel löid perutama ja mehed ei pannud suusataja edemust mikskiks, rohkem vallandasid sõimu. Oli aga üllatav näha aastate pärast, emigratsioonis olles salaja Tartu tulnult Emajõe kaldail ristlemas juba laialt suusajälgi.

Vasakul Vahi taga, soise heinamaa taga on Vasula ehk Salatsi järv. Seal suvitas kord Lydia Koidula. Lähikonnas — Vasula-Nuustil on Tuglase emapoolsete esivanemate kodu. Seal katkestanud vanaisa end kahe palgikoormaga teel olles. Surnudki keskealise mehena. Koolipoisina sai ikka vahel Vasulasse rännatud. Aga kuusk Vasula järve ääres oli sõja-varjualune. Tema alatsi oksad hoidsid vihma eest, juurtel magamine jäänud nii kontidesse, et pärast linnaski oli tahtmine kas või harjavars madratsi alla pista. Tartu põles, põles kodu Tallinna tänavalgi, siia kandus tulelõugus hoonepragin, ja raamatute lehed, millel polnud enam kirja, söestunud, õhkkerged tulid kumapaistel siia. Nõnda on raamatute tegija mitmeid kordi näinud raama-

tute surma. Näinud või kuulnudki vähemalt omaenda raamatute põlemist.

Inglimäe lai panoraam lubab heita pilku põhjakaarde. See vaade tekitanud ülevust Juhan Liivis. «Kui seda metsa ees ei oleks.» Taamal on Vooremaa. Muide, see piirkond on Aino Kalda «Ants Raudjala» maastikuliseks miljööks. 1905. aasta juunis algas vooremaastikust, Tabiverest Tuglase esimene pikk rännak — üksinda jalgsi Peterburi, esimest korda merd nägema Toila randadel. Esimest hommikut söödi Maarja-Magdaleena kiriku trepil. Peipsi veed ja Alutaguse mõurametsad ootasid ees. Aastaid hiljem sai Vooremaal veel mitmeid kordi oldud, kas või 1920. aastal Kukulinnas, «Pallase» värskes suvekodus, kuid see esimene rännak jäi meeltesse alatiselt. Seekord käidi mõnikord 70 km päevas, seekord kasteti aeg-ajalt väsimakippuvaid sääremarju ojaveega.

Väägvere ja säärsaapaline «pasunakooride isa» Wirkhaus, Sookalduse, mille lähedal Kitzberg ütleb olevat maha jätnud suitsetamise, ja ongi Koosa. Truubist üle, rohtuva paisjärve taga on talu. Siia Plakso-Madise perre tuli Viimne Sõudja järele Juhan Liivile. «Ta polnud keskpunkt, mille ümber oleks keerelnud elu ja millesse oleks langenud tuhande küünla valgus. Võiks öelda: ta elas ja kannatas pirru valgel. Ainult õnnelik juhus, et teda nagu viimast vallavaest maha ei maetud,» kirjutab Tuglas paar aastat peale Liivi surma talle lähedasest saatuskaaslasest Aleksis Kivist. Tuld, elavat tuld tahtnud oma viimaste hingetõmmete aegu näha Kivi. Lõuka ette püüdes suri Liivgi.

Detailirikkad on need teatmed, mida Tuglas on kogunud siit-samast Plakso-Madiselt, Lõhmuselt, Pujanilt, Rupsist ja mujaltki. Poleks vist olnud meil Liivi-luuletajat ilma Tuglaseta. Tuglas kandis kokku selle, mis kord vaimuerksana, kord poolemeelsena jäi ajaleheservadele või koltunud poognaile, selle, millest teadsid veel inimesed ning hõngasid need majad, mille kohtadest nüüd mõnedki kasvatavad ammu aega pujusid. Nõnda nagu olematu on seegi kamber, kus möödus Liivi lahkumissügis.

Rupsi Oja pere on muutunud, kuid ka endine. Kui ilumeelt reetvad on need lõhmused, mille varjualune viib maanteelt taluõue. Põlise lubjatud ahjuga nurgakambris on vitriinid. Kes oskas seda kord aimatagi. Kõik need kaheksa köidet Juhan Liivi kogutud teoseid on koostaja-toimetaja ise sõna-sõnalt ümber kirjutanud. Õieti, viimase osa number näitab küll kaheksa, aga raamatuid endid sai ainult seitse. Viimane köide — luuletused — sai välja antud varem, siis aga selgus, et autori järelejäädud «varandusest» ei piisa enam kaheks raamatuks ja tuligi

ühele panna peale V—VI koos. Seintel pildid, mille originaalid valmisid kord Liivi monograafia autori käe all. Külalisraamatusse jääb nimemärge, selles paigas täies pikkuses «Friedebert Tuglas, 5. VII 1965».

Üle Lahepera järve hõbetava kriipsu sinab Peipsi. Tuglas on vaadanud teda seljandikult Oja talust põhja pool. Sinna paistab ta selgelt ära.

Alatskivi uus koolimaja on aga esimest korda vaadata. Tal on aga endastmõistetavalt Juhan Liivi nimi ja endastmõistetavalt oli Friedebert Tuglas Juhan Liivi luuleauhinna žürii esimeheks, kui see siinsamas avaras majas esmakordselt üle anti Alatskivi luulemehe mullusel 101. sünni-aastapäeval.

Ja olemegi seal, kuhu Alatskivil keegi ei jäta minemata. Oleme Liivi kalmul. Tema-nimelise auhinna üleandmise päeval oli sambaesine sinililledes. Jäägitult, viimseni.

Vihm on üle. Tuglas on mõttes. Loeb veel kord malmi pandud stroofe, mis koosnevad ainsast lausest:

«Kui tume veel kauaks ka sinu maa
ja raske su koorem kanda,
kui enam ei jõuaks, ei jõuakski ka
sa soovide siniranda,

täht süttib ehk taevas su üle veel,
lill tärkab su haua pinnast
ja sinu mõte ja sinu meel
kord tuksub su rahva rinnast —

ja liigub ja loob ja lehvitab
ja kauneid radasid rajab
su rahva koda see ehitab
ja põlvest põlveni kajab.»

See on Liivi ainus luuletus 1894. aastast, aastast, mil talle laskus hämarus. Sellel aastal oli ta hullumajast välja tulnud. Aga «ühtlasi oli see sissejuhatuseks Liivi enese loomingu-legendile», nii on Tuglas kirjutanud. «Jumalik tekst,» kordab ta nüüdki, veel aastate tagantki. Selle luuletuse Liivi süngi peat-sisse, hauamälestise tõsidusse valis tema. Tol samba avamise päeval — 9. juunil 1924 — tulid nad Alatskivi-maile laevaga. Too pandi ankrusse Nina küla alla. Oli juba hiline aeg, pimedus tihenes, tulijad eksisid rannamadaliku sohu. Väsinuna ning märgadena leiti lõpuks Alatskivi lossi põrandale laotatud õled. Kohalik kirikupea oli määranud just sambaavamise tunniks ka kalmistupüha, kihelkond aga valgus avatava musta obeliski

ümbel. Tuglas kõneles kolme organisatsiooni nimel. Pärast leiti veel Juhan Liivi matusepärjad. Neid oli üle kümne aasta surnukambris alles hoitud...

Päev vajub loodesse. On aeg minna. Üle Kodavere, üle Haavakivi mäe, habisevate haabade mant, kiidetud Pala—Kaiu metsavaheteed. Vaja ära käia Raigastvere kiviktaimlaski.

Mitmes juulis oleme nõnda sõitnud ja käinud, näinud ja otsinud, vahel ka eksinud. Nojah, küllap Elo Tuglas seab jälle võileivad valmis ja Mihklil on «priid päevad». Ja et ei unustaks kaasa võtmast mingit sobilikku nõu: näiteks kummisäärikuid, kuhu võiks, kuniks metsasöömaaeg, lilled sisse panna.

Juulikuu on jälle tulemas.

1965.

A. Johani: Ühe Norra reisi kroonika. 1939.

JAAN KROSS

ANDROGÜÜNI PÄEV

Siin maal,
kus hallusse kadudes
hallide tarede rodu
seisis tuules ja sadudes,
siin oli mu kodu.
Siin linnas,
kus taevas on hall kui paas
ja meri hall kui tina,
kus kurjast
näis iga kirevusraas,
siin endaks end arvasin mina.
Siin õues,
kus raskelt kriuksudes käis
raudvärav
paeraamine,
kus surmasaamisest rängem näis
iga teiseksaamine —
siin
äkki
paeprahi ja kartulivarte seast,
vastu kõike tava,
tõusis ööõhku
commedia dell' arte
nõiutud näitelava,
ja järsku kulisside hunnitu
ergus
ja metamorfooside sunnitu
kergus
ja sulniduse, kimäärsuse
ja naeruväärsuse traagika

ja traagika naeruväärsuse
laterna magica
ja värvikuse ja teadmise
ja tarkade nimede varu —
kogu dekoratsioonideseadmise
Plusquamdottore
imede
maru
tiivuli lahti viis hallist maast
mu noore
aru...
Raudväravad klirinal pillasid riivi
ja ma lendasin
nii nagu ärganud
laast
lahti
lahti
lahti

Liivi,
Tammsaare, Särgava
mullasest kivisest valusast maast —
HINGEMAAST.

Pärast nägin:
kes kuhu ei lenda ka —
hinge maad kannab lennulgi endaga,
ja olgu fantastika tuulehood
ja värvidemerised luulevood
kuitahes suured,
kuitahes suured
vahesöömad fantaasiapaastudel —
on ometi juured puudel ja juured
ka laastudel.

Aga printsi öö oma mustlaslik-julges
pöörasuspöörises lõpuni kulges
ja eesriie sulges
imeuksed mu müürides-plankudes.

Vankudes
kobasin pihuga
sulgunud seinu, neid koduseid
halle
vanu
ümber ja ees . . .

Kogu ihuga tundsin:
sestast
kihk väljuda enese kestast
ja teiseksaamise janu
oli teine mu sees.

1965.

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

LIHTSALT TUGLAS

AADU HINT

Avasõna Fr. Tuglase loomingule pühendatud kirjanduslikul kolmapäeval 1965. a. kevadel

Neile, selle põlvkonna inimestele, kes käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel on Eestis sündinud, siin kasvanud ja suurema osa oma elupäevadest siin on elanud — ning kellede hulka ka mina kuulun, neile-meile on Tuglase nimi saanud meie mõtteilma lahutamatuks osaks. Me ei ütle Friedebert Tuglas, vaid lihtsalt Tuglas, nagu soomlased ei ütle Aleksis Kivi, vaid lihtsalt Kivi, nagu sakslased ei ütle Johann Wolfgang Goethe, vaid lihtsalt Goethe. Venelastel on kolm kuulsat Tolstoid. Kahele Tolstoile, kahele Aleksei Tolstoile lisatakse tingimata ka ees- ja isanimi, kolmandale jätkub ainult Tolstoist. Ja kui meil Eestis oleks mõni teine Tuglase-nimeline kirjanik, siis sellele teisele oletatavale Tuglasele peaksime samuti ta eesnime lisama. See Tuglas siin täna meie keskel on aga lihtsalt Tuglas. Seejuures ei pruugi me mainida ka ta rahvakirjaniku aunimetust ega akadeemiku tiitlit, mis talle on antud, talt võetud ja uuesti tagasi antud. Tuglas oli ja jääb ka ilma aunimetusteta — või ka koos nendega, mis väärrib ehk veelgi suuremat lugupidamist — ikka Tuglaseks. Ja see ongi parim tunnustus, mis kirjanikule eales võib osaks saada.

Mul pole säärast koolitatust, et julgeksin asuda Tuglase loomingut liigitama igasuguste kirjanduslike «ismide» järgi, kuna pealegi — nagu senised kogemused näitavad — need «ismide» mõõdurihmad on mõnikord kummina venivad, teinekord aga kisuvad kokku nagu pooltoores piitsanahk kuivas kohas.

Usaldan seepärast kasutada neid mulle tänase Tuglase-õhtu sissejuhatuseks jäetud minuteid selleks, et meenutada, rääkida lihtsalt sellest, kuidas Tuglase looming mu enese mõttemaailma osaks on saanud. Teistele minuealistele ei paku see ehk suuremat huvi — küllap paljudel neist on Tuglase lugemine umbes samasuguseid mõtteid tekitanud. Kuid siin saalis on ka teise-ealist — eriti nooremast rahvast.

Nüüdsed noored teevad juba varajases lapsepõlves oma esimese tutvuse kirjandusega mitte ainult trükitud kirjasõna, vaid ka raadio ja televisiooni kaudu. Minu lapsepõlves raadioaparate tänapäeva kujul veel polnud, kaugnägemine oli aga alles isegi teadusemeestele ja leiduritele veel kättesaamatu unistus. Ja ka raamatuid oli vähe, hoopis vähem võrreldes sellega, kui neid on tänapäeva kodudes.

Vähe oli neid ka minu kodus Saaremaal. Mäletan, et emal oli kaks raamatut, mida ta väga hoidis ja mida, kui mõni naabrinaine neid juhtuski laenutama, tingimata tagasi küsis. Need olid Juhan Liivi «Kirjatööde kogu» ja «Luuletused». Kui palju juba nende raamatute saamise juures oli Tuglase käsi mängus, seda sain ma muidugi alles palju hiljem teada. Ent algkooli kuuendas klassis olin kas kirjandusõpiku sundusliku lugemise või kooliraamatukogust hangitud raamatute kaudu lugenud, pähe õppinud ja õpetajale vastanud ka Tuglase «Merd», «Hunti», laastu «Ema viis hälli heinamaale» ning «Popit ja Huhuud».

«Hunt» ja «Ema viis hälli heinamaale» ei käinud mulle siis üle jõu ja on alati ka hiljem olnud head lugeda — hoolimata sellest, et olen neid palu nii algkoolis kui keskkoolis õppinud, neist kirjandeid kirjutanud, hoolimata sellest, et olen neid kümne aasta jooksul klassist klassi teistele õpetanud, «Hundi» teemal tehtud sadade, õigem tuhandete Jütside ja Mannide kirjandite keelevigu parandanud, nõnda et need palad korduva lugemise ja kuulamise tõttu oleksid pidanud mind ammu ära tüütama. Aga alles paar päeva tagasi, endal pea juba enamasti hall otsas, lugesin jälle «Hunti» suure mõnuga ja naersin südamest selle toredat huumorit.

Pisut teisiti oli lugu «Merega». Kooliraamatusse trükitud Tuglase «Meri» polnud just see meie igapäevane meri, millest meie, rannapoisid, suvel põhjaõngedega kalu püüdsime, jaanilaupäeval koos küla naisperega lambaid pesime ja hobuseid ujutasime ja millesse üks meist — peaaegu meie oma silma all — uppus. Meil oli igal lahenurgal oma nimi, nagu Siiakuiv, Laimadal, Vörkerahu-auk. Suur meri oli Vilsandi taga, seal, kus selge ilmaga stiimrite suitsud paistsid. Ent sealgi, kui lestil käies vanade meeste juttu kuulasime, oli kuivi ja karisid — kuhu see või teine laev oli udu või tormiga kinni jooksnud, sealgi oli igal paigal oma nimi ja lugu, kuigi polnud muud näha kui laineid ja vett.

Ja hoolimata sellest, et Tuglase meri oli teine kui meie, rannalaste igapäevane meri, hoolimata sellest, et Tuglase «Meri» polnud trükitud raamatusse rea- ja riimiviisi nagu teised laulud (et ta aga oli laul ja mitte jutt, seda ütles kooli-

M. Laarman:
Teosed I. 1957.

õpetaja ja seda mõistsime ka ise) — hoolimata kõigest jäi Tuglase «Meri» meile kergemini pähe kui paljud reaviisi trükitud laulud. Jäi mitte üksnes pähe, vaid jäi õhtul uinudes ka meie igapäevase mere kohinasse helisema ja heliseb selles kohinas siiani.

«Popist ja Huhuust» jäi mulle aga algul, koolipoisina, ime-lik mulje.

Kuna vahest mitte kõik siinviibijad pole «Popit ja Huhuud» lugenud ja kuna täna sellest novellist kantakse ette ainult katkend, meenutagem paari sõnaga novelli sisu.

Kusagil keskaegses linnakeses lahkub vana, lumivalge peaga alkeemik hommikul oma majast ega pöördu sinna kas mingi õnnetusjuhtumi, surma või mõnel muul põhjusel, mida autor ei maini, enam iialgi tagasi. Ta majake, mille keskel oli neljakandiline leelõugas, millest alt lai ja ülal ikka kitsamaks ja kitsamaks minev korsten otsejoones üles tõusis, see omapärane kitsas hoone oli täis pürgamendirulle-käsikirju, maale ja igasuguseid katseriistu, retorte, lähkreid, toope, tinapudeleid, kruuse, pika varrega pisukesi panne ja palju muud kraami. Vana alkeemik oli koldetulel harilikult toitu valmistanud, aga siin ka tina ja vaske sulatanud ning sääraseid kõrte keetnud, mida ta ise ei söönud ega ka kahele oma hoolealusele, ei toa-koer Popile ega ahv Huhuule polnud pakkunud. Aga muidu oli ta oma koera ja ahvi eest hästi hoolitsenud: Popit liha ja kontidega ning Huhuud puuviljaga toitnud. Arukas Popi mäletas ja igatses taga oma senist peremeest kui headuse ja tarkuse kehastust, kui head Isandat. Kuid Isand ei tulnud ega tulnud. Siis murdis näljane ahv kogemata kombel lahti oma puuri ukse ja võttis peremeheta jäänud majas peremeheohjad enda kätte. Isandat järele ahvides ajas Huhuu selga Isanda riided — olgugi

pintsaku alla ja särgi peale — magas Isanda voodis, ja kuna ka muidu kogu võimutäius majas oli ahvi käes, hakkas isandaga harjunud, peremehe järele igatsev Popi nüüd pändikut oma isandaks pidama — ükskõik kui tige ja pändiklik see uus isand — endine puuriloom — ka oli.

Lõpuks sattus ahv endise Isanda veinilähkrile, jõi ennast täis ja leidis siis mingi kastikese. Huhuu püüdis kasti avada. Ta urgitses küünega ja katsus hambaga. Siis tõstis ta kasti üles ja viskas vastu põrandat. Kostis plahvatus ja maja lendas õhku.

Nagu ütlesin, jäi mulle paariteistkümneaastase koolipoisina «Popit ja Huhuid» lugedes novellist imelik, segasevõitu mulje.

Kuigi me, poisid, tülitsedes üksteist tihtilugu ahvi nimega tituleerisime, polnud meist ükski veel elusat ahvi näinud, ning ka toakoer Popi oma pika taksikere ja madalate jalgadega tundus meie karjakrantside kõrval mitte päris, mitte selle õige koerana. Popi ja Huhuu Isand oli samuti võoras. Poisid — vähemalt mina neis aastates — otsisid raamatust kas siis sulaselget muinasjuttu — indiaanlasi, mereröövleid, Tarzanit, või käegakatsutavat tegelikkust. «Popi ja Huhuu» lugu jäi mulle tol korral segaseks, jäi kolme tundmatu tegelasega võrrandiks, mida ma lahendada ei suutnud.

Aga võib-olla just see oli ka üheks põhjuseks, miks ma hiljem palju selle Tuglase novelli peale olen mõelnud, nüüd hiljem seda maailmakirjanduse šedöövritega võrrelnud, «Popis ja Huhuus» üha uusi väärtusi avastanud, mis eelmistel novelli vaagnistel varjule jäid.

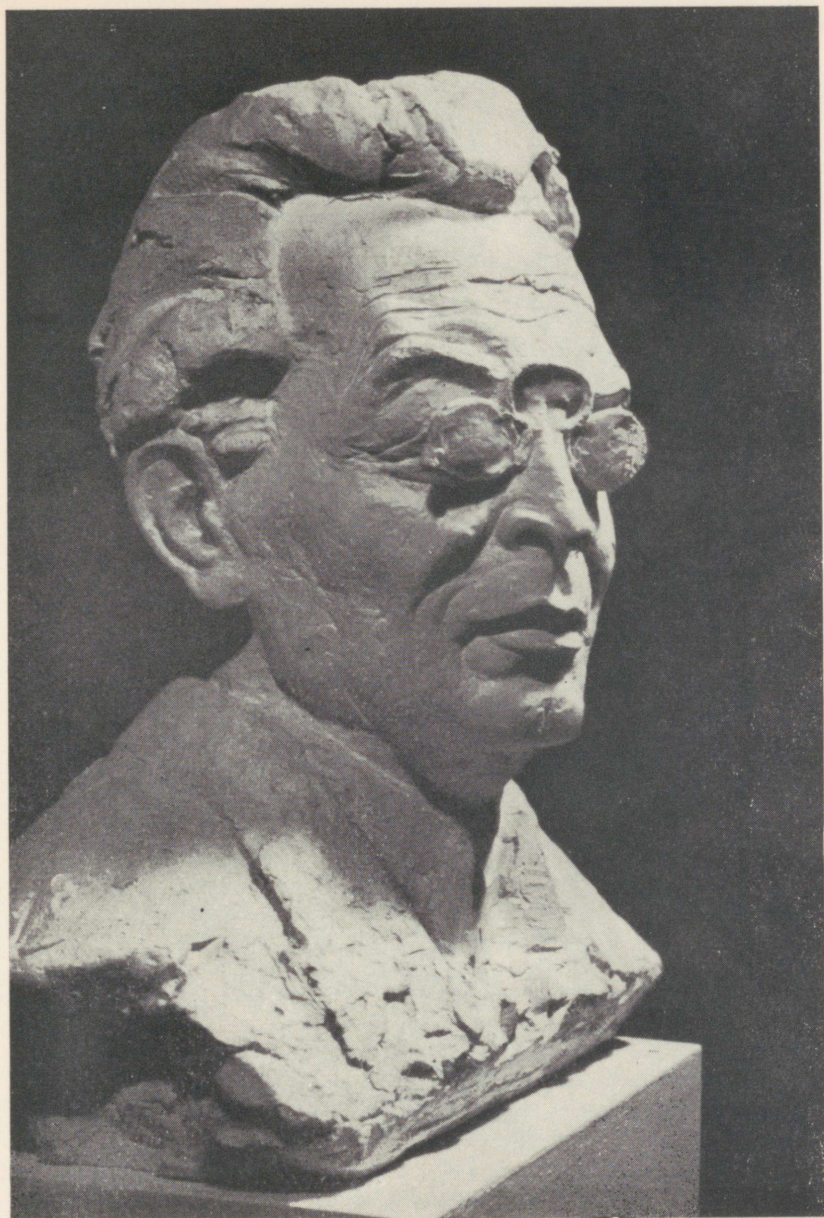
Tuglase «Popi ja Huhuu» kohta on palju kirjutatud.

Kampmann-Kampmaa näiteks ütleb (koos K. A. Hindreyga), et... «siin antakse sümbolistlik kujutus inimesest, kes kannatab oma saatuse all sellepärast, et ta ei oska seda juhtida». («Eesti Kirjandusajaloo Peajooned», neljas jagu lk. 101). Aleksander Aspel kirjutab 1936. a. «Loomingus» nr. 3, lk. 340: ««Popi ja Huhuu» teema piirdub kodukoera hingeelu ja saatuse valgustusega kujuka intriigi kaudu, ent miski ei keela sel novellil olemast sümboolne veel üldisemal pinnal isanda ja orjahinge suhte kohta üldiselt.»

1961. a. «Loomingus» lk. 304 nõustuvad Endel Sõgel ja Eduard Päll Bernhard Söödiga, kes 1946. a. väitis, et «Popis ja Huhuus» ning mitmes teises Tuglase fantastilises novellis peegelduvad kodanluse hukkumise meeolud, ühtlasi lisades, et «kui õiglane olla — ei saa jätta märkimata nendes teostes selgelt avalduvaid sotsiaalseid probleeme».

Tuglas ise kirjutab oma «Õistes mõtisklustes», novembris 1944:

«Oma põletatud kodu varemete kõrvalt leidsin üheainsa säi-

J. Raudsepa skulptuur. 1946.

F. Sannamehe skulptuur. 1928.

linud trükiteose. Ja see oli imelikul kombel mu enese raamatuke «Popi ja Huhuu». Ma avasin selle ja mu pilk langes lõppridadele:

«Kuuldus hirmus plahvatus ja leek tõusis laeni. Huhuu lendas vastu üht ja Popi vastu teist seina. Ning maja vajus müri- nal pooleks.»

Mäletan, kirjutades seda lugu ei teadnudki ma esiotsa, mis nende esilemanatud loomavaimukestega viimaks peale hakata. Lahendust otsides lasksin neil lõpuks maja sõna otseses mõttes lõhki ajada. Ja nad hukkusid ise ühes sellega.

Kuid küsimuses olid ka vaid meelemõistusetu loomad. Ma jälgisin liigutusega nende jäburaid õiendusi. Ja tundsin lõpuks kaasa nende armetule saatusele.

Kuid mis peab mõtlema sellest homo sapiensi tõust, kes kuulutades ennast ülimalt ja õilsamaks maailmas, on selle maailma tulemõllusse matnud.»

Ka mulle meenub «Popit ja Huhuud» lugedes eelkõige hitlerlik Saksamaa. 1933. aastal sunniti Isand mõistus Einsteini, Feuchtwangeri, Thomas ja Heinrich Mannide ning paljude teiste kujul Saksamaalt lahkuma. Võimu haaras enda kätte mõistmatus, Huhuu. Ja see osa saksa rahvast, keda juba sajan- deid oli «Untertanideks», sõnakuulelikeks alamateks kasvata- tud, hakkas Popi kombel arututele pärdikutele, Huhuudele saba liputama.

Kust Tuglas seda kõike 1914. a. ette teadis?

Aga selles seisabki tõelise kirjaniku suurus ja ülesanne, et ta mitte ainult ei näe, vaid ka ette näeb.

Umbes samal ajal kirjutab Kafka oma «Karistuslaagris», milles ta samuti otse prohveti kombel XX sajandi karistus- meetodeid ette aimas:

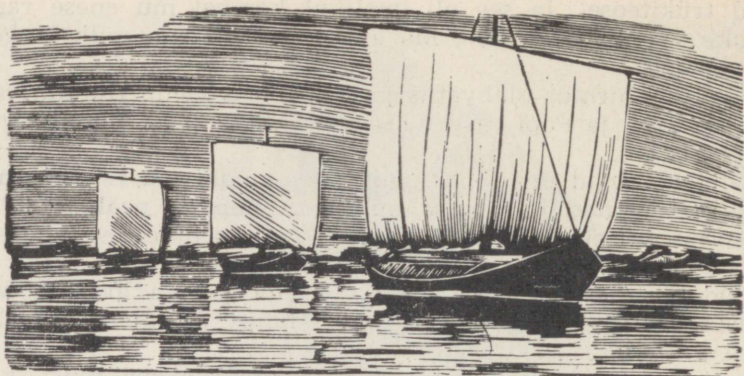
«Ohvitser seletab: «Meie otsus ei ole karm. Karistuslusele kirjutatakse käsk, mida ta on rikkunud, nn. äkkega — s. o. vastava instrumendiga kehasse. Sellele karistuslusele,» — ohvitser näitas käega mehele — «kirjutatakse kehale: Austa oma ülemaat!»

«Kas ta teab oma otsust?» küsis reisija.

«Ei,» vastas ohvitser. «Oleks kasutu talle seda teatada, ta saab seda ju oma kehal tunda.»

Lugedes neid Kafka ridu, meenub stseen jaapani romaanist «Meri ja mürk», kuidas jaapani arstid Teise maailmasõja ajal kasutasid ameerika vange oma katsejäänestena.

Jaapani kirjanik kirjutab «Mere ja mürgi» pärast Teist maailmasõda, Kafka oma «Karistuslaagri» ning Tuglas oma «Popi ja Huhuu» aga enne Esimest maailmasõda, sel ajal, kui need ameeriklased, kellega jaapani arstid hiljem kat-

M. Laarman: Teosed III. 1962.

setama hakkasid, alles poistena kusagil Texases muretult hullasid ning Tom Sawyerit ja Huckleberry Finni mängisid.

XX sajand — vangid ja nendega katsetajad . . .

«Sellest päevast algas nende ühine elu. See oli tõde, viirastuslikum kui uni, ja uni, hirmsam kui tõde,» kirjutab Tuglas «Popis ja Huhuus».

Kui paljud vangid ja vangivahid on XX sajandil alustanud oma nn. «ühist» elu — mis on viirastuslikum kui uni, ja uni, hirmsam kui tõde.

Paar sõna lõpetuseks.

Rääkisin pisut pikemalt «Popist ja Huhuust» mitte seepärast, nagu ei taipaks ma midagi Tuglase «Juhan Liivist», mis minu arvates ei ole ainult eesti kirjanduses seni ületamata monograafia, vaid ka üks meie parimaid romaane, või nagu ma midagi ei taipaks «Eesti Kirjameeste Seltsist», «Väikesest Illimarist» ja kogu muust Tuglase mitmetahulisest loomingust.

Ei, tahtsin oma kogemuste najal veel kord meenutada, et kui me mõnda kirjandusteost ei mõista, siis ei tarvitse igakord just teos selles süüdi olla. Ja teisalt mitte alati ei ole kirjaniku mittemõistmises süüdi ka lugeja, nagu Tuglas ise märgib, kritiseerides «Mälestustes» lk. 299 oma mõningaid töid, öeldes, et neis on esinenud «ülekirjeldamine ja ülevõrdlemine, ilma et see olukordade tõelisust konkreetseks teeks». Sõnad on hakanud vohama ja paisunud suuremaks kui neid kandvad tunded.

Kuid ei tarvitse lugeja ja kirjaniku selle raasikese teineteise mittemõistmise pärast ka paanikasse sattuda: kunagi võib aeg

tulla, et lugeja ja kirjanik teineteist rohkem ja jäägitult hak-
kavad mõistma.

Ma arvan, et ma olen Tuglast üha rohkem mõistma õppinud,
kuid selle uhkustamisega iseloomustan ju mitte Tuglast, vaid
peamiselt iseennast, kes ma Popi kombel vahetevahel oma ede-
vuse hända tõstan.

Tuglas aga on ja jääb Tuklaks.

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

ÜHELE TUGLASE MARGINAALILE MÕELDES

MATI UNT

On suur loomistraagika: kui on nooruse tundevärskust, pole veel kunstilise töö elutarkust; kui kord kõik tehnika saladused saavutatud, — pole toda algvärskust.

Selle Skylla ja Charybdise vahel kõigub kõik, mis luuakse. See tähendab intuitsiooni ja intellekti vastuolu, unistuse ja elutarkuse verivaenlust.

Ja siiski jääb ainsaks tõeks: kirjutagem nii, nagu tunneme ning mõtleme. Vähemalt ühte ärgem unustagem iialgi: kõik poos on kurjast, kõik simulatsioon on väär — nii unistustes kui ka elutarkuses.

Tuglas.

On olnud mõtteid jätta kirjutamata see asi, mille kallal parajasti töötad. On olnud tahtmine nii mõnelegi tuttavale öelda: jäta, kui saad! Jäta vähemalt niikauaks, kui oled veidigi targemaks saanud. On ju usk, et kunagi mõistad asjade seoseid, suudad ulatuslikumalt näha kausaalseid ahelaid, — kunagi ehk saabub see õnnistatud rahu, millest Schopenhauer nii palju kirjutas. Ent Endel Nirk juba luuletas sellest, et Schopenhaueril polnud ilmselt õigus, ja üks meie lugupeetavamaid poetesse ütles otse, et temaga läheb asi järjest hullemaks: aina kasvab see rahutus, kuskilt aga ei paista «pessimismi filosoofi» poolt töötatud rahu...

Mis teha, — ainuüksi meil Tartus on kolmkümmend ametlikult registreeritud noort autorit, Tallinnas vist rohkemgi. Paljunäinud kirjandusteadlased lubavad endale mõnusat irooniat nende aadressil, kes jalgrattaid leiutavad ning kahe luuletusega eesti päriskirjanike perre jõuavad (Islandist pidime siiski veel taga olema — neil on suhteliselt rohkem kirjanikke).

Meie elu on eelmiste põlvkondade omast kergem. Meil pole tarvis läbi teha Londoni, Hemingway või Juhan Liivi biograafiat, me kirjutame juba lahketes koolialmanahhides Ilust, Elust ja Valust ning teistest suurtest asjadest. Meil pole tarvis Gorki moodi nõusid pesta; juba passisaamise eas korraldatakse meile kirjanduslikke kokkutulekuid ja esimese habeme tärkamisel saadetakse «inimeste sekka» — paraku lugejatega kohtumise vormis (poodiumil prožektorite valgusel). Karikaturistidele avaneb rõhkesti võimalusi memuaare kaenas hoidvaid kanapoegi joonistada, epigrammitagujatel on kindel leivanumber olemas.

Kas ka see peab progressi tähendama? Kahtlen väga. Kui palju luulet algab pretensioonikate sõnadega «tahan laulda» ja ometi ei teata, millest laulda. Olen lugenud meie noorte jutustusi Vietnamiist, Pariisist, koonduslaagritest, vabadusvõitlusest. Aga Tallinnas oli üks tüdruk väga hea jutu kirjutanud endast, oma sõbrast, — läbini literatuurivaba ja siiras. Kui ma talt küsisin, mis ta veel on kirjutanud, siis vastas ta, et ei midagi; sellegi olevat ta teinud õpetaja käsu peale. Oh halastust, peab siis tõeks osutama see kohvikus «Tallinn» kuulnud küüniku paradoks, et Eestis kirjutavad need, kes ei peaks seda tegema, ja need, kes peaksid kirjutama, ei kirjuta miskipärast.

Tuglase tsiteeritud mõttearendus ei kuulu siia moepärast. See on õige paradoks, mille ta ära toob. Me tahame muidugi

E. Schreier: Der goldene Reifen. Berlin 1961.

väga elutargad olla. Kui meelitav on öelda: «Elu on...» ja veel midagi u u t. Või: «Kõik inimesed...» ja nii edasi. Suur osa noorte luulest koosneb just niisugustest läbitunnetamata teesidest. Jah, see on küpsuse väline pilt. Ent see ei ole siiras.

Tuglas näitab omamoodi võimaliku sünteesi. Nooruses varuda tundevärskust, püüda seda konserveerida, vanaduses aga lisada sellele kogutud intellekt. Jah, kui lihtne ja kui raskesti saavutatav see on! Minu arust on looming ikkagi intuitiivne protsess, teeside tõestamisest ei aita. Ometi kirjutame juba vanameestest, püüame sisse elada nende mõttemaailma. Kahju! See oli üpris hiljuti, kui kirjutasin «Hüvasti, kollane kass», vägagi ebaküpse asja, ometi pean aga tunnistama, et seda parandada on juba raske: detailid on kaotanud oma värskuse, mõtted võõrasteks muutunud.

Ons Tuglas paradoksi väljendanud? Vist küll. Pole mõtet otsida mingit «positiivset» lahendust... Jääme lihtsalt eakohasteks. Ja kunagi õpime vananema, tehes seda niiviisi, et noored meid nähes üle tee ei põikaks... Tuglas on seda osanud. Meie aga peame silmad ja kõrvad lahti hoidma: tuleb teada oma kohta ajas ja ruumis.

1965.

M. Laarmann: Teosed III. 1962.

TUGLAS TULEKUMMARDAJA

PAUL RUMMO

Kui pooldada üldse usundit, siis küll tulekummardejate oma.

Tulega algab inimkonna tõeline ajalugu. Tule puhul on tõesti tegemist elu looja ja ülalpidajaga. See keemiline protsess on ainus müsteerium, mida näeme iga päev oma silmaga.

Ei ole muid jumalaid peale Tule ja Prometheus on tema prohvet!

Nii pean ma jälle aias oma tulejumala teenistusi. Vaatlen ääretu aja hardusega leeki. See rikastab aju, äratab mõtteid ja unistusi. Ning hetkekibedus kaob salamandrite tantsu jälgides.

Fr. Tuglas. Mõttepäevikust.

Kui mitte muus, siis ometi tule jumaldamises olen Tuglasega ühtharja. See tõstab enesetunnet ja annab asja tähendusrikkalt kõhatada. Kahju ainult, et sedasama võivad endi kohta ütelda veel paljud-paljud, ja paraku õigusega. Nii pole mul lootustki Tuglas Tulekummardeja ainus jünger olla.

Tsivilisatsioon on hüva asi. Sul pole kütte hankimise ega tuha tassimise muret: kaugküte teeb toa ja vannivee soojaks. Gaas keedab ja küpsetab. Korstnapühkija käib su eluhoonest kaugelt mööda. Aga — elusa tule poolest oled vaene. See on veel pool häda, et sa ei saa näiteks oma nuripidiseid käsikirju põletada, sest moodsas majas pole ühtki küttekollet. Aeg-ajalt tekib lihtsalt meeletu nälg elusa tule järele — ilma ühegi utilitaarse sihita. Siis põgened linnast välja, süütad kuhugi lõkke ja katsud veidi aega olla õnnelik.

Tuglasel säärast häda pole. Millegi poolest, näe, olen temast ees. Tema vaevalt nii vastu peaks, sest istumine lõkke ääres näib talle niisama vältimatu vajadus olevat kui söögilaua taga.

Leeki põrnitseda ju võib, aga igapähe ei akumuleeru lõkke palang võimeks teisi leegitsema panna.

Ammu enne, kui kogu Nõmme igal kevadel kütisesuitsu sine-tusse mähkub, algab Tuglaste aias ohvritalitus tulejumalale. Tõsi jah, talve jooksul pudenenud okkad ja oksad, mullone kulu ja lillevarred vajavad varajast koristamist: Tuglaste aed, mis kümne-viieteist aasta eest palju ei erinenud mändide ja kanarbikuga nõmmemaastikust, on ilu-gurmaanide Mekaks muutunud. See vajab aegsasti kevadist suurpuhastust, et kõik-võimalike lillede värvi- ja lõhnapiilgar rutemini saaks puhkeda. Aga paljuks siis valju talve valitsus tulerooga jätab?! Kõik põõsaalused on juba viimseni puhtaks kriibitud, ohvrialtarilt tõuseb aga ikka suitsu sinetavate avaruste poole. Kui leek vaibuma hakkab, vaatab Tuglas veidi häbelikult ringi, ja kui ta võõraste uudishimulikke pilke ei märka, siis toob peaaegu et hõlma all riidast mõned halud kustuma kippuvale lõkkele.

Ega see salatsemine aita! «Tuglas kütab jälle ilma soojaks!» ütlevad praktilise meelega möödakäijad. «Istub teine aina tule juures ja silmitseb leeki, — ei tea, mis ta seal näeb?!»

Nii küll, mis need Tuglased sellest aiastki saavad peale vaeva? Aina kraapimine, aina mullavedu, aina haruldaste taimede ostud ja otsingud. Aga suhu ei saa siit kröömetki. Linnud ja oravadki, kes siinses aias ja lahtiste akende kaudu ka majas endid hästi kodusel tunnevad, saavad kostiks poest ostetud pähkleid ja koogipuru; aiast pole neilgi suurt midagi võtta. Saaks veel aru, kui vähemalt noid roose turule viidaks või kodust müüdaks. Ei, need lähevad ka asja-eest-teist-takka tuppa vaasidesse või külalistele kopikata laiaili tassida, kui varre otsast raatsitakse ära lõigata. Ilu, no olgu ilu, aga või seda patta saab panna!

Istun Tuglase tule ääres ja katsun endasse sedaviisi sisen-dada filisterlikku elamiskunsti, õigemini: kujutleda, kuidas Tuglastest võidaks oletamisi mõtelda. Ise tean, et lasen viltu. Tuglase töö on meistri ümber loonud säärase oreooli, mis juba otsekui igiaegadest peale sunnib tema poole vaatama harda aukartusega. Isegi põen seda vaata et juba pool sajandit.

See on nii-öelda emapiimaga imetud. 1905. aasta sügisel käis noor Tuglas mu sünnikoha lähisnaabruses revolutsioonilist kõnet pidamas ja oma teoseid lugemas. Ta oli esimene kirjanik, kes sellesse maanurka sattus, kui mitte arvestada Rapla pastori Karl Eduard Malmi, kes seal ameti poolest käinud oli hoopis teist laadi hingerooga pakkumas. Mu kodukülas valitses tuimavõitu töötrööpimise elulaad, vaimseid huve oli vaid üksikuil. Tuglas sai aga seal otsekui legendaarseks kujuks, — kas külastuse uudsus või siis esinemise sütitavuse pärast. «Tema

Lutherus nr. 2.

„Päevalehes“ nr. 38 soovitab L. lauluraamatu parandust Fr. Tuglase kätte anda.

Joon. 36. „Kas olgu ilm täis kuradid, kes tahavad mind neelda, aga lauluraamatust ajan ma nad välja!“ Gori.

Gori karikatuur. 1922.

vaim lehvise» Kehtnas juba neli aastat enne minu sündimist, ja mäletamata aegadest saadik räägiti mu kodus ikka ja jälle tollest imeväärsest õhtust, retsiteeriti veel aastategi tagant seal kuulnud luuletusi. Kui poisike need hiljem trükisõnastki leidis, siis oli säärane uhke tunne, nagu oleks ta ise need teosed aidanud kirjutada...

«Siil» ja «Hunt» kuulusid esimese lektüüri hulka. Esmalugemise mõnusid elan praegugi veel üle nende paladega kohtumisel. Vapustava lummuse, palju unetuid öid töid kaasa «Meri» ja «Jumala saar». Üheksa-aastasena uurisin vapralt äsja ilmunud «Teekonda Hispaania», aga kuningakatset (*à la* Ain Kaalep) ma siis veel ei sooritanud. «Suveöö armastus», «Toome helbed» ja «Felix Ormusson» kutsusid noorukis esile mingi magus-valusa hingekirvenduse, nende tõeliste väärtusteni jõudsin alles hoopis hiljem.

Kirjandusteosed, mis kuuluvad kooli sundlektüüri hulka, muutuvad pahatihti aastakümneteks vastikuks. Tuglase «Inimese varju» õppisin algkooli viiendas klassis, ja sealtpeale pean ma seda eesti üheks kõige sugestiivsemaks novellik. Muidugi, lugesime seda Kalbu koolimaja (nüüd kanalaks muudetud) klassis, kus poolteise aastakümne eest Tuglas oli sõnatuld heitnud. Läks aastaid, enne kui ma ilmsi ta kumedit häält kuulda sain, kuid tagantjärele tundus, et ma seda kuminat aimasin kostvat lapsepõlve kuus talve Kalbu koolimaja madala lae all.

Ärgem rääkigem siin hilisemaist lugemiselamusist, need katuksid paljus selles raamatus teisel öelduga. Aegade jooksul on mul nagu seaduspärasuseks kujunenud Tuglase iga järjekordset teost kätte võtta üleskrüvitud ootuseõhinaga. Pettumuse reaktsiooni pole ma tema puhul tundnud.

Ilukirjandust olen harjunud pidama trükisõna kõrgeimaks astmeks. Kui aga keegi mind sunniks lahti ütleva Tuglase loomingust, siis võitleksin küünte ja hammastega eelkõige «Juhan Liivi», «Eesti Kirjameeste Seltsi», «Ado Grenzsteini lahkumise» ja «Kriitika» kaheksa kõite eest, nii talumatu kui olekski ta novellide, romaanide, reisikirjade ja memuaaride loovutamine.

Lapsepõlves pidasin kirjanikke mingeiks kõrgemaiks olen-deiks. Ajapikku olen sellest illusioonist lahti saanud. Tuglase puhul päriselt mitte.

Aasta kolmekümne eest oli mu auahnuseks värvata välja-paistvaid kirjanikke noorsooajakirja kaastöolisteks, mida tollal toimetasin. Mõnegi tuntud autori sain nõusse. Piirdlesin ka Tuglast Tartu «Verneris» mitu puhku, aga mitte ei sõandanud ligi minna. See ülepingutatud aukartus oli muidugi mu enda-

E. Valter: Tööpositioonil.

sugestiooni vili, kuid pinnase selle kasvamiseks andis Tuglase looming, tema määratu autoriteet. Jutt jäigi rääkimata.

Nüüd olen palju-palju tunde olnud Tuglase jutukaaslaseks. Tema Nõmme korteris, kus seinad ägavad loendamatu raamatute ja kujutava kunsti teoste koorma all. Kirjanike Liidus, Laulasmaal, Peedul. Ja mõistagi ka tulejumala teenistusel ohvrialtari juures.

Kui ladus ning veetlev vestleja ta ometi on! Imestama ei pane mitte niivõrd ta tohutu eruditsioon ega ka kõige tavalisemategi argisündmuste jutustamine viimistletud tuglaslikus stiilis — see on tema puhul ootuspärane. Jahmatama sunnib ta mälu rikkus ja täpsus. Ta aju talletab inimkonna kultuuriloo kümneid tuhandeid väärtuslikke üksikasju.

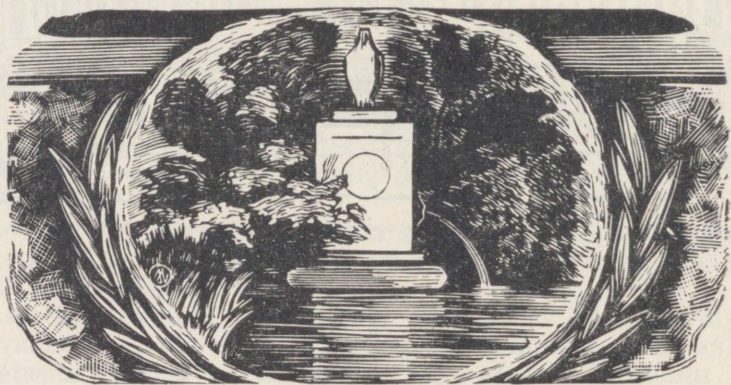
Kõige selle juures lihtne, seltsimehelik, humoorikas. Inglise keele ei ole. Oreool püsib, kuid ei hirmuta enam eemale.

Kadestusväärne töökus. Juba varasest noorusest peale. Jäljed, mis Tuglas kuuekümmene viie aasta tööga kirjanduspöllumele on jätnud, annavad uurimist mitmele kirjandusteadlaste sugupõlvele. Ja neid jälgi tekib aina juurde, kuigi nende astuja kirjade järgi juba kaksikümmend aastat võiks pensionil nautida «teenitud puhkust». Seda viimast Tuglas ei oska. Aina on käsil uued teosed, endiste korduv viimistlemine. Teadagi pole ka tule juures istumine talle puhkuseks ega luude-liikmete soojendamiseks. «See rikastab aju, äratab mõtteid ja unistusi.»

Leekide paiste veikleb ta targal, mõtlikul näol.

Ei, ilma ei ole ta suutnud soojaks kütta: isegi Nõmme mikrokliimas pole täheldatud muudatusi. Maailma aga küll.

1965.

M. Laarman: Teosed V. 1958.

TUGLAS AASTATE AKNAST

RUDOLF SIRGE

On elulugusid, mis kõlavad ajakangasse tikitud muinasjutuna. On inimesi, kes müütiliselt elavaks saavad üksnes lugudes-legendides. Friedebert Tuglase elumuinasjutt on rikas nii otsestest tegudest kui vaimusünnitustest. Legendid, põimudes tõelisusega, teevad asjaomasest salapärase, puhuti ehk eba-realsegi kuju.

Et revolutsionäär Mihkelsoni mantlis varjus kirjanik — see tuli mitmete 1905. aasta tegelastelegi üllatusena. Arthur Valdese surm pani leinas õhkama paljud kirjamehe austajad. Ainult vähesed tundsid Arthur Valdest kui nägemuskuju, teadsid selle müstilise kolmainuse taga seisvat täies jõus, tulihingelist kirjanikku, kes jatkas oma kultuurimissiooni kord tsaaririigi piiride taga pagulasena, kord põrandaalusena salaja kodumaal. Sellest ka lood ja legendid.

Olin vaevalt keskkoolipoisi eas, kui Tartus ja Tallinnas õppinud rätsepmeister Robert Lobona (hilisem Valm) teadis rääkida: Tuglas elab Pariisis ja kirjutab ainult prantsuse keeles. Seetõttu ka nii peen ja puhas stiil. Vaeses maakeeles — ei tulevat välja...

Seminaripäevil Tartus käis kirjandushuviliste jõmpsikate keskel kumu: «Poeedi ja idioodi» pannud Tuglas kirja Tallinna tänava planguga piiratud majas, sealsamas, kus omal ajal viibis Juhan Liiv... Ja oma nägemuste põhjal, sest autorit kiusavat vahetevahel ka noh nii...

Mõni aeg hiljem kohtusin noore kirjandusjüngriga, kes Tuglast juba isiklikult tundis, oli tema kui «Loomingu» toimetaja jutul käinud. Too mees, kui märkas Tuglast Rüütli tänaval Noor-Eesti Kirjastuse poolt tulevat, põikas järsult üle tee... Ta ei saavat maestrole silma vaadata, sest arutavat tihti unes temaga oma töid, mida ta ikka ei ole veel suutnud paberile panna...

Veelgi hiljem olen kirjandussetulijaid kurtmas kuulnud: kõik

oleks sootuks lihtsam, kui poleks Tuglast. Ta näeb su esimese pilguga läbi, avastab iga komistuse või stiilivea — kuidas sa siis?

Niinimetatud «elulähiduse» («Kirjandusliku Orbiidi») kõrgperioodil siunasid mõned orbiitlased päris tõsiste nägudega: kirjandust elule lähendada — või vastupidi! — oleks tükki hõlpsam, kui puuduks Tuglase mõju. Tema teesidest olevat läbi immutatud kogu eesti kirjanduskultuur, kirjanduse mõistmine, nakatatud selle esteetilised sihiseadmisedki. Või teisiti: tervet eesti kirjanduselu varjutavat uusromantika, too «Noor-Eesti» pärapoeesia, nagu ütles Juhan Sütiste.

Vaidlematu, et Tuglas kui romantiline revolutsionäär — kirjandusloolaste keeles revolutsiooniline romantik — tõi Eesti kirjandusse oma tonaalsuse, endisest sootuks erineva suhtumise ainesse ja sõnadesse. Selle järelmõjud keetsid jooneti aastakümneid, jooneti elavad osalt tänagi. Tuglase lend novellistina sümbolismi või müstika orbiiti, tema kutsed müüdiloomiselegi ei vajunud ajamere põhja ringlaineid tekitamata. Ei saanud vajuda, sest Tuglas on alati oma esteetiliste tõekspidamiste aluseid selgitanud ja motiveerinud, loomingulisi lähtealuseid põhjendanud, neid ühtlasi ka populariseerides. On silmatorkav Tuglase loominguga rööbiti arenev ulatuslik teoreetiline otsimistöö. Rajaraiumine teoriakirvega sellesse metsa, kuhu ta loojana kavatses sisse murda. Arusaadavalt ei võinud tee-
raivaja hoobid kuulmata jääda, vastukaja tekitamata kustuda. Eriti alati otsiva-tungleva noorsoo hulgas, pealegi tingimusi, kus esteetilis-teoreetilistest probleemidest kirjutas õieti ainult üks mees. Kirjutas kirega, huvitavalt, nagu võis üksnes Tuglas.

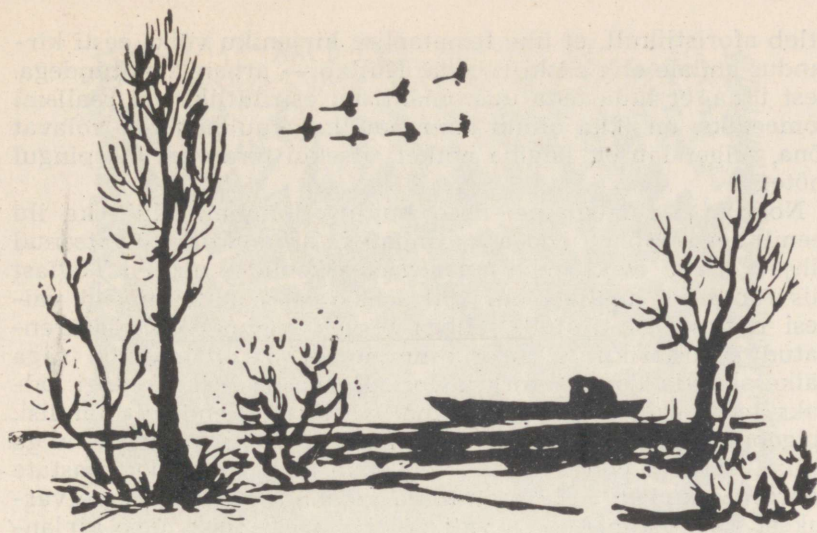
Ent kas pole kummaline: samal ajal, kui järelopõlv teda süüdistas romantilise udu tekitamises, oli Tuglas ise oma loominguga sellele udule juba selja pööranud, ringiga tagasi realistlikkudele vaatekohtadele välja jõudnud.

«Väike Illimar» pani romantikaudust rääkijate suud korrapealt kinni. Et müüdiloojast, moevoolude lipukandjast sai äkki lihtne-loomulik realist, oli sama ootamatu kui kohmetamapanev. Kogu kaasaja parnassile. Kirjandusajalugugi, kus oli Tuglasele juba kindel koht antud, seisis kimbatuse ees. Mis teha — Tuglas ei ole enam see Tuglas. Tähendab too, milleks kirjandusajalugu ta oli teinud, millena teda õpetati nii alg-, kesk- kui kõrgemates koolides...

Moondumised?

Ühes mõttes — muidugi. Teiseks — ärgem rutakem!

Sest kas kirjanduslik kõrgkultuur, täiskvalifikatsioon õieti selles ei seisagi, et iga aine saab endale ainuvastava käsitluse, ainusobiva tooni ja vormi? Pole ju olemas mingit «üldist» vormi

E. Schreier: Der goldene Reifen. Berlin 1961.

ega standardkäsitlust. Kõik ja igasugused pöörded kunstis on mõeldavad — kui nad end õigustavad pöördetegija loomingu.

Loomingupsühholoogia aga jääb probleemiks omaette. Kuidas tõendada, et Tuglas «Illimariga» millestki endisest hoopis lahti ütles, sellest taganes? Kas ta pigem ei teinud sammu edasi, ei astunud kvaliteeti, kus romantismi ja sümbolismi elemendidki realismi osisteks said, seda peenendama ning nüansseerima pandi? Kui me taibata ei taha, et iga uue teose kallale asudes autor sünteesib kõik oma eelmised saavutused, ei mõista me mitte palju loominguühholoogiast.

Kirjandusajalugu fikseerib ja periodiseerib, seab autorile ümber aja- ning vooluraame. Mida teha autoriga, kes raami ei mahu, üle selle nagu Suur Tõll välja vaatab ja vaatama kipub ka jääma.

Tuglast on kord koolides õpetatud kui prohvetit, teda on sealt aga ka välja pekstud kui hullemat ketserit. Ajad on talle armulised olnud — pideva tähelepanu poolest, olgu otse- või viltu-vaates...

Meie koolipäevil õpiti Tuglast kui realismilt romantismile suunduvat tähte. Aastaid hiljem vastupidi — romantismi hüljanud realistina. Kuid mis tähtsust sellel kõigel on? Tuglas ise

ütleb aforistlikult, et ühe temataolise kirjaniku võiks eesti kirjandus endale ehk siiski lubada. Küllap — arvan, tänutundega. Sest ilma, et lüüa teda uusromantismi esirüütliks või realismi komeediks, on ikka olnud suur nauding kuulda tema kõlavat sõna, selget lauset, jälgida nõtket, otseku terasvedruna pingul mõtet.

Noorus ja iluotsimine, need kuuluvad kokku. Kuid ka ilu teenib aega. Mõned end aja isandateks arvanud on suvatsenud vihjata, nagu oleks meie omaaegsetes koolides noored Tuglast täis tuubitud, algajaist kirjanduseharrastajaist tuhandeid väikesi tuglasekesi treitnud, sellega terved sugupõlvved väärarendatud ja ära rikutud. Ärarikkumine — see on muidugi väga väikesekaliibrilise sulesorkija lori. Heaga on raske kedagi halvaks teha, eriti maitsemeele mõttes. Ent jäljendamishimulisi, epigoonitsejaid on Tuglase-taolisel oma rütmi ja rõhuasetusega stilistil teadagi jalaga segada. Kui lüüa lahti 1920-ndate aastate noorsooajakirjad, võib igas numbris kohata mõnd Tuglase varjudest sõnaseadmises. Vaevalt on aga keegi neist meie kirjandusse mõne jälje jätnud. Tuglas ise ütleb: nooreestluse tõukasid dekadentsi läppelompi — epigoonid.

Nii et nurja ei vii asja mitte pioneer — vaid epigoon. Tuglast aga tunneme pioneerina väga paljus — tänapäevani.

Epigonismi ei saa õpetada ega kasvatada — see kõduseen vohab ikka vägevamate varjus, isegi meie ajal. Kas küllalt pole neid, kes ihaledes Hemingway'd katsuvad järele aimata tema dialoogi? Või teisi, kelle iga mõttetärgmekene keldri kartuliidu moodi küünitab Juhan Smuuli «Suure Halli», vahel ka «Mozarti hinge» valguse poole? Paratamatu. Otsijaist ei saa ringi ekslemata leidjaid — eeldusel muidugi, et nad samuti nagu Hemingway õigel ajal suudavad selja pöörata oma eeskujudele teadmisega: jukukesed jäävad juhanite kõrval samasugusteks kahvatuteks kuudeks, nagu jäid omal ajal paljud-paljud «otseku Tuglased».

Teiselt poolt: kes meist, kahekümnendate-kolmekümnendate aastate noortest poleks Tuglaselt õppinud? Kuid kõik edasiminejad on siiski kord ka Tuglase jätnud, isegi trotsides — teisi ei saa! —, et seda aupaklikumalt kohata teda kusagil kaugemal, edaspidi, oma mõttemaailmaga sulemehena.

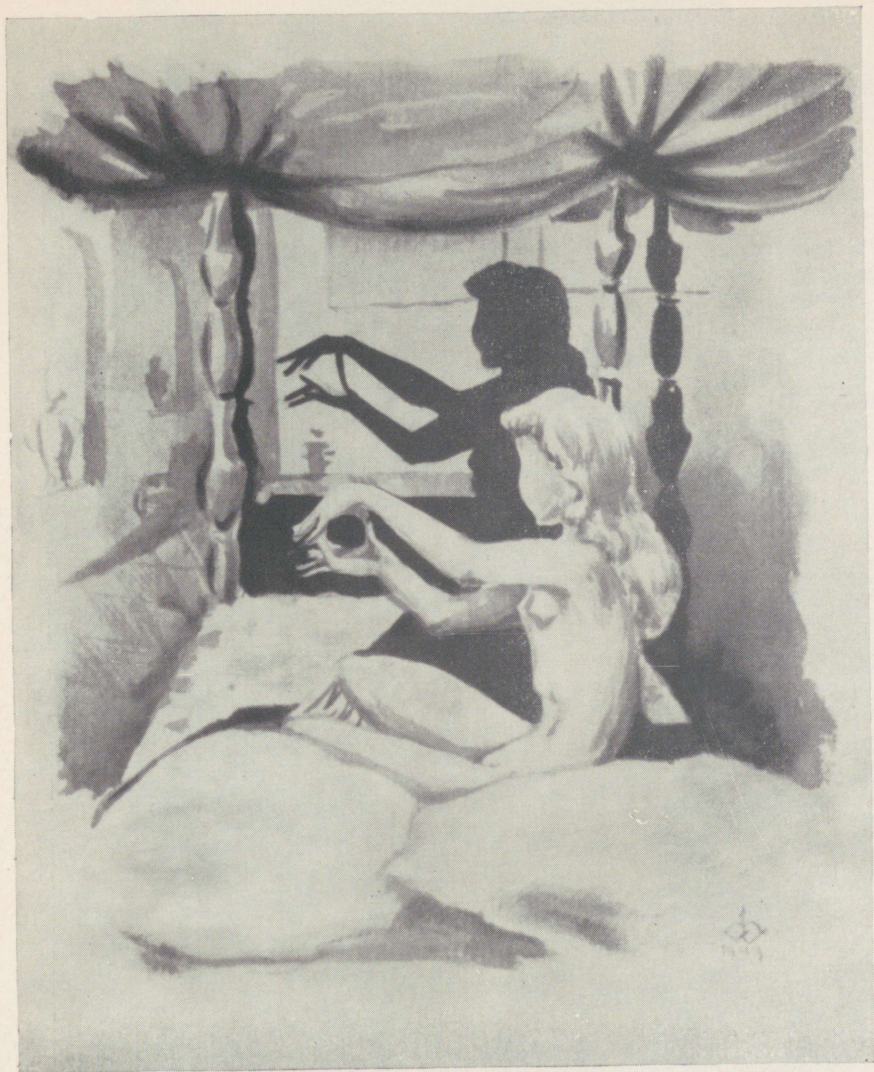
Tõeline oma nägu ehk ei ilmestugi niipalju vormis või ütlemisviisis kui mõttes, selles, mis öeldakse. Fr. Tuglas on küll meie tingimustes olnud üheks agaramaks printsiibi «stiil — see on inimene» kuulutajaks, ent põgus pilk tagasi tõendab, et noor Tuglaski kordas enneöeldud käibefraasi. Mõistetav, sest alustades tugineme me kõik eelkäijailt omaksvõetule. Alles oma tiibade kandma hakates jõuame kahtlemiste, juurdlemiste, ümber-

A. Vabbe. Maailma lõpus. 1920.

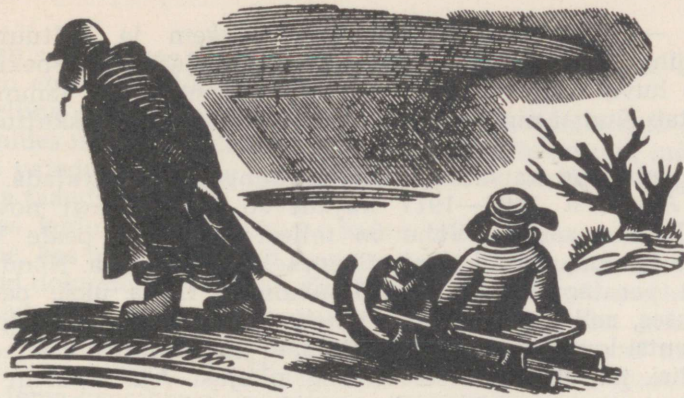
E. Kollom. Maailma lõpus. 1940.

E. Valter. Androgüüni päev. 1949.

E. Okas. Meri. 1965.

A. Laigo: Väike Illimar II. 1937.

hinnanguteni. Sest üks toimu ju kogu areng vanu tõdesid kummutades, uute püstitamisega nende asemele. Tuglase isikliku mõttemaailma vormumine kinnitab seda eriti kujukalt. Loe-tagu korraks uuesti üle tema omaaegne paljuvaieldud artikkel «Eduard Vilde ja Ernst Peterson». See on nooruki, alles kahekümne esimest eluaastat käiva mehe tõsine rehknutipidamine mitte üksnes meie tookordsete rahvalikemate kirjameeste-realistidega, vanarealismis õlgadelesurumine uusromantismi huvides, nagu ka heaks on arvatud öelda. Ei, see on arveteõiendaamine meie sajandivahetuse kultuurimentaliteediga, vastuhakk enesessekapseldunud madalusele ning vähenõudlikkusele kõrgemate tähiste nimel. Pidi omatama eruditsiooni selle äratundmiseks, aga ka küpsust välja ütelda tõdesid, mis sipelgapesana kihama löid nii parajuslased kui äärmused, ent ometi mõtlema panid, koguni järeldusi tegema sundisid asjaosalisi autoreid endid. Ei tule unustada, et Eduard Vilde alles satiirilise «Tokerjate» järel paberile pani oma romantikahõngulise, valitud keelega, stiilipuhta «Mäeküla piimamehe»...

Loomulikult võib vaielda selle üle, kas takt ja toon tolles Tuglase artiklis olid asja- ning ajakohased. Võib küsida: kas ehk ei rutatud ajajärgust ette. Kuid ei saa esiletoodud tõdesid tagasi lükata. Need peavad paika tänapäevani ning jäävadki pidama, ükskõik kuidas neid päevavajaduste ajal taastõlgit-seda homme või ülehomme. Tuglase tookordne analüüs osutub ajaperspektiivist vaadatuna õigeks, tema kirjandusele esitatavad nõuded — kõigutamatuks. Sest Tuglase kreedoks oli

Kunst — subtiilsem, hingestatum, kõrgem ja kultuursem. Mitte ühe või teise «ismi», mitte ka päevavajadustega spekulereerimise huvides ei esita Tuglas pretensioone — ta lammutab ja ehitab Kunsti nimel, kõneleb maitsest ja kirjanduskultuurist üldse.

Kõneleb ning katsub ise oma loominguga teed rajada. Uut teed. Aastatest 1907—1917 kujunevad nõnda eesti novellist õieti Tuglase-aastad. Vähe on tollest perioodist peale Vilde püsima jäänud, mida kõlbaks Tuglasele vastu seada. Nõnda sai temast paratamatult juhtija, lipukandja. Et ta üksi, pealegi paguluses, selle koorma all viimaks kaldus sõõmuti rüüpama dekadentsi karikastki, selleks oli enam kui küllalt ühiskondlik-poliitilisi, jah, ilmselt meeoleolulisigi põhjusi. Aja aururull veeres parajasti tagasikäiku, lootusrikkad väljavaated puudusid neilgi, kes seisis mäeharjadel.

Tagasi kodumaal, ühines Tuglas 1917. aastal võidujoovastuses pillerkaaritava, nautlusjanulise «Siuruga». Kuid see koostöö katkes ruttu. «Siuru» ei olnud Tuglase maneer, ei vastanud ta ajajärgu mõistmisele ega ka õieti kunstikäsitlusele. Ning Tuglas läks taas oma rada, taas üksi.

Samal ajal kui «Siuru» järellained kõrgelt käies kobrutasid niinimetatud pitsivahust, kui Gailit-Visnapuu peninukitades mööda kodumaad endile kõmulist kuulsust kogusid, koondas ja korjas Tuglas juba sootuks tõsisemaid jõude. «Ilo», «Tara-pita» ja «Murrangu» vaimsurest kasvas ajapikku, vaevaga välja Eesti Kirjanike Liit koos oma parlamentaarse ajakirjaga «Looming».

Ehkki ise alles mitmete voolude tõmbuses, sai Tuglasest realistliku üldlaadiga ajakirja toimetaja ning peatselt ka Liidu esimees. On silmahakkav, et Tuglas, hoolimata oma isiklikkudest loomingumaneeridest, toimetajana jättis avarad arenguvõimalused just realistlikule suunale, et nimelt tema käe all «Loomingu» pinnalt mitmed tulevased realistid (Vallak, Ruven, Krusten) tõusuteed alustasid. Tagantjärele vaadates tundub, nagu oleks toimetajatöö Tuglase enesegi tagasi toonud realistlikuma ainevalla ja käsitlusviisi juurde. Sest üks kuulu ju Aafrika reisikirjade ja väikese Illimari juurdumine tollesse perioodi.

Mäletan, kuidas Tuglas 1938. aasta Kirjanike Liidu peakoosoleku järel maha pani esimehe ameti ja meie, uue juhatuse liikmed, August Jakobsoni veenda püüdsime kõrge tiitel vastu võtta. Jakobson keeldus esialgu kategooriliselt seletusega, et kuna tal polevat seljataga ei teoreetilist tegevust ega oma koolkonda, ei saavat ta esimeheks hakata... Alles kui vana ja uus esimees omavahel, nelja silma all olid asja arutanud,

nõustus Jakobson Tuglase kindlal soovitusel, et uus ajajärk vajab endastmõistetavalt etteotsa ka uusi mehi...

Selline on Tuglas. Tundub, nagu oleks ta kõigis oma mutatsioonides nii või teisiti ikkagi ja alati tunnetanud uut, mõistnud selle vajadusi, aidanud sel esile pääseda — mõnikord isegi enda näiva taandumisega.

Kas leidub meie lühikeses kultuuriloo üldse teisi selliseid vaime, kes nii avameelselt oma arusaamade muutumisi on sõandanud dokumenteerida kui Fr. Tuglas? Sule- ja sõnamehed, kes Tuglase esteetiliste platvormide vahetamises üldist printsipiibitust, sinna-tänna kõikumist, isegi laveerimist kipuvad nägema, unustavad ilmselt, et inimene muutub, kunstnik kujuneb, areneb, tema arusaamad avarduvad, vaatevinklid teisenevad kogu aja — koolipingist surisängini. Mida lahtisema südamega, vastuvõtlikum natuur, sügavam kaasaelamine ajaga, seda kiiremini, põhjalikumalt. Fr. Tuglas aga on kogu oma pika eluea kestel olnud üks juurdlevamaid-otsivamaid inimesi meie kirjandusrindel, on kaheksakümneaastaseni veel vastuvõtlik ja plastilise vaimuga mees, kes kohaneb ja teiseleb koos muutuvate eluvormidega. Nii et, kas tema teisenemised, mutatsioonid aastate aknaski pigem ei tulene kaasalöömise, kaasaalamise intensiivsusest kui printsipiibitusest, elujõuetusest?

Seista 1905. aastast alates, ehkki vahel kõikuvalt, selles rindes, mis edasi lügab, edasi viib — see nõuab meelegindlust, ülevaatlikku pilku, tihtsalt mahatoetatud jalgu. Teadagi vaimseid.

Kirjaniku saavutuste näitajaks pole alati vist mitte see, kui noorelt või kui ruttu ta muutub üldsuse silmis monumendiks, kivistunud tähtsusetähiseks, vaid see, mis ta suudab tunnetada ja läbi katsuda ajastu avaldustest, püüdeist ja pürgimisest, millest anda oma käsitluse. Nõnda väljendub suurus pigem vaimuavaruses, selle mitmekülgsuses kui doktrinäärses enesekindluses. Doktriinid ei saa olla kirjanikule ei vallutamatumteks kindlusteks ega elevandiluust tornideks, kuhu varju poetakse. Kirjaniku asjaks on mõista ja veel kord mõista. Südamega omaks võtta, armastada seda, mis viib vastu paremusele, kõrgemale; hüljata — mis tundub kitsana, koormavana, arengule jalgujäävana.

Tuglas on selle pika tee auga ära käinud, sealjuures pidevalt ustavaks jäädes Ilule. Ta on suutnud oma südame varuda aina uuele, hüljata aga ka selle, mille eest ise võideldes taprit keerutas... Ning sellepärast ta ongi üle poole sajandi jäänud meile lihtsalt Tuklaks.

Mida rohkemat võiksime soovida? Olgem tänulikud, et ta meil on olemas. On olemas nii «Hingemaa» kui «Torgla soo muinasjuttu», nii «Popi ja Huhuu» kui «Väikese Illimari», aga

ka säärase sootuks teist tüüpi teoste autorina, nagu «Juhan Liiv», «Eesti Kirjameeste Selts», «Ado Grenzsteini lahkumine», või hoopis Aleksis Kivi «Seitsme venna» särava tõlkijana. Oleksime palju vaesemad ilma nendeta. Oleksime vaesemad selle Tuglaseta, kes aegades ja koos aegade muutudes ning üha täienes on kujunenud eesti kultuuri elavaks, ikka veel kaasa rääkivaks hallpeaks, kelle juurde ei rohtu rahva rajad ei lõuna ega põhja poolt Soome lahte.

Müüdid? Jah, oleme jõudnud äratundmiseni, et iga tubli, tõeline elu peabki olema müüt omaette.

Tuglas näis seda mõistvat pool sajandit enne meid. Ja vist nii mõnedki sündinud asjad tuleb panna selle arvele — nagu sägedasti juhtub ajast etteruttajatega.

1965.

H. Mugasto: Kuldne rõngas. 1936.

TUGLAS JA KIRJANDUSMUSEUM

ÜLO TONTS

1

Friedebert Tuglase 80. sünnipäeva künnisel seistes saab eriti silmanähtavaks, kui vähe ja ebapiisavalt on seni uuritud tema mitmetahulist loomingut ning pikaajalist osavõttu eesti kirjandus- ja kultuurielust. 80 aastat — see ei olegi nii igapäevane iga, ja küllap on kõik nõus ka sellega, et Friedebert Tuglase looming ja töö ei kuulu igapäevaste tööde ja tegemiste ritta. Tähtpäevad on tulnud ja läinud, aga sügavamaleulatuvaid sissevaateid kirjaniku tööle on sünenenud visalt. Nii visalt, et tagasi vaadates küünib pilk kergesti nende kirjutusteni, mis tähistasid kolmkümmend aastat tagasi peetud 50. sünnipäeva. Palju energiat on hiljem kulunud vaidlemiseks Tuglase ümber, küll iseenda, küll teistega, ja nii on aeg sügavama künni tegemiseks ja suuremate saakide kogumiseks napiks jäänud. Suhteliselt hoopis parem tundub praegu lugu olevat kirjaniku loomingu kättesaadavusega — teoste küllaltki mahukas uusväljaanne ajab asja joonde (ei oleks küll sugugi üleaarne ega enneaegne asjalikult mõelda uuele väljaandele «Kogutud teoste» printsiibil). Kuid üks ole «Teosed», s. o. valitud palad ilukirjanduslikust proosast, kriitikast ja kirjandus- ning kultuuriloolistest uurimustest ikkagi ainult Tuglase elutöö üks külg. Mitmetahuline, sisu- ja mõjurikas, kuid ikkagi osa, mitte tervik. Pealegi niisugune osa, mis iseseisvalt ei suuda alati täies ulatuses ümber lükata ega olematuks teha neid «kriitilisi» käibekujutlusi, enamasti sügavalt ekslikke, mis üldtuntusega sageli kaasas käivad. Ei puudu need ka Tuglase kirjandusliku isiku ümber. Üheks niisuguseks on arvamine, nagu oleks ta olnud eeskätt (või koguni ainult!) kabineti- ja raamatuinimene, esteetilise olümpose elanik. Niisugust arusaamist, mida õige sõnaga tuleb arusaamatuseks nimetada, võib kohata isegi keskmise ja noorema põlve kirjanduslikult igati haritud-koolitatud peades. Eks ole küllalt kirjutatud nooreestlaste ja siurulaste elukaugusest ja estetismist — eri aegadel ja lausa vastupidistel maailmavaatelistel seisukohtadel asuvate arvustajate poolt.

Aga asjalikumat ülevaadet tööst, mis needsamad kirjanikud organisaatorlike eestvedajatena ja lihttöömeestena aastakümnete jooksul on meie kirjanduselu edasiviimiseks teinud — kust seda leida?

Just noid viimati nimetatud töid ja tegemisi silmas pidades tahaksin allpool punktiiriga märkida mõningaid jooni Friedebert Tuglase töömeheportree täienduseks. Seda on tehtud muuseumis töötava inimese pilgu kaudu, mis võib haarata materjali küll suhteliselt laialt, kuid ei suuda paraku tungida samavõrra sügavale. Sest andmestik Friedebert Tuglase n.-ö. loominguvälise panuse kohta eesti kirjandus- ja kultuuriellu on väga lai («loominguväline» on siin öieti üsna ebatäpne sõna, haaratud oskamatuses sobivamat leida: kui sageli on need tööd ja tegemised, mis on Tuglast ennast loomingu juurest eemale kiskunud, olnud ülimalt kasulikud ja vajalikud teistele loojatele). Selgitades neid väliseid põhjusi, mis tingisid 20-ndate aastate keskpaigast alanud pausi oma ilukirjanduslikus loomingu, kirjutab Tuglas «Teoste sünnilugude» varasemas variandis: «Aga, mis peaasi, minu tööpäevad polnud kaugeltki normaalsed. Sest aastate jooksul kiskus praktiline kirjanduslik ja kultuuriline organiseerimistöö mind ikka enam ja enam oma rakkesse, tahtsin ma seda igakord ise või mitte. Ja lõpuks ei jäänudki mul enam muuks palju aega.» Et see eneseanalüüs vastab täiesti objektiivsele tõeale ning kehtib samal määral ka varasemate ja osaliselt hilisemategi aastate kohta, selles võisid veenduda Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna töötajad, kes võtsid vastu ja hakkasid muuseumihoiuks korda seadma mahukaid pakke, millega Fr. Tuglas 1964. a. lõpul ja 1965. a. algul jatkas oma arhiivi üleandmist Kirjandusmuuseumi fondidesse. Olid muidugi ka varem teada Tuglase «mitteloomingulise» kirjandusliku töö niisugused tähtsamad rakenduspunktid, nagu «Noor-Eesti» ja «Siuru» albumid, «Ilo» ja «Tarapita» toimetamine, Eesti Kirjanike Liidu ja selle häälekandja «Looming» asutamine ning töö viimase toimetajana, juhtiv osavõtt Eesti Kirjanike Liidu ja Eesti Kirjanduse Seltsi tegevusest. Tuglase fondi materjalidega töötades täitusid need üldised seigad kiiresti konkreetse sisuga, mille faktiderohkus kippus lausa uputama.

2

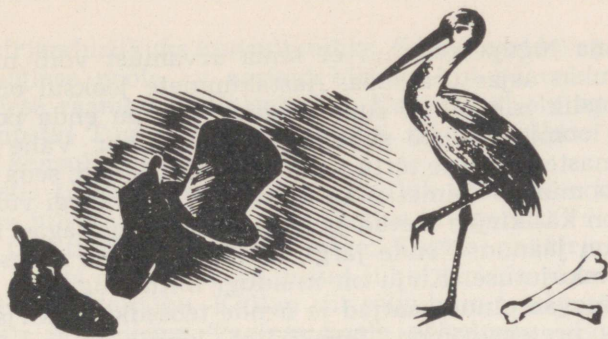
Ei ole liialdus kui väita, et Friedebert Tuglast seob Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi ja selle eelkäija Eesti Kultuuriloolise Arhiiviga pikaajaline, mõlema-

poolsest kasulik ja mõnes järgus eriti tihe vahekord. Selle vundamendiks on olnud nii usaldusväärne toetuspunkt nagu huvide ühtsus, ühine hool eesti kirjandus- ja kultuuriloo allikate ja läbiuurimise pärast. Tuglase poolt muidugi veel ka uurijategevus, mis sellele omase põhjalikkuse ja täpsuse tõttu oleks olnud mõeldamatu materjali kogumiseta. Mõnes mõttes võib Tuglast nimetada meie muuseumi eelkäijate reas, sest eks kogunud ja päästnud ta niiviisi hävimisest üliväärtuslikke kirjanduslikke allikmaterjale juba siis, kui polnud veel organisatsioonilist keskust selle töö jaoks — juba enne Kultuuriloolise Arhiivi asutamist (tänapäeva uurijad kipuvad kogumistöö tähtsust paraku sageli alahindama, leppides sellega, mis ühe või teise küsimuse kohta juba on talletatud). Niiviisi sündis suur monograafia Juhan Liivist ning säilitati allikad, mille varal on toimunud ka kogu Liivi loomingu hilisem uurimine. Juhan Liivi materjalid ongi juba varem muuseumile üle antud, nii et nad jäid nüüd museoloogilistest reeglitest tingitult suurest Tuglase fondist eraldi. Kirjandusmuuseumi KO otsese eelkäija Eesti Kultuuriloolise Arhiivi asutamise järel 1929. aastal oli Tuglas selle süvenenumaid kasutajaid. Siit on ta ammutanud materjali 1932. a. ilmunud uurimuseks «Eesti Kirjameeste Selts». Mahukad pakid väljakirjutusi ja eeltöid on 1965. a. algul saabunud saadetiste hulgas oma «sünnikohta» tagasi jõudnud. Viimase kümne aasta kestel on kirjanik mitmel korral muuseumile üle andnud käsikirju ning elu- ja loominguuloolisi materjale, nende hulgas mitu pakki käsikirju deposiitidena, mis ei kuulu veel avamisele. 1964. ja 1965. a. üleantud materjalid ületavad mahu ja eriti mitmekesisuse poolest tunduvalt selle, mis oli tulnud varem. Kõige arvukamalt on siin Tuglasele saadetud kirju ning tema hoole läbi talletunud teiste autorite käsikirju. Lahtipakitult ja esialgselt kasutamiseks korraldatult võtab see kõik enda alla terveid riulitäisi. Võib ainult kujutleda, kui palju mahukam ja terviklikum oleks see materjal siis, kui need, kelle kirju Tuglas nii suure hoolega on hoidnud, on samasuguse pieteeditundega suhtunud Tuglase kirjadesse ning need muuseumi hoiule annavad. Märgime ka seda, et nüüd on muuseumis mõlemapoolsetena olemas niisugused mahukad, kirjandusloo seisukohalt tähtsad kirjavahetused, nagu Tuglas—H. Adamson, Tuglas—J. Vares-Barbarus, Tuglas—E. Hubel, Tuglas—A. Kallas, Tuglas—B. Linde, Tuglas—J. Lintrop, Tuglas—A. Tassa. Esimesed uurijad on juba leidnud tee nende rikkuste juurde. Rääkimata arvukatest juhtunudest, kus uurijad on Fr. Tuglase lahel vastutulekul kasutanud tema materjale juba enne nende muuseumi jõudmist — sellestki kõneleb Fr. Tuglase kirjavahetus. Ja tundub küll nii, et selle fondiga

tutvumise vaeva ei tohiks nüüd ega edaspidi liiga suureks põlata keegi, kes tahab Tuglase tööle ja kirjanduslikule isikule vähegi ammendavamalt hinnangut anda. Teadmine on üks, kogemine — teine, ja ma arvan, et Tuglase fondi tasub kogeda ka siis, kui seda juba on uuritud ja kirjeldatud. Nii nagu püramiide maksab näha ka pärast seda, kui nendest on kümneid kordi loetud.

3

Nagu eespool juba öeldud, moodustavad kahel viimasel aastal muuseumile antud materjalist lõviosa Tuglasele saadetud kirjad ja teiste autorite käsikirjad. Viimaseid on rohkem kui kaheltsajalt üldtuntud, vähetuntud ja avalikkusele hoopis tundmatult autorilt. Domineerivad ilukirjanduslikud originaalkäsikirjad «Noor-Eesti» algusaegadest meie päevini välja. Nende kõrval teaduslikke artikleid ja publitsistikat, kultuuriloolisi käsitlusi, mälestusi. Peaasjalikult on see kaastöö nendele väljaannetele, mille organiseerimisest Tuglas on osa võtnud või mille toimetajaks ta on olnud. Reeglilis on seejuures ilmselt olnud alles hoida ka need käsikirjad, mis vähemväärtuslikena on jäänud avaldamata. Nende rohkem kui kahesaja autori hulgas on esindatud peaaegu kõik meie silmapaistvamad kirjanikud — Hendrik Adamsonist ja August Allest kuni Peet Vallaku ja Eduard Vildeni. Kui otsida nimesid ja käsikirju, mis minu ettekujutuses teineteisest hästi kaugel seisavad, siis võib ühele poole seada kalligraafiliselt kirjapandud luuletused, mis Fr. Kuhlbars on 1917. a. saatnud «Siurule» kaastööks, teisele poole aga Ilmi Kolla püüdliku koolilapsekäekirjaga kirjutatud jutustuse «Suvelill». Ajaliselt ei kuulu Kuhlbari loomingusügisel hilinevad viljad seejuures kaugeltki kõige vanemate ja varasemate hulka, nii nagu Ilmi Kollagi käsikiri ei ole hoopiski mitte kõige värskemate seast. Päril sajandi algusest pärineb näiteks mahukas ja omal moel terviklik pakk, millele Tuglas on andnud pealkirjaks «Noor-Eesti algajult säilinud käsikirju». See sisaldab luulet ja proosat rohkem kui kolmekümnelt tolaeagselt autorilt. Marie Underi, Gustav Suitsu, Ernst Enno ja teiste tuntud nimede kõrval on kaastööd pakkunud paljud juhuslikud loojad, nii et käsikiri tervikuna annab juba põgusaltgi lehitsemisel mõtlemapaneva kujutluse esteetiliste vaadete ja maitse üldnivoost, millest ümbritsetult nooreestlastel oma tegevust tuli alustada. Kõige pikema loetelu «erialade» järgi saaksime muidugi kirjanikest, vanadest ja vastsetest. Ei puudu

H. Mugasto: Väike Illimar I. 1937.

oma kirjatöödega aga ka kunstnikud (A. Vabbe, J. Vahtra, A. Weizenberg) ja teadlased (J. Aavik, M. J. Eisen, P. Tarvel).

Need muuseumiterminoloogias «võõrasteks» nimetatavad käsikirjad on huvitavad ja väärtuslikud eelkõige muidugi uurijatele, kes tegelevad mõne autori või konkreetse teemaga. Kummatigi tunnistab nende hoolikas alalhoidmine säilitaja erakordselt valvsat kultuurimeelt ning suurt lugupidamist vaimse loomingu mitmesuguste avalduste vastu, kui erinevatel väärtustasapindadel need siis ka poleks sündinud. Kuidas see kõik läbi sõja ja segaste aegade alles on püsinud — eks see ole teema omaette, ja küllap huvitav ning isegi põnev teema. On lähedalseisjaid, kes teavad ja mäletavad, kuhu ja kuidas kirjaniku arhiivi sõjarettu paotati, ulatuslikumalt saavad sellest jutustada aga ainult Tuglased ise. Et see kõik palju hoolt, armastust, vaeva, aga ka praktilist meelt nõudis, seda pikemalt tõendama hakata oleks küll ülearune vaev.

Väga huvitav ja mahukas on see osa kirjadest ja käsikirjadest, mis kõneleb Tuglasest kui algajate autorite ja lihtsalt kirjanduslike katsetajate usaldusmehest, nõuandjast ja trükkitoimetajastki. Ilukirjandust avaldavate ajakirjade toimetustel on alati palju tegemist kirjutamishuviliste kirju perega. Erandiks ei ole selles suhtes olnud ka «Ilo», «Odamees» ja «Looming», seda enam, et Tuglas toimetas neid ajal, kui avaldamis- ja kirjastamisvõimalused olid isegi väärtloomingu jaoks küllalt kitsad. Suur on aga ka nende kirjjade hulk, millest selgub, et tihti on käsikirju läkitatud nendelgi aegadel, kui Tuglas parajasti polnudki toimetaja, kelle kaudu võis loota avaldamist. Saadetud lihtsalt kui kirjanduslikule autoriteedile, kirjanikule, kes on oma ilukirjanduslike teostega inimlikult lähedaseks saanud ja

kriitikuna lugupeetud, nii et tema arvamust võib nii tähtsas ja keerukas asjas usaldada. Aastakümnete jooksul on Tuglase kirjanduslik isik olnud suur magnet, mis on enda poole tõmmanud loomishuviliste südameid ja käsikirju. Vähe muidugi, mis viimastest juhuse tõttu tema kätte on jäänud, seda enamasti just «Loomingu» toimetamise ajast. Kui see vähegi võimalik on olnud, on käsikirjad loetud ja koos hinnanguga tagasi saadetud. Kirjad on jäänud. Nende järgi, kaudselt, saame sellest suurest tööst ettekujutuse. Kirju on muidugi mitmesuguseid, nagu on väga erinevad olnud saatjad ja nende teosedki — kirjanduslike võimete, pretensioonide, õigekirjast kinnipidamise ja küllap muugi poolest. On targutavaid ja pretensioonikaid läkitusi, on sirgjoonelisi ja lihtsaid pöördumisi: ütelge, palun, otse, mida mu katsetused väärt on, siis tean, kas jätkata või jätta.

Nende hulgas, kes korduvalt on pöördunud Tuglase poole, oli ka Karl Kider, kirjanikuna tuntud Redik Soare nime all. Kui töömahukas võis mõnikord olla kirjanduslik abistamine, selle kohta näide tema kirjast Tuglasele (30. IV 1925): «Palun Teid, armas Tuglas, seepärast päris tõsise näljasena: Lugege ta läbi sulg ja tint käes koolmeisterlikult, korrigeerides õigekirjutuslike vigu keele ühtluse (kirjaviisi) mõttes, maha tõmmates ülearususi ja tehes märkusi. Teiseks talitage kui arvustaja otsekoheselt ja hellitamatult, siiski nõuandvalt, kui nõu anda üldse maksab.» Jutt oli Kideri jutustusest «Uus talu», mis oli ilmunud ajalehe joonealusena ja mida autor kavatses lasta raamatuna trükkida (ilmus pealkirja all «Loiguäärne»).

Väga iseloomuliku näite sellest, kui kaugeleminevat abi oli noore autori käsikirja trükkitoimetamiseks mõnikord vaja, pakuvad Johannes Ruveni novelli «Prohvet» käsikiri ja Ruveni kirjad Tuglasele. «Prohvet» ilmus 1926. aastal «Loomingu» 5. numbris ja Ruveni kirjast (4. VI 1926) loeme: «Leidsin «Loomingus» «Prohveti», mille eest suur aitäh. Veel suurem tänu paranduste ja lühenduste eest. «Prohvet» on nende läbi palju ümargusemaks läind. Loodan kui Teid kunagi veel tülitän, et siis Teil vähem parandusi teha tuleb.» Ruveni annet ja häid eeldusi takistas tema kirjandusliku tegevuse algul mõjule pääsemast ka spontaanne loomisviis, kiiresti ja «kergelt» kirjutamine. Nagu kirjadest selgub, oli ta sellest puudusest hästi teadlik, ei suutnud end esialgu aga ise aidata. Niiviisi ongi käsikirja viimistlemine vajanud reall reall ja lõigust lõiku nõudliku toimetaja tööd, kohati isegi tervete lõikude ümberkirjutamist. Seejuures on Ruven jäänud Ruveniks — toimetaja on andnud oma oskused ja kogemused, on aga hoolega hoidnud noore autori küllalt tugevat omapära. Nagu Ruveni kirjadest võib arvata, on Tuglas olnud Tallinna töölispoisi esimeseks kvalifit-

seeritud kirjanduslikuks konsultandiks. Suure usaldusega pöördub ta Tuglase poole ka aastaid hiljem, kui päevakorras on tema esimese raamatu väljaandmine. Kahjuks ei ole aga muuseumis ainustki Tuglase kirja Ruvenile, nii nagu üldse puuduvad tema konsultandi-kirjad.

«Prohveti» trükkipäsemise lugu kuulub ulatusliku ja huvitava teema juurde, mis kõlab nii: Tuglas ja noored. Või siis, et asi oleks täiesti ühemõtteliselt selge: Tuglas ja kirjanduslik järelkasv. Kõige õpetlikum on antud juhul sirvida «Loomingu» esimest nelja aastakäiku. Küllap siit selgub, mis julgustas katsetajaid siis ja hiljemgi Tuglase poole pöörduma. «Looming» avaldas tema toimetajaks olles suhteliselt sageli noorte, alles täiesti või peaaegu veel tundmatute autorite töid. Eriti kehtib see luuleosa kohta. Juba 1923. a. kohtame siin niisuguseid uusi nimesid, nagu E. Krusten, P. Krusten, K. Aben. Paaril järgmisel aastal lisandusid V. Kaaver, M. Raud, L. Anvelt, E. Hiir, E. Kubjas, J. Oengo, H. Talvik ja teisigi. Muidugi ei sõltu noorte autorite edasimineku ainult toimetajate sõbralikkusest ja heatahtlikkusest, luuletajateks said loetletutest ainult üksikud. Kirjandusse läinud on nii või teisiti aga peaaegu kõik. Muidugi andis niisugune «kaadripoliitika» mitmele nimekamale poeedile tõhusa ettekäände toimetaja üle nurisemiseks. Oli ju «Loomingu» maht väike ja «Loomingu» honoraride ainuesõiguslikud saajad pidid olema Kirjanike Liidu liikmed. Toimetajal tuli seepeale diplomaatiliselt vastata, et ta on noorte loomingu avaldanud ainult kirjanike kaastöö suure nappuse tõttu. Mitte ei usu aga, et ta oleks neid etteheiteid tõsiselt võtnud, sest andesse on ta alati suhtunud lugupidamise ja tähelepanuga, nii et noorte loomingu avaldamine oli tema meelest kõige iseeneestmõistetavam asi. «Vanade» ja «noorte» suhted eesti kirjanduses ei olnud 20-ndate aastate kitsikuis oludes kunagi päris head, vastastikuseid süüdistusi jätkus mõlemal poolel. 40-aastane Tuglas, oma kirjandusliku seisukoha tõttu tookord juba kindlalt «vanade» hulka arvatud, on nendest näaklemistest alati kõrgemal seisnud. Mis sest, et juhtus küllalt pahandavaid arusaamatusi. Nii opereeris keegi noortest oma raamatule kirjatajat otsides Tuglase kiitva hinnanguga selle käsikirja kohta, mida viimane polnud näinudki. Sest Tuglase arvamus oli trump, olgu see siis ka välja mõeldud. Kui ta pöördus 1924. aastal H. Adamsoni palvel viimase teoste väljaandmise asjus «Sõnava» kirjastuse poole, oli kirjastuse esimeseks tingimuseks see, et raamat ilmuks Tuglase eessõna-soovitusega.

Korra ja süsteemi loomine tuhandete kirjade hulgas oli mõis-
tagi kõige pingutavam osa tööst Tuglase fondi juures. Kestva-
mad ja mahukamad kontaktihoidmised oli kirjanik ise küll kir-
jade üldhulgast lahus hoidnud, ja see oli suureks kergenduseks.
Kuigi, jah, päriselt lõpetatud see töö ei ole praegugi ja vaevalt
seda nii lihtne on lõpule viia. On kirju, eriti sajandi algusest,
mille ebatäielike saatjanime tagant ei ole sugugi kerge saatja
tõelist, kartoteeki ja alfabeeti sobivat nime kätte saada. Ühtlasi
oli see hästi põnev ja üllatusrikas tegevus. Seda muidugi eriti
inimesele, kes sajandi alguse ja ka kahekümnendate-kolme-
kümnendate aastate kirjanduselust mitte liiga palju ei teadnud.
Tekkis soov pilguga pakkide sisse näha, et osata järgmisena
läbivaadatavaks võtta nimelt see kõige huvitavam — kuigi oli
selge, et huvitavad on kõik. Iga kiri pakkus uudishimulikule
lugejale midagi uut: üks lihtsalt mingi väikese kultuuriloolise
vihje, teine — huvitava sissevaate mingi kirjandusliku ürituse
tagamaile, kolmas andis mõne eheda detaili või aimuse loo-
mingu või tegevuse kaudu tuntud, kuid inimesena tundmatu
isiku portree loomiseks. Senisest palju selgemini koorus nendest
mappidest aga tõde sellest, kui palju n.-ö. «musta», mittekvali-
fitseeritud, tehnilist ja organisatsioonilist tööd kulub kultuuri
ja kirjanduse edasiviimiseks ja kui palju on niisugust tööd tul-
nud teha nendel, kes ise meistritena seda kultuuri loovad. Oma
loomingu kaudu tõusevad nad kultuuri ja kunsti tippudele ning
sealt paistavadki kätte kaasaegsetele, eriti aga järelpõlvedele —
loojanimbusest ümbritsetuina, väikestest maistest askeldustest
vabadena. Mida suurem on kirjaniku loomingu väärtus ja kuns-
tiline mõju, seda kõrgemale ja «vabamaks» ta selle kujutlus-
pildil tõuseb. Muidugi on see ilus ja ülev, aga mis teha — vale.
Vähemalt selle loojapõlve kohta, kuhu kuulub Friedebert Tug-
las ja kes hakkas eesti rahvusliku kultuuri edasiviimisel täie
häälega kaasa kõnelema sajandi algusest peale, oleks niisugune
arvamine väga väär ja suur lihtsustamine.

Kõige ammusemad Tuglasele saadetud kirjad on nüüd juba
rohkem kui kuuskümmend aastat vanad ja selle aja jooksul
õige auväärseks koltunud. 1903. aastal algas Gustav Suitsu ja
Friedebert Mihkelsoni kirjavahetus, algas aastakümneid kest-
nud sõprus ja koostöö, oma tulemustelt nii kasulik eesti kirjan-
duse arengule. Ja ka Tuglase varasemale loomingu, nagu ta
käsikirjas «Teoste sünnilood» ise tunnistas: «Üldse ei jõua ma
küllalt hinnata Suitsu mõju oma varasemasse arenemisse. Ta
oli peaaegu kõigi mu tolleaegsete tööde esimene lugeja ja üht-
lasi nõuandja ning — parandaja.» Niisiis täitis Tuglasest mõni

M. Laarman: Teosed V. 1958.

aasta vanem Suits tema kirjanduslikus arenemises seda osa, mida Tuglasel endal tuli aastaid hiljem täita järgmise põlvkonna annete kasvatajana. Väikeseformaadilised koltunud lehed mõjuvad nagu momentvaated aega, mis oli enne meid ja mille tõelist pilti kõigi reaaliatega ei saa järeltulijad kunagi näha. 1904. aastal on noor Tuglas pöördunud «Vana Kandle» vihikute saamiseks Jakob Hurda poole. On säilinud lihtne postkaart Hurda asjalik-sõbraliku vastusega. Samast ajast on pärit Jaan Anveldi kirjad Peterburist, mille saatja tunneb elavat huvi «Kirjanduse Sõpradeks» nimetatud ringi tegevuse vastu. Kirjad ja postkaardid W. Grünthali ja K. Suitsu nimele, eriti palju aga Fr. Ålanderile adresseeritud korrespondentsi... Tuglase pagulasaastate peitenimed on tuntud, ta ise on nendest kirjutanud, ja ikkagi tahtsin kibedas sorteerimishoos hoopis kõrvale panna Aino Suitsu käega kirjutatud ja K. Suitsule adresseeritud kaarti kui eksisattunut. Alles lugemine selgitas, et tegemist on ikkagi Tuglasele saadetud kirjaga. A. Suits alustas seda kirja niiviisi (19. VIII 1914): «K. Herra Suits! Minun mieheni ei ole palannut Ranskasta...» Või siis sama saatja kiri W. Grünthali, milles läkitaja teatab, et saadab adressaadi novellikogu tõlke käsikirja kontrollimiseks. W. Grünthali novellid — mis uudis see siis on? Muidugi oli jutt Tuglase novellidest. Jah, kirjandusloo jaoks on niisugune konspiratsioon küll täiesti läbinähtav, tsaarivõimude petmiseks sellest aga piisas. Kirjad Ålanderite «nooreka perekonna» noortelt. Loed kirjavahetuse ühte poolt ja lausa õnnetuks teeb, et pole lootustki kunagi

lugeda mõlemaid pooli korraga. Nii huvitavad ja sisukad inimesed aimuvad ammuste kirjade taga. Mis siis ikka, lohutad end sellega, et niiviisi jääb lugeja fantaasiale ehk rohkemgi mänguruumi Solbackeni ja selle noorte elurõõmsate asukate ning nende vahekordade kujutlemiseks.

Loetelu kirjandus-, kunsti- ja kultuuritegelastest, kelle kirju võime siin lugeda, ulatuks mitmel-mitmel alal kümnetesse. Esirinnas muidugi eesti kirjanikud, esindatud peaaegu *in corpore*. Selguvad üldjoontes ka Tuglase teised huvisuunad, saame ettekujutuse tema rahvusvahelistest kontaktidest. Kõige tihedamalt «asustatud» välisriik Tuglase kirjavahetuse geograafias on kindlasti Soome. On ju sellel maal olnud eriline koht tema pagulasaastate biograafias. Sinna on hiljemgi viinud ja viivad praegugi mitmesuguste sidemete ja suhete sitked niidid.

Nii nagu ei ole täpselt sarnaseid inimesi, ei ole ka ühtelangevaid suhteid eri inimpaaride vahel. Eks ole seetõttu laadilt ja toonilt väga erinevad ka kirjavahetused, mis neid suhteid jäädvustavad ja peegeldavad. Näiteks J. Barbarus on alati kõigis oma kirjades, iga vähegi ulatuslikum kiri nagu improviseeritud autoportree. Hoopis erinevad on selles mõttes August Gailiti kirjad: vaimukad, stiilikindlad, alati valmis groteski kalduma ja hüperbooli kasutama. Kuid imelik küll, needsamad jooned, mis Gailiti raamatutes moodustavad kirjaniku isikupära ja stiili, peidavad tema kirjades saatja isikut, mõjuvad teatraalselt. Nii mahuka kirjavahetuse puhul iseenesestmõistetava kirevuse, laadide paljususe juures on iseloomulik ja oluline tähelepanna, et on suhteliselt väga vähe kirju, mis on kirjutatud lihtsalt niisama asja ees, teist taga kirjavahetuse alalhoidmiseks või ainult mõne abstraktsema probleemi juures mediteerimiseks. On muidugi konkreetse ajendita kirju ja ei puudu ka üldisemad meditatsioonid, kuid ikka on kirjas ka mingi asi, mis tahab ajamist ja korraldamist. Ikka selgub, et kuskil on vanker, mis muidu ei hakka liikuma, kui Tuglas käsi külge ei pane. Ikka kirjutatakse Tuglasele kui toimetajale, kui organisatorile, kui inimesele, kellelt alati võib loota, peaaegu nagu nõudagi mõnes ühises asjas eestvedamist, õiendamist, korraldamist. Enamasti on korraldamist nõudvad asjad olnud kirjanduslikud ühisüritused. Kuid koormale on lisa tulnud ka ühe või teise kolleegi pärast murepidamisest. Üheks iseloomulikumaks näiteks on ehk see, kuidas Tuglas korraldab Tartus Hendrik Adamsoni raamatute väljaandmist — alustades maakuulamisest Tartu kirjastajate juures ja lõpetades korrektuuride lugemise ning kaanematerjali valimisega. Seda 20-ndate aastate keskpaiga kirjastamiskriisi olukorras, kus asjaajamine väljaandja-

tega ja vähegi talutavate tingimuste saavutamine (üks H. Adamsoni raamat ilmus autori kulul — Tuglase ostetud paberil!) oli keerukas ja aeganõudev askeldamine. Ja pealegi ajal, kus «Loomingu» toimetamine andis nagoonii täiskoorma muresid ja sekeldusi. Adamsonile osutatud praktilise abi ulatuse võib üsna tiheda kirjavahetuse põhjal, mille mõlemad pooled on säilinud ja muuseumis olemas, üsna täpselt kindlaks määrata. Kuid asi pole ju selles. Hendrik Adamsonil oli tugev ja omapärane anne, tema võimalused oma loominguga avaldamiseks olid aga äärmiselt piiratud. Raske oli provintsipoeetil pääseda laulikute ritta. Keegi pidi appi tulema, seda nõudsid eesti kirjanduse huvid. See keegi oli jällegi Tuglas.

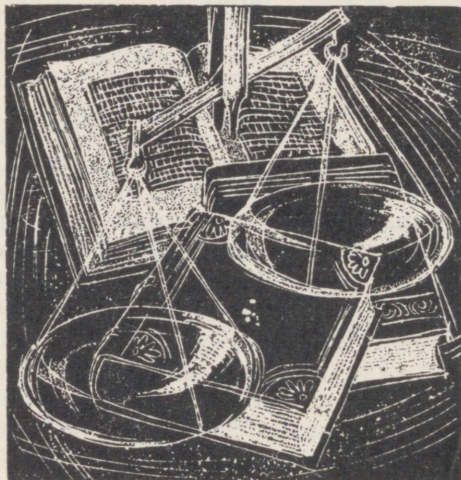
Jah, kirjad ja — kohustused, kirjad ja — töö. Töö, mis ei ole läinud oma raamatutesse, töö, mida järelpõlved, kes tunnevad kirjanikke ikkagi just teoste, loomingu järgi, ei aima ja millest kaasaegsetelgi korralikku ettekujutust ei saa olla. Kellele palju antud, sellelt ka palju nõutakse — kas nii? Sedapuhku ei ole sel sententsil nagu rakendust. Sest üks ole nende päevast päeva askelduste seas palju niisugust, mis oleks jõukohane olnud hoopis igapäevasemate võimetega inimesele. Võõraste käsikirjade ümberkirjutamiseks, et neid trükimasinale lähemale aidata, ei pea ise tingimata suur kirjanik olema. Aga et suur kirjanik olles niisugust tähelepanematut tööd mitte ära põlata, selleks peab olema suur inimene.

*

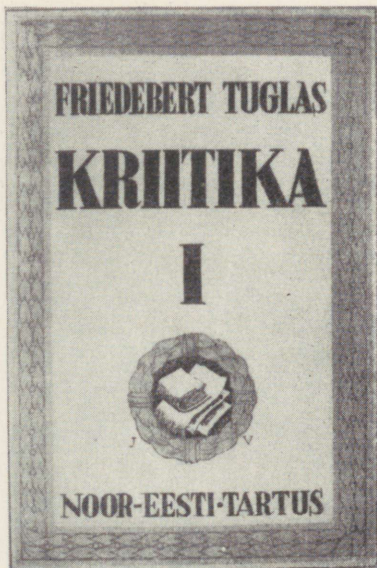
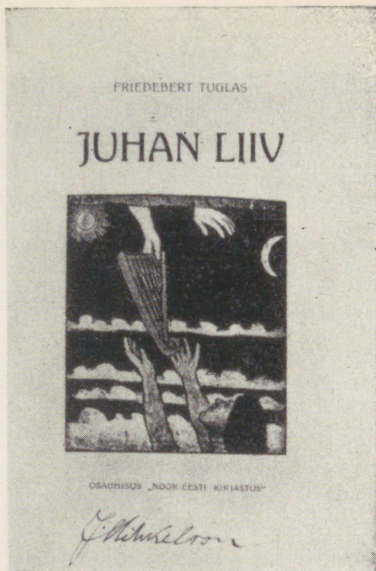
Kirjad ja käsikirjad, mis mappidesse jaotatult täidavad mahuka riuli ning rohkemgi ja mida me üheskoos siit-sealt natuke sirvisime, on väga terviklik materjal selles mõttes, et näitab konkreetselt ning hoopis uue sügavuse ja laiusena seda erakordselt töömahukat osa, mis Friedebert Tuglasel on pika aja kestel eesti kirjanduse ja kultuuri arengus olnud. Thomas Carlyle on sõnastanud tähelepanuväärse mõtte: «Kultuuri suur seadus seisab järgmises: igaüks peab tegema seda, milleks ta on võimeline.» Võimed võimeteks, väga palju sõltub ka tingimustest, ning peaks olema selge, et soodsamates olukordades oleks ka Tuglas suutnud veelgi rohkem. Mida rohkem neid materjale lugeda, seda kindlamaks kujuneb järeldus, et olnud sotsiaalsetes raamides on Tuglas töötanud just nagu Carlyle eeltsiteeritud reegli järgi — kõike välja pannes, enese isikut ja loomingut alatasa tagaplaanile jättes, liialduseni ulatava ebaisekusega.

Loed ja mõtled: niisugune on see elu olnud. Tööpäevi kui palju ja kui pikki, puhkusepäevi — harva, aupäevi — mõni üksik. Loed ja mõtled, ning kõige valdavamaks jääb üldmulje: kujutus sellest lausa fantastilisena tunduvast tööhulgast, millega üks inimene, Friedebert Tuglas, on oma juba üle kuuekümne aasta väldanud kirjandusliku ja ühiskondliku tegevuse kestel toime tulnud.

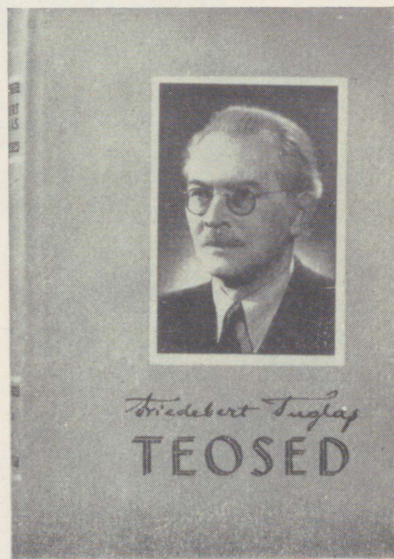
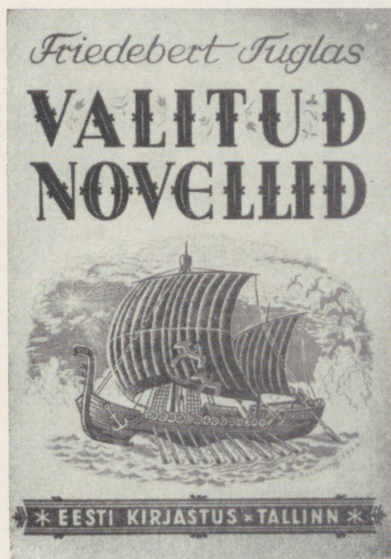
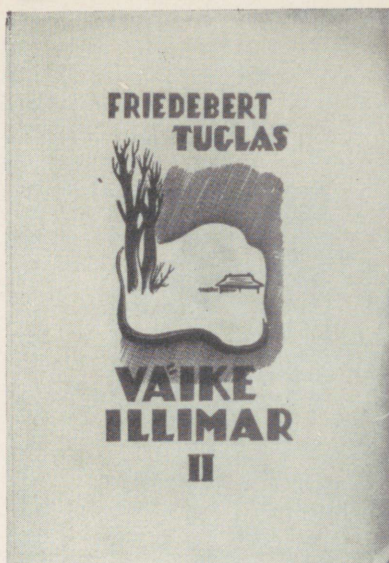
1965.

R. Kangert: Marginaalia. 1965.

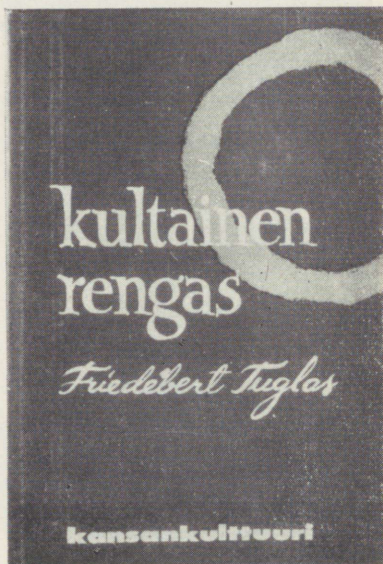
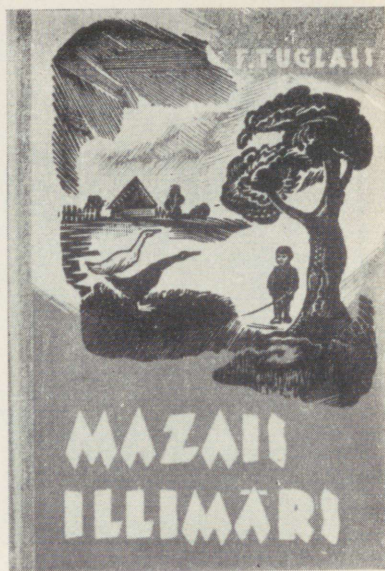
Hingemaa. 1906.
 Juhan Liiv. Kr. Raua kaas. 1914.
 Kirjanduslik päevaraamat. A. Vabbe kaas. 1921.
 Kriitika I. J. Vahtra kaas. 1935.

Väike Illimar II. A. Laigo kaas. 1937.
 Ühe Norra reisi kroonika. A. Johani kaas. 1939.
 Valitud novellid. G. Reindorffi kaas. 1942.
 Teosed I. 1957.

Маленький Иллимар. А. Venderi kaas. Moskva 1956.
 Маленький Иллимар. J. Soosteri kaas. Moskva 1958.
 Illimar. Berliin 1959.
 Mały Illimar. Varssavi 1962.

Mažasis Ilimaras. Vilnius 1959.
 Mazais Ilimārs. Rīga 1960.
 Малкият Илимар. Sofia 1965.
 Kultainen rengas. Helsingi 1962.

TEOSTE SÜNNILOOD

FRIEDEBERT TUGLAS

Kirjutades kord oma «Marginaalia» 52-st märkust, tärkas mul mõte anda ülevaade mu eneseigi teoste sünnilugudest.

Kirjaniku aineteleid põhjeneb küll suurel määral juhusel. Nähtu, kuuldu, loetu — kõik seemendab nii või teisiti mõttekujutust. Kuid iga autor valib aineid juba oma kalduvuste kohaselt ja veelgi individuaalsem on nende vormimisprotsess.

Mina isiklikult tunnen olevat enese rohkem seotud mineviku töö kui eluga. Ei suuda tihti enam kujutleda, kus elasin sel või teisel ajal aastakümnete eest. Seevastu tean aga peaaegu alati, kus ja milliseis tingimuses kirjutasin selle või teise teose.

Ja nii kujuneb teoste sünnilugude jälgimine õieti ka autori eluloo jälgimiseks. Asetatuina kronoloogilisse järjekorda märgivad teoste biograafiad ka autori enese liikumisi ajas ning ruumis.

Mu ilukirjanduslike ürituste enamiku arenemine on nõudnud küll aastaid, vahel aastakümneidki. Ja sellepärast näivad ka nende sünnilood tihti üksteisega kattuvat ning segunevat. Kuid tegelikult osutab nende kas või esmakordsegi lõpule viimise moment ülesande tõelist lahendamist. Ning neid momente võib juba enam-vähem täpselt järjestada.

Käesolevat ülevaadet kavandades alles selgus mulle eneselegi mu ilukirjandusliku toodangu laineline laad — ta tõusu- ja mõonajärgud. Ses suhtes polnud ma seni kaugeltki nii teadlik, veel vähem olin teadlik mõnede pikkade pauside põhjustest.

1

Minu «kirjanduslik tegevus» jutumärkides algas väga varakult. Õieti pole sellel olnudki mingit algpunkti: ikka nagu oleks kannustanud tung tegelda meeles tärganud mõttekujudega ja nende sõnastamisega. Ning vähemalt kümneaastasest east peale tekkis ka nende mõttepiltide paberile kinnistamise vajadus.

Millistes välistingimustes ja eeskujudel see toimus, sellest olen juba jutustanud oma «Noorusmälestustes». Ma harrastasin kõiki kirjandusvorme, kirjutades «luuletusi», «jutustusi», «näiden-deid». Iga aasta «toodangu» võtsin ma kokku ja kõitsin, kui olin omandanud vastava oskuse, ka ise raamatuks. Vähemalt mäletan juba säärast 1897. aastaga märgitud kogu. Kuid vähe-segi enesekriitika kasvamisega hävitasin ka kordamööda eel-miste aastate toodangu. Võib-olla kadus seejuures midagi, mis oleks pakkunud tagantjärele isegi mingit huvi.

Kui ma esmakordselt tõeliselt «kirjandusse jõudsin», siis oli meie perekond just linna asunud. Elasin oma esimest agulipoisi aastat ja käisin Tartu Linnakoolis. See esimene trükitäheni jõudmine toimus küll väga algelises vormis ja vähenõudlikus kohas. Kuid nähtavasti ei eeldanud paremat nii 15-aastase autori võimed kui ka kirjanduslike eeskujude ring.

Siil. Kirjutasin selle töökeese 1901. a. kevadel. Ei mäleta midagi aine leidmisest ega selle käsitlemisprotsessist. Ainult kirjutamiskoht on kindel: Tartus vanemate kodus — Tal-linna tn. 34, — koht, millega on seotud veel paljudki mu kirjan-duslikud katsetamised. Samuti ei mäleta, millisel tõukel ma otsustasin just sellele katsele käiku anda. Igatahes ilmus «Siil» samal aastal «Lastelehe» novembrikuu numbris, milline leheke oli tollal «Postimehe» lisaks ja mille toimetajaks oli pastor ning luuletaja J. Bergmann. Mulle näib, et viimane veel omaltki poolt oli töösse sõnamagedust lisanud.

See minu trükimustaga ristimise koht ja laad on mind hiljem vahel kiuslikult riivanud. Ning sellepärast kirjutasingi «Siili» 1951. a. kevadel täitsa uuesti — täpselt 50 aastat pärast ta esi-mest sõnastamist. Vahepeal olin olnud pool sajandit kirjanik ja täitnud tuhandeid lehekülgi. Nüüd olin aga väljaspool kir-jandust, ja «Siili» teine redaktsioon ei leidnud sedagi avaldamis-võimalust, mille leidis esimene. Ta pääses trükini alles 1956. a. «Sirbis ja Vasaras» ning järgmisel aastal mu «Teoste» esime-ses köites.

Hunt. Juba 1901. a. sügisest peale jagasin ma oma koolipoisi-kambrit Nikolai Köstneriga. Ja tema jutustaski kord loo, mis pidi olema juhtunud tema kodukandis: hunt kukkunud talu kaevu ning inimesed pistnud hirmuga kaevu ääres laulma. Kirjutasin sellest järgmisel aastal jantliku jutustuse, varieeri-des seda omal kombel edasi. Juhuslikult sattus käsikiri Gustav Suitsu kaudu, kellega olin seks ajaks juba tutvunud, «Posti-mehe» toimetusse. Ja siis ilmuski see «lookene lähemast mine-vikust» sügisel 1903 «Lindas», millist ajakirja samuti «Posti-

Fr. Tuglase joonis.

mehe» ringkond välja andis. 1913. a. kirjutasin «Hundi» uuesti, mõnd peatükki põhjalikult muutes. Iga uue trüki puhul olen suuremaid või vähemaid muudatusi ette võtnud, aga 1957. a. lühendasin teost sel määral, et see koosneb nüüd 12 peatüki asemel ainult 8-st. (Vt. ka «Noorusmälestused» pt. 32 ja «Kirjandusloolisi pisivesteid» märkus 21.)

«Hundi» mõningane õnnestumine andis mulle mõtte terve «loomade-seeria» kirjutamiseks. Sellest oligi mul a. 1903 valmis niisama rahvajutul põhinev ja niisama jantlik lugu «Säga», mis aga hiljem hävis.

1903. a. kevadel lõpetasin mõnede seikluste järel linnakooli. Kõigi muude ülesannete kõrval tegelesin aga üha viljakamalt ka kirjanduses. Nii ilmus minult samal aastal «Postimehes» kümmekest vestelist töökest. Peale nende kirjutasin aga rohkesti muudki, millest ainult osa säilinud. Mainigem siin vaid pikemaalisi.

Kevad. Kirjutatud pärast kooli lõpetamist 1903. a. kevadel. Ilmus sama aasta lõpus K. Söödi «Piltidega Naljakaalendis», pealkirja all «Kevad' tuleb...» Olin kirjutanud kolm kevadmeeleolu-pilti, kuid teised olid toorepoolsed ega ilmunud kunagi.

Asuja. Katsetades mitmesugustes kirjanduslaadides, kirjutasin samal aastal ka «Asuja», mis ilmus küll alles 1905. a. «Noor-Eesti» I albumis. Kui ma ta aga 1913. a. uuesti «Liivakellas» avaldasin, siis juba põhjalikult ümber mõeldud sõnastuses, samuti ka veel hilisemais väljaandeis. (Juhani Aho võimalikust eeskujust «Asuja» kirjutamisel vt. «Noorusemälestused», esimene trükk, pt. 35.)

Nõiutud ringis. Vist töö, mille puhul esimest korda on viidatud Gorki mõjule minusse. Kuid vaevalt olin tollal Gorkit mainimisväärselt veel lugenudki. Küll aga oli mul siin eeskujuks nimelt Gogol ta «Surnud hingedega». Suur eeskuju — ja täitsa mu võimeid ületav suurromaani kavatsus minu poolt. Säilinud katkend pole teose algusest, vaid selle teine või kolmas peatükk. Meeles on veel osa, milles kirjeldasin ühe tuuliku elanikkonna laadale minekut. Igatahes oli teosest neli-viis korda nii palju valmis, kuid ainult see osa ilmus «Noor-Eesti» I albumis 1905. Muu põles 1908. a. sügisel Oulunkyläs ühes mu teiste käsikirjadega. Ma olingi sest kavatsusest toleks ajaks juba võõrdunud. Gogoli mõjust ei tundu kahjuks midagi. Ja mis on vahest Gorki romantikast, siis on see pärit küll ajavaimust enesest. (Vt. ka «Noorusemälestused», esimene trükk, pt. 35.)

Kõhutäis. Haarasin tollal kõige erinevamate ainete järele, ja nii sündis ka nagu poolkogemata see külalõhvardi kujutus. Ta ilmus «Postimehes» pealkirja all «Kui aga kõht täis saab!», samuti «Liivakella» esimeses trükis 1913. Teises trükis see puudub, küll aga leidub jälle kolmandas. 1954. a. töötasin ta põhjalikult ümber ja 1956. a. samuti.

Surm lilledes. Tolleaegset kirjanduslikku meeleolu jälgides kirjutasin vähemalt juba 1903. aastast peale rohkesti lühipalasid, miniatuure, laaste. Kuid nende puhul varitses ikka vormitusse meeletusse või pinnalisse allegorismi langemise hädaoht. Üldmainitu on mu varasemaid seda laadi katseid. Hiljem olen seda miniatuurizānri pidevalt viljelnud. Edaspidi on aga siin käsitletud ainult neid üksikuid väikepalu, mille sünnitingimustest võib midagi konkreetsemat öelda.

Küllap olid minu 1903. a. ilmunud kirjanduslikud katsetused osaliselt soovitusel, et mind sama aasta sügisel «Postimehe» juurde teenistusse võeti. Küsimuses polnud muidugi mitte toimetustüüpi, vaid talituse raamatupidaja A. Kitzbergi abilise koht. Ometi tähendas see mulle juba nii varases eas lähemat tutvumist ajalehetöoga, toleaegse avaliku eluga ja selle tege-

lastega. Kõik see aitas kiirendada ka minu kirjanduslikku arenemist.

Nii sain järgmisel aastal juba hakkama paari nõudlikumagi palaga. Noil ajal võtsin enesele ka «Villem Tuglase» varjunime.

Ena viis hälli heinamaale. Novelleti aine andis mulle «Postimehe» juures teenimisel toimetusliige A. Paulmeister — kuuldavasti kuskil juhtunud loo järgi. Pidin selle jutu kirjutama ühe jõululehe jaoks, kuid ta ilmuski esimest korda alles suvel 1905 «Lindas». Seejuures saab töökesse juurde lisatud märkusest käsituse, nagu oleks see kirjutatud mingil kirjanduslikel «ainetel», ja ajakirja aastakäigu sisukorras on ta liigitatud otse tõlgete rühma ning autorinimena märgitakse «Villem Douglas». Muidugi on siin tegemist täieliku väärnimistamisega. Paulmeistrilt olin saanud ainet ainult anekdoodi ulatuses ja selle kirjanduslik käsitlus on täitsa minu poolt.

Idamaa öö. Sügisel 1904 kirjutasin pikema veste «Nagu laul, mis riimita». See oli mõeldud protestina ametliku sõjavaimustuse vastu Vene-Jaapani sõja puhul. Veste ilmus «Postimehes» ja hiljem «Liivakella» esimeses trükis, kuigi ümbertöötatud kujul. Teises trükis ilmus aga ainult see sissejuhatus, pealkirjaga «Katke», kuna kolmandas trükis on juba praegune pealkiri.

Samal 1904. a. sügisel lahkusin ma «Postimehe» teenistusest ja astusin H. Treffneri gümnaasiumi edasi õppima. Ning vähemalt hiljem olen mõistnud, et see lahkumine toimus päris õigel ajal. Just «Postimehe» juures olles olin hakanud kriitilisemalt suhtuma meie avalikku ellu ja selle tooniandvaise esindajaisse. Paari viimase aasta jooksul oli hakanud kujunema ka see ringkond, keda tuntakse «Noor-Eesti» nime all ja kuhu minagi kuulusin. Oli ette näha ajapikku üha kasvavat vastuolu mu seniste leivavanematega, vähemalt kultuuriküsimustes. Kuid veel midagi hoopis olulisemat: just sel aastal tutvusin ma sotsiaaldemokraatliku liikumisega ja liitusin salaorganisatsiooni. See tähendas põhilist maailmavaatelist murrangut, mille mõju on kestnud kogu mu elu läbi. Et see ka mu kirjanduslikus tegevuses pidi avalduma, on selge. Ja esimeseks ulatuslikumaks näiteks ses suunas on jutustus-proosapoeem

Jumala saar. Sünnilooliselt aga osutab see teos, kui vähe võib kirjanik ses eas, milles mina siis olin, oma mõttekujutuse üle valitseda ja kuhu võib viia süütu jäljendamiskatse.

Oli parajasti jõuluvaheaeg 1904/1905 ja ma lugesin Vladimir Korolenko novelli «Les šumit». See valdas mu mõttekujutuse.

Vaistlikult hakkasin Korolenko jutustuse mõjul hilja õhtul (see oli 2. jaanuaril 1905) skitseerima väikest laastu, mis pidi kirjeldama ainult ühe rauga ja nooruki õhtumeeleolu. Algasin Korolenko sõnadega «Mets kohises», ja veel järgnevaiski lauseis tundus vist Korolenko mõju. Kuid siis läks see lahti. Kirjutasin poolteist kuud, peaaegu igal ööl. Mul polnud mingit kava ette nähtud, ei mingit sündmustikku, veel enam, ma polnud üldse mõelnudki mingit jutustust kirjutada! Järk-järgult tõusis mu silme ette arhailine maastik. Jälgisin osalt oma lapsepõlve kodu Ahja ümbrust, samuti kui kasutasin isa jutustusi vanaisast-metsavahist. (Ka isa jutu järgi kinnistatud märkmed «Endisaegu» on pärit samast talvest.) Kuid lõplikult ei tea, kust kõik tuli. Tean ainult, et tõlgitsesin alateadlikult neid romantilis-revolutsioonilisi meeleolusid, mis täitsid õhku. Ja samuti tean tagantjärele, et niisama alateadlikult kasutasin esimesena meie kirjanduses soo-motiivi, mida teised hiljem on kasutanud teadlikult (Suits, Luts, Roht). Kõik mu ümber põles ja ma ise põlesin. Mis siin veel kõnelda kompositsioonist või stiilist! Ene-selegi märkamata siirdusin proosast salmidesse ja salmidest jälle proosasse. Kirjutasin, nagu näis sel hetkel kergem olevat. Ainult Korolenko mõjust pole jäänud jälgegi peale esimese lause. (Siiski, Korolenko räägib müstilisest metsavaimust, ja sellest olen nähtavasti saanud inspiratsiooni oma soovaimule. Kuid Korolenkol jääb see ainult juhuslikuks detailiks.)

«Jumala saar» on ühtlasi ilmseks piiritähiseks ka mu puhtkirjandusliku suuna vahetumisel. Oma nooruskatseis olin ma vaistlikult jälginud enam-vähem realistlikku rahvaelu kujutamist. Kui sellest vahel kõrvale põikasin, siis toimus see eba-teadlikult. Läheneva revolutsiooni tunnetamine tõi ellu jälle riskimiskirge ja kirjandusse revolutsioonilist paatost ning romantilist sõnamaterjali. See kõik oli võõras ja vastuvõetamatu isegi mõistuspärasele vasakule rindele. Polnud ime, et üks selle esindajaist «Jumala saare» puhul varsti väitis, et seda ainult hulludearstid võivat mõista! Ja eks viidatud kurikuulsais «Tokerjaiski» sinnapoole...

Sääraste kriteeriumide kehtimisel ei saanud ma «Jumala saart» muidugi kuskil avaldada, isegi kui ta oleks küpsem olnud. Ja siis ilmus veel muidki tõkkeid. 1905. a. suvel korraldati minu korteris kaks põhjalikku politseilist läbiotsimist. Mõlemal puhul pääsesin ise, kuid kõik mu käsikirjad võeti juba esimesel läbiotsimisel ära, nende hulgas ka «Jumala saare» oma. Alles mõni päev pärast oktoobrimurrangut 1905 läksin sandarmivalitsusse, ja revolutsiooni esimese mulje all anti kõik mu paberid tagasi. Kui oleksin kas või nädalapäevadki hiline-nud, poleks neid küll enam saanud, ja siis oleks ka «Jumala

saar» olematuks jäänud. Sest mingit ärakirja mul polnud ja teist korda pole võimalik säärast teost kirjutada. Kuid avaldada ei saanud ma teda ka nüüd. Elades 1906. a. sügisel juba pagulaseks Helsingis, kirjutasin suure osa Maia põgenemisloost juurde, ja sellepärast erinebki see pisut selgema stiiliga. Lõpuks olid 1907. aastal uusromantilised meeolud juba meiegi kirjandusse tunginud, ja siis ilmus ka «Jumala saar» «Noor-Eesti» II albumis. Kuid selleni olin neid meeolusid ise juba paari aasta jooksul viljelnud. Hiljem olen «Jumala saart» iga uue trüki puhul viimistlenud. 1956. a. kirjutasin teose koguni kaks korda täitsa uuesti. See oli vist juba viies redaktsioon. (Vt. ka «Noorusmälestused» pt. 41 ja «Pagulasaastad» pt. 11.)

Muinasjutt usust, Laul näljale, Öised kosed, Suvine päev ja Elulaul — kinnistatud kõik Tartus 1905. a. revolutsioonikevadel ja -suvel, mil kirjutasin veel teisigi samalaadseid poolvärsi-, poolproosavormilisi miniatuure. Neist ilmus «Muinasjutt usust» esmakordselt J. Liliénbachi albumis «Mõtted» I 1909, «Öised kosed» lendlehes «Tagasi» 1907, «Suvine päev» albumis «Võitluse päivil» 1905, pealkirja all «Kui vihma sadama hakkas», «Elulaul» aga «Noor-Eesti» II albumis «Jumala saare» proloogina, milleks polnud alguses küll mõeldud.

Oma päikese poole. Isiklikult tunnetatud revolutsiooniline romantika, kuigi ka siin on vist räägitud Gorki mõjust. Algasin selle novelleti kirjutamist Tartus suvel 1905, kui esimest korda pöranda alla sattusin, kahe läbiotsimise vahel. Siis siirdusin Valka F. Karlsoni poole, kus varjasin end kuni oktoobripäevadeni. Töötasin seal tõlgete kallal, kuid paaril augustikuu ööl kirjutasin sellegi teose lõplikult valmis. Ta ilmus sama aasta lõpus albumis «Võitluse päivil», pärast sissejuhatava novellina kogus «Kahekesi» (1908), kust kandus üle «Liivakella». 1956. a. kirjutasin teose täitsa uuesti.

Noil päevil. Kirjutasin selle revolutsiooni-veste 25. okt. 1905 — nädalapäevad pärast eeltsensuuri langemist. Ta ilmus kohe «Uudistes» mu täie nime all, ja kuigi ma ses lehes midagi muud pole kirjutanud, siis süüdistati mind just selle põhjal hiljem sõjakohtus muu seas ka nagu «Uudiste» kaastöölis. Pärast ilmus «Noil päevil» ka veel «Liivakella» esimeses trükis. Kuna ma aga hilisemaiski redaktsioones sest teosest ometi midagi väärtuslikumat ei suutnud teha, siis jääb ta mu kogutud teostest lõplikult välja.

Talvine tuul. Kui novembri algul 1905 jälle Valgas olin, siis soovitas Karlson, et läheksin Võrru poliitilist koosolekut korraldama. Läksingi sinna ja saingi «Kandle» seltsilt loa ta ruumes koosolekut pidada. Kuid maakonnaülem Krõžanovski tahtis mind kohe arretereida. Karlsoni tuttavad ei usaldanud mind enam eneste pool pidada. Varjasin end siis Riia tänavas ühes võõrastemajas ja kirjutasingi seal 5. novembril viletsa küünla valgel selle laastu. Öösel põgenesin linnast. (Vt. «Noorusmälestused» pt. 49.)

Meri. Skitseerisin selle poemi Tallinna Toompea vanglas, kuhu sattusin arreterimisel «Volta» vabriku keldris ja kus olin 11. detsembrist 1905 kuni 17. veebruarini 1906. Vangla elu karistussalkade tegevuse ajal oli õudne: öösel ragisesid rauduksed ja visati veriseks pektstud inimesi kongidesse või viidi teisi mahalaskmisele. Mul eneselgi oli põhjust oma elu pärast karta. Sellises meeolus kinnistasin «Mere» visandi pakkimispaberile. Vanglast pääsedes viisin käsikirja salaja kaasa. Viimistlesin seda 1906. a. märtsis või aprillis Peterburis, kus elas Zabaškanski prospektil Aleksander Netliefi nime all. «Meri» ilmus esmakordselt Peterburi E. Üliõp. Seltsi albumis «Ääsi tules» I 1908 ja selle järel kõigis mu teoste kogudes ning väga paljudes teistes väljaannetes. (Vt. ka «Noorusmälestused» pt. 58 ja «Mere» 1966. a. eriväljaande eessõna.)

Hingemaa. Aine saadud otseseist isiklikest kogemustest. Tegin 1903. a. sügis-suvel pikema jalarännaku Võrumaale. Ühel viimasel hilisõhtul juhtusin pimedal maanteel kokku ühe kantnikuga, ja et mul ööseks kuhugi polnud minna, siis läksin tema poole. Kordus umbes «Hingemaa» lugu. Mis sel ööl nägin ja kuulsin, see ei ununud. Varsti pärast kojujõudmist hakkasin kirjutama jutustust, mille viienda peatüki lõpetasin 28. sept. 1903. Viimse peatüki kirjutasin aga alles 1906. a. kevadtalvel Peterburis elades, esimese revolutsiooni ja selle lämmatamise mõju all. Sellest siis jutustuse suurema osa kirjeldav, kuid lõpu dramaatiline iseloom. Viimises peatükis on kasutatud ka Toompea vangla muljeid, kus kohtasin paari säärast kantnikku. Nii ilmus «Hingemaa» 1906. a. suvel mu esimese iseseisva raamatuna. (Vt. lähemalt «Pagulasaastad» pt. 4 ja 5; samuti «Hingemaa» 1941. a. väljaande järelsõna.)

Suveöö armastus. Alustasin selle novelli kirjutamist sügisel 1905, elades salaja F. Karlsoni pool Valgas. Esimesed leheküljed skitseerisin 4. oktoobril, hilja õhtul, kui Karlson oma abilistega samas toas magas. Suurema osa kirjutasin aga Tartus 1906. a.

suvel, mu vanemate kodus, kus elasin poolsalaja, kartes ise kogu aeg arreteerimist. Lõpetasin 17. augustil. Praegune novell sisaldab ainult esimese poole mu kavatsusest, — pidi tulema veel teine peatükk, mis oleks kirjeldanud järgmist päeva. Varsti aga mõistsin, et jätku ei vajatagi. Väga teadlik ma selle töö kirjutamisel polnud; kui ta ehk siiski õnnestus, siis ainult juhuslikult, nagu oli lugu kõigi mu varasemate teostega. (Vt. ka «Pagulasaastad» pt. 5.) 1955. a. kirjutasin selle novelli veel kaks korda uuesti.

Igavesest ajast igavesti, Kätkilaul ja Kolgata teel. Kirjutatud kõik talvel 1906/1907 Helsingis, kuhu olin asunud juba 1906. a. sügisel, millisest daatumist algab ka minu üle kümne aasta kestnud pagulaselu. Esimene neist miniatuurest ilmus esmakordselt «Tööliste jõulualbumis» 1908, teine J. Lilienbachi «Lendlehes» ja kolmas samuti «Lendlehe» erinumbris, «Kolgata» kevadel 1907, pealkirja all «Kui rahvas käib Kolgata teel»; ühtlasi oli Lilienbach isegi oma väljaande pealkirja valinud minu miniatuuri järgi. Ja nagu hiljem selgunud, suletigi Lilienbachi ajakiri peamiselt minu «Kätkilaulu» avaldamise pärast. (Vt. «Сов. Эстония» 1961, nr. 123.)

Unede kuristik. Mitmesugustel põhjustel kujunes mu esimene talv Helsingis küllaltki raskeks. See kajastub ka mu tolleaegseis kirjanduslikes üritusis. «Unede kuristikus», mille kirjutasin 1906. a. lõpus, tundub revolutsiooni lämmatamise õud veel nii lähedasena. Täpsema kuju tööle andsin alles enne ta avaldamist albumis «Voog» 1913. 1960. a. kirjutasin teose veel kord uuesti, seda tunduvalt lühendades. (Vt. ka «Pagulasaastad» pt. 11.)

Surma sammud, esialgse pealkirjaga «Surm». Seegi roostene ja raskevaimuline teos on kirjutatud mu Unioninkatul olnud sünges Helsingi korteris. Õnneks ei ilmunud ta kunagi esialgsel kujul, kuigi teda mitmele poole pakkusin. Ka hilisemate paranduste ja ümbertegemistega pole ma rahuldavaid tulemusi saavutanud. Viimane kord kirjutasin teose täitsa uuesti a. 1965. (Vt. lähemalt «Pagulasaastad» pt. 11.)

Midia. Kevadel 1907 sõitsin esmakordselt Ahvenamaale. Elasin seal kolm kuud peaaegu üksi — Önningby külas Nedra Knapani talus. See suvi oli mu arenemisele mitmeti olulise tähtsusega. Olin äkki eraldatud kõigest senisest, jätetud iseenese hoolde, väheste raamatute ja ümbritseva looduse seltsi. Ma lugesin ajaloolisi ja loodusloolisi teoseid ning liikusin päevade

kaupa metsas ja merel. Ma nägin looduse värve ja vorme otsekuu uusel silmil, nagu olid näinud neid ka Triik, Mägi ja Tassa, kes olid veetnud siin eelmise suve ning samuti pisut teistena saartelt lahkunud. Muidugi püüdsin ma kohe ka seda uut elu ja looduse tunnetust oma kirjanduslikes katseis kajastada. Ja kuigi tulemuseks olidki enamasti vaid pooleli jäänud katked, siis suutsin ometi ka paar tööd lõpule viia.

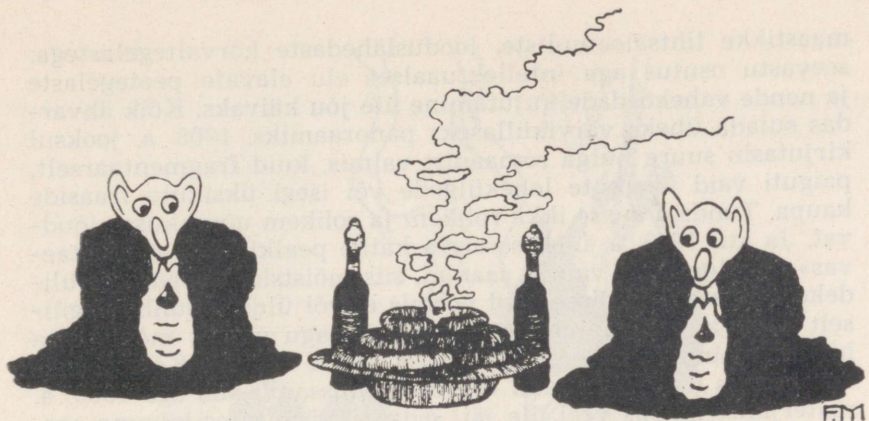
Esimene neist oli novell «Midia», mis piirdub küll ühe inimtüübi kujutusega, kuid lõpuks ikkagi mingi terviku moodustab. Oieti võrsusid ka selle teose kavatsused veel minevikust. Olin 1906. a. lõpus kirjutanud Peterburi eesti lehe «Kiir» jaoks poolvestelise loo «Kahel pool seina». (Ilmus hiljem ka «Liivakella» esimeses trükis.) Nüüd püüdsin seda Ahvenamaal jätkata, kuid aine oli mu teadvuses juba kasvanud, ja ma töötasin hoopis suurema sisemise pingega. Ometi ei suutnud ma kogu kavatsust kunagi lõpule viia ning kolmas osa, mis pidi kujutama Midia vangistamist, jäigi kirjutamata. Käesoleva katke lõpetasin 2. juunil, ja nii ilmuski ta järgmisel aastal kogus «Kahekesi». 1956. a. valmistasin uue redaktsiooni, mille kaks korda ümber kirjutasin ja mida 1965. a. veel kord oluliselt muutsin. (Vt. lähemalt «Pagulasaastad» pt. 15.)

Notturmo. Teine, küll hoopis lühiulatuslik üritus, mille samal suvel Ahvenamaal lõpule viisin. Aineks mälestus Kastelholmi lossi külastamisest. See miniatuur oli laadilt juba lähemal sellele stiliseerivale impressionismile, mida siitpeale mõne aja harrastasin. (Vt. lähemalt «Pagulasaastad» pt. 15.)

Palavikud. Tüüpiline näide mu teistest kirjutamiskatseist suvel 1907. Ahastavaid loomispalavikke, kuid võimetus tõeliselt midagi luua. Ahvenamaa maastik ja mu ärklitoa interjäär Nedra Knapansis.

Hääled varjudest, Sügise viiul ja Ärasõit. Lahkunud sügisel 1907 Ahvenamaalt, sõitsin Tartu ja elasin seal mõne aja väga salaja vanemate pool. Ainult harva usaldasin linnast välja hiilida ja liikuda sügiskolletavate põldude keskel. Tollal skitserisingi need kolm laastu, masendatud nii enese kui ka ümbritseva elu jõuetusest. Kõikjal vaid ülepaistatud pessimism ning ülepingutatud sõnastus...

Õnnetund. Sõitnud tagasi Soome, leidsin juhuslikult korteri Helsingi lähedale Oulunkylässe Ålanderite perekonda, mis jäi mulle järgneva kümneaastase ringirändamise jooksul ikka kindlaks peatuskohaks. «Õnnetund» oli esimesi katseid, mis

Fr. Tuulas: Muinasjutt. 1907.

sinna asudes sõnastasin, üha senise pessimismi paelus. Aineks meeleolupilt Oulunkylä vaksalist. Laast ise ilmus esmakordselt alles «Postimehes» 1918.

Toome helbed. Oulunkylässe asumine tähendas ometi uut järku mu arenemises. Siin jätkus tol kaunil sügisel juba Ahvenamaal alanud intiimsem süvenemine loodusse ja avarus üha rohkem ka kirjanduslike eeskujude ring. Nii tutvusin just siin J. P. Jacobseni toodanguga. Ja nii oligi novell «Toome helbed» teos, millega siin kõigepealt hakkama sain — juba nõudlikuma stiilikäsitusega. Kirjutasin täpselt kuu aega, peaaegu iga päev, vaheaegadel jalutades vaikseis sügismetsades. Mu tuba vanas Ålanderite suvilas oli õhtu poole, kollased kased seisid akna ees, kõik koltus ja närtsis. Ning just ses sügisese miljöös kirjutasin ma oma kevadisema teose, pannes lõpppunkti 17. oktoobril. «Toome helvete» teatav õnnestumine andiski mulle mõtte iseseisva novellikoguga esineda. Ja nii ilmus ka see teos järgmisel kevadel kogus «Kahekesi». 1955. a. kirjutasin novelli täitsa uuesti. (Vt. lähemalt «Pagulasaastad» pt. 17.)

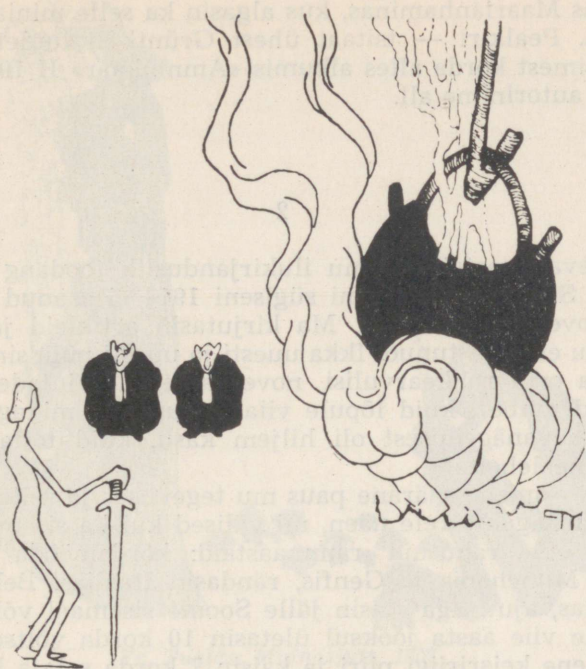
Pühajärv. Pärast «Toome helvete» lõpetamist näis olevat kerge asuda sama meetodiga mõne suuremgi kavatsuse kallale. Ja selleks oli romaan «Pühajärv», mille idee oli tärganud juba Ahvenamaal. Kuid oli lihtne rahvastada selliseid lüürilisi

maastikke lihtsaloomuliste, looduslähedaste kõrvaltegelastega; seevastu osutus aga intellektuaalset elu elavate peategelaste ja nende vahekordade kujutamine üle jõu käivaks. Kõik ähvardas sulada üheks värviküllaseks panoraamiks. 1908. a. jooksul kirjutasin suure hulga romaanist valmis, kuid fragmentaarselt, paiguti vaid üksikute lehekülgede või isegi üksikute fraaside kaupa. Tundsin enese ikka rohkem ja rohkem ummikusse jõudvat. Ja kui 1909. a. ühe iseseisva katke pealkirjaga «Õhtu taevas» olin lõplikult valmis saanud, siis mõistsin, et säärases üli-dekoratiivses ja stiliseeritud vormis ei või üldse psühholoogiliselt veenvat romaani kirjutada. Kuid nagu osutus mõni aasta hiljem, polnud see töö ometi päris asjata tehtud. Kõigest sellest võrsus nimelt romaan «Felix Ormusson». Mis aga 1908. a. materjalist ka siis veel üle jäi, seda püüdsin alles kümme aastat hiljem kuidagi trükikõlvuliseks teha. Teenides 1918. a. «Postimehe» toimetuses ja sõites suvel nädalapäevadeks Pühajärvele, võtsin ka vanad käsikirja-riismed kaasa. Ja seal, Saare talus, andsingi mujal kasutamata jäänud «Pühajärve» osadele selle katkendliku kuju, mis teosel praegu on. Sellisena ilmus ta ka «Postimehe» lisas sama aasta sügisel. 1965. a. töötasin teose veel kord põhjalikult ümber. (Vt. ka «Pagulasaastad» pt. 17.)

Must laev. Kevadel 1908 asusin Tartu, elades seal üle kolme kuu Villem Grünthali nime all Näituse (pärastises Kooli) tänavas. Mu olukord oli ohtlik, töötingimused halvad. Lugesin sel suvel muuseas Vilde hiljuti ilmunud «Prohvet Maltsvetti» ja skitseerisin selle «Valge laeva» mõjul 20. juunil miniatuuri «Must laev». See ilmus esimest korda küll alles «Valitud novelides» 1942.

Vilkuv tuli. Sügisel asusin jälle Oulunkylässe, kus töötingimused pidid olema paremad. Kuid nii selle kui ka järgmise aasta ilukirjanduslik toodang jäi ometi väheseks. Palju aega võtsid kaks peaaegu kõrvuti arenevat katset hoopis teiselt alalt: essee «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» ning uurimus «Põrgu väravas». Varsti pärast mu uut Oulunkylässe saabumist põles Ålanderite suvila maha ja ühes sellega suur osa mu pooleliolevaid töid. Jaanuaris 1909 toimus eesti pagulaste massiline arreteerimine Soomes, millest mina küll puutumata jäin. Need asjaolud ei soodustanud aga millessegi süvenemist. Kevadel 1909 sõitsin uuesti Ahvenamaale, kuid sealgi ei osutunud töötingimused seekord soodsaiks.

Ometi kirjutasin seal juunikuul Gölby külas novelli «Vilkuv tuli». Mul polnud oma tuba, elasin koos kahe soome kaubasel-

Fr. Tuulas: Muinasjutt. 1907.

liga, kuid päeval töötasin peretütarde pisitillukeses kambris. Tõuke novelli kirjutamiseks sain kahest Oscar Wilde'i postuumsest näidendist. Olin jõudnud piirini, kus mind enam ei rahuldanud see silutud poolromantiline stiil, mille olin leidnud paari aasta eest siinsamas Ahvenamaal. Kuid uued katsed kannatasid veelgi ohtlikuma, otse paroodiani ulatuva ülestiliseerimise all. «Vilkuv tuli» ilmus «Noor-Eesti» III albumis 1909, pärast «Õhtu taeva» 1913. a. väljaandes. Ja see jäigi viimseks novelliks, millega ma sedapuhku hakkama sain. Kirjutasin ta 1960. a. veel kord uuesti, samuti ka 1965. a. (Vt. lähemalt «Pagulasaastad» pt. 21.)

Nagu päikene üle suure vee. Hädaohtlikuks muutunud seisukorra tõttu pidin juuli alguses 1909 ruttu oma asukohta Ahvenamaal vahetama. Asusin Gölbyst hoopis kaugele Prestö saarele ja võtsin nimeks Villem Grünthal. 7. juulil olin saarte

pealinnas Maarianhaminas, kus algasin ka selle miniatuuri kirjutamist. Pealkiri — tsitaat ühest Grünthali luuletisest. Töö ilmus esimest korda alles albumis «Ammukaar» II 1943 Arthur Valdese autorinime all.

2

Järgnevail aastail jäi mu ilukirjanduslik toodang äärmiselt ahtraks. Sügisest 1909 kuni sügiseni 1914 ei saanud ma enam ühegi novelliga hakkama. Ma kirjutasin artikleid ja tõlkisin, kuid muu ei õnnestunud. Ikka uuesti ja uuesti püüdsin ma edasi arendada oma rohkearvulisi novelliaineid, kirjutades seniseid visandeid ümber, kuid lõpule viia ei suutnud midagi. Kõigest sellest vaevanagemisest oli hiljem kasu, kuid tollal viis see vahelgi meeleheitele.

See oli esimene säärane paus mu tegevuses ja selle põhjused olid, nagu tagantjärele näen, nii välised kui ka sisemised.

Elasin oma rahatuid rännuaastaid: kordamööda Helsingis, Pariisis, Münchenis ja Genfis, rändasin Itaalias, Belgias ning Hispaanias, ajuti aga elasin jälle Soome sisemaal või saarestikes. Selle viie aasta jooksul ületasin 10 korda võltsdokumentidega Vene keisririigi piiri ja käisin 7 korda salaja kodumaal. Kogu selle sinna-tänna heitlemise kaasnähtuseks oli aineiline kitsikus, tervislik nõrkus ja halvad tööolud. Et kõik see ühtekokku viljakat tegevust ei soodustanud, on enesetki selge.

Kuid ummikute ääril liikuva elu kõrval põhjustas seda loominguulist pöuda ka sisemine ummikusse jõudmine. Küsimus on nimelt vastuolust mu kirjanduslike taotluste ja võimete vahel. Ühelt poolt maailma nägemine impressionistliku realisti silmil, teiselt poolt aga püüd seda maailma kujutada stiliseeriva fantastiku võtteil. Tüüpilisemaid vastandteoseid: «Suveöö armastus» ja «Vilkuv tuli». Kuidas leida siin psühholoogiliselt veenvat sünteesi? Jäid üle vaid lakkamatud arvepidamised iseenesega. Nende vastukajasid ulatus veel järgmisegi loomisjärku: «Felix Ormusson», «Arthur Valdes» ja mõned kriitilised kirjutised. Süntees aga pidi tähendama kõige sügavamategi filosoofiliste probleemide või kõige fantastilisemategi nägemuste käsitlemist ometi realistlikus vormis. Seda meetodit võiks nimetada kas või ka sümbolistlikuks, kui sõnale ei anta juba eeskätt taunivat tähendust.

Esialgul ootas mu ees vaid elu- ja kunstikogemuste vähesusest tingitud ummik. Väljapääsu sellest ei osutanud ka mõned harvad tollal vormi võtnud väikepalad.

Fr. Tuulas: Muinasjutt. 1907.

Neljas dimensioon. Kolm miniatuuri, mis sõnastatud aastail 1911 ja 1912 ning mis kajastavad osalt mu Soome, osalt Pariisi raskusmeeleolusid.

Pilved. Veetsin oma neljandat Ahvenamaa suve, 1913, seekord Lumparlandis Rosenbergi talus. Koostasid seal novellikogud «Liivakell» esimese ja «Õhtu taevas» (Kahekesi) teise trüki jaoks. Viimasele tegi vinjetid A. Tassa, kes sealsamas suvitas, mina aga kirjutasin proloogi. Elasin jälle üleval ärkli-toas, mille aken vastu õhtu taevast. Maja oli kõrgel, ümbrus avar, sügise poole olid pilved joobnustav-kaunid. See proloog kandis «Õhtu taeva» teises trükis pealkirja «Pro domo mea», kolmandas aga juba «Pilved».

Andnud nende kahe koguga ülevaate mu senisest toodangust, jäin ise ometi näiliselt viljatuks. Ja see andis arvustusele omakorda põhjust rääkida isegi mu ilukirjandusliku tegevuse lõpust.

Siis tuli Esimene maailmasõda, asetades mu väga keerulisse olukorda. Välja ma Soomest, kus juhtusin sõja algul olema, enam ei pääsenud — peale ohtlike sõitude kodumaale. Aineliselt muutus elu veelgi kibedamaks, kui oli olnud seni. Veetnud suve 1914 Laadoga saarestikus ja käinud kodumaal, asusin jälle Oulunkylässe. Ja just seal toimus minuga mingi füüsiline ja vaimne «ime». Asetatuna kõige raskemaisse tingimustesse, pingutasin veel nagu viimast jõudu. Kuidas see kõik tuli, seda ma ei tea, kuid üleöö olin täitsa terve, närvid teraskõvad, hoolimata igast ohust, energiat igaks pealehakkamiseks. Ja sellest peale muutus mu elu paljuiks aastaiks üheksainsaks tööpäevaks. Kõigepealt avaldus see aga mu ilukirjandusliku toodangu kiires kasvus. (Vt. ka «Rahutu rada», 14. katkend.)

Vabadus ja surm. See oli esimene novell, millega ma 1914. a. sügisel Oulunkyläs Ålanderite uues suvilas hakkama sain. Kuid selle idee oli targanud ja esimene visand tehtud juba Toompea vanglas 1905. Ka «Ungru krahv» oli vangla pärimuste järgi seal kinni olnud, ja ma käisin isegi puukeldris, kus teda ahelais peetud. Nüüd liikus vangide keskel jutt, et selle keldri kaudu olevat võimalik maa alla pääseda ja põgeneda. Nägin isegi salakäigu ust, mis pidi viima Toompea sügavustesse. Kuid ka vangla ülemus oli kuulnud neist juttudest ja laskis puukeldri üldse sulgeda. (Vt. ka «Noorusmälestused» pt. 64.) Ma ei pääsenud oma novelli esialgsest visandist kaua kaugemale. Aja jooksul muutsin ainult oma ülesannet üha raskemaks. Tahtsin juba palja vormiga väljendada maa-alususe ahistavat raskust. Tahtsin, et tunduks tuim, tolmane k i v i. Sellest siis ka lõpuks need ühesugused suured lõigud, nagu üksteisele laotud kükloobilised kivirahnud. Ligi kümme aastat vaevas mind see idee. Kat-susin Pariisis mitu korda kirjutada, kuid ei saanud esimestest lehekülgedest kaugemale. Mäletan, kuidas kirjutasin kevadel 1910 ühe katkendi Naapolis Villa Nazionale pargis, ühel ööl, mil olin juba mitu ööd-päeva tänaval veetnud, ilma magamata ja peaaegu ka söömata. (Vt. «Pagulasaastad» pt. 38.) Nüüd, 1914. a. sügisel, võtsin «Vabaduse ja surma» nagu katseks jälle käsile — ja viisin paari nädala jooksul lõpule. Ta ilmus järg-misel aastal «Noor-Eesti» V albumis. Pärast «Teoste» esimese köite ilmumist 1957. a. muutsin novelli teksti veel tunduvalt.

Felix Ormusson. Talve algul 1914 kolisin Helsingi, kuna elu Oulunkylä-taolises väikeasulas osutus sõjaolude tõttu ohtlikuks. Elasin Gustav Suitsu nime all, väga ettevaatlikult. Kuid hoolimata rahutuist oludest kirjutasin just nüüd lõplikult ka «Or-mussoni».

Friedbert Tuglas,

Viimne tervitus

Simploni tunnelist leitud käskiri,

1

Ule kirjutame ikka selleks, et keegi meid loeks, kes
nüüd või vähemalt kirjengi. Seda teel ka merihädaline,
kes oma publikumisti vette viskab, teades, et ta ise vooli
hukkub ja talle sest hädahüüdest enam mingit kasu
pole. Kuid ta lohutub mõttega, et lained ta sõnumiku
keelde või aastategi pärast kuhugi randa kannavad
ja keegi vähemalt tema saatusestki midagi kuulib.

Nii tean ka mina ses ülikilnoss merihädas. Ila
ei oska küll aimatagi, kes võiks see lugeja olla ja
milleisid kujutlusi ^{alms} see lugu temas äratav. Võib-olla,
ma kardan, see hukkub, nagu on hukkunud kõik
meugi minu ümber. Või vahest ta säilibki ja satub
ka mõne inimese kätte, kuid sel pole aimugi
mu keelest ega ole ka võimeid seda etruski-kirja
lehti süfereerida. Ja nü on mu hädahüüd ikkagi loo-
tusetult õhku kajanud...

Kõik võib olla. Kuid need kahtlused ei takista
mind omati kirjutamast.

Kuid kõik segab teda ses ümbruses. Seal väljus, seina
 taga, ta enese toas — kõik kõneleb sest läbiast, orjallikust
 Kasvat hära ^{peale} ~~suure ja jõe nate paastamone, jonia~~
 ojust, mille eest ta on põgenenud. Teispool seina, kasvab ka-
 ning ^{ga} ~~ra~~, ta on sunnitud seda kuulama ^{kõrvalt} ~~hää~~ Antoninuse elutarkade
 mõtiskluste. Ta kuulab tingitavat hobuste ümber, ta kuulab
~~Kuid veelgi suurem määral pahaendelne~~
 joomarite jorutamist ja siis jälle ~~hika uuesti~~ ^{kähele}
~~See kaalutakse~~ ^{est laast} ~~See kaalutakse~~ ^{ta} ~~See kaalutakse~~ ^{nt}
 vat sosinat teispool seina, koridoris, oma ukse taga ~~See kaalutakse~~

^{mar} ~~See kaalutakse~~ ^{ust, põgenemisest, veriseist üksikasjust. Teda täidavad}
^{ning} need ^{unehad} ~~hääled~~ ^{teavad} otse füüsilist valgust.

Ah, ainult unustada, ainult ära oodata, kuni võib pää-
 seda sest õudsest olukorrast! See on ju ainult ~~õudne~~
 vääratus ta elus, kõrvalpeõige (maailma, ^{õudne} ~~mis on talle põhitä-~~
~~See kaalutakse~~ ^{õudne} ~~See kaalutakse~~ ^{õudne} ~~See kaalutakse~~ ^{õudne}
 Kuskil jätkeb ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 Kuskil on säilinud ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 milles ta enese kodus tunneb: (teadus, ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 nenud õpilased, ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 saavutised. Ainult mõned päevad veel vastu pidada — ja ta

on jälle ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 Seda rõõmsust ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 Kes äkki ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 pea ukse vahelt ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 See on võõrastemaja peremehe ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 Tal on ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 Seal seisab ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 ja nukk süles. Teadlane pole ilial lapsi tundnud ega armasta-
 nud. ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 See oli talle ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 laps temasse ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 liigutusi ta ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 kaob. Ukse ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne} ~~õudne~~ ^{õudne}
 veatu taga.

Selle suvitusromaaniga algvisandid ulatusid «Pühajärve» kujul küll juba 1907. aastasse. Kuid nüüd kasutasin neid vaid uue kavatsuse lähtekohana. Võisin senisest üle võtta romaani tegevuslava ja kõrvaltegelased, lüürilise looduskäsituse ning sõnastamislaadi. Kuid mingi kompositsioonilise tervikuni jõudsin hoopis uute peategelaste ja teistsuguste vahekordade arendamise abil.

«Felix Ormussoni» on peetud mingiks autobiograafiliseks romaaniks, kuid ometi on ta sündmustik läbi ja läbi mõttekujutuslik. Seda osutab juba tema aastaid kestnud arenemislugu autori mõttekujutuses. Veel enam aga see otsustav puhtkirjanudlik algatusemoment, mida mäletan veel nii hästi.

Elasin talvel 1911/1912 Genfis rue Tronchinil sõbraliku vana-mehe Chapuisat' juures, kes uskus vist eluotsani, et tal on olnud hea tuttav — soome kunstnik Fredrik Ålander, kelle nime siis kandsin. (Saatsin talle veel kaua hiljem postkaarte mu «kodumaa» ülesvõtetega — Lapi maastike põhjapötradega!) Seal siis sain kord Soomest esimese kõite Eino Leino orjatoraanide seeriast — ta «Naisen orja». Selles oli kõne kahest õest. Kirjutasin kohe selle romaani lugemise mõjul mingi ironilis-küünilise dialoogi. Hiljem jäi just see katke «Ormussonist» välja, kuna ei sobinud sündmustikku. Ja üldse on vaevalt midagi ühist Leino ning minu teose vahel. (Kahjuks ei saa ma seda praegu kontrollida.) Kuid just tolle dialoogi kirjutamise päevast peale hakkas minus arenema uue romaani idee. Ja juhtus nagu iseenesest, et sidusin selle algusest peale senise «Pühajärvega», — õieti pidi ta seesama olema, ainult uuel kujul.

Kevadtalvel Pariisi tulnud, hakkasin seda uut kavatsust teostama. Elasin siis rue Vavinil pisut paremais tingimuses kui varem Pariisis. Nüüd oli mu romaani-kava paisunud juba kolmeosaliseks. Esimese osa pealkirjaks pidi olema «Puuhoob ratsanik», teise «Prantsuse daam», aga kolmanda «Vabade kunstnike kodu». Kõik kolm osa kujunesid mu mõttes peaaegu samal ajal ja ma kirjutasin ka kõiki osi korruga ning segamini, nagu tuju tuli. Igatahes oli algul esimese osa lõpust, paiguti teisest ja kolmandast osast kõige rohkem valmis. Kuid juba sel töötamisviisil oli oma viga: nii seisid sündmustiku eriosad nagu ühel ja samal plaanil ega olnud kerge jälgida tegelaste tunnete ning mõtete järkjärgulist arenemist. Ja siis tuli paariks aastaks juba raskem tõkestus: ma ei saanud kompositsioonist jägu. Romaan polnud esialgu päeviku kujul kirjutatud. Kuid see tihtipeale nii lüüriline ja katkendlik materjal ei sobinud objektiivse romaani raamidesse. Selle hädaga heideldes jätkasin jälle sihita ja plaanita märkmete kirjutamist, nagu

varem «Pühajärve» jaoks. Need sisaldasid rohkesti tähelepanekuid, mõtisklusi ja meeleeolusid, mida ma ses vormis ometi kasutada ei osanud. (Kõik nad ei sobinud ka hiljem romaani, vaid neid leidub osalt «Marginaalias», osalt teisteski teostes.)

Suvel 1912 Soome sisemaal Nerohviral ja sügisel Helsingis elades viisin lõpule paar peatükki romaani esimese osa lõpust — «Üks kurblik lahkumine». Need ilmusid «Noor-Eesti» IV albumis, mida siis koos Suitsuga Helsingis toimetasime (trükitigi seal). Samuti viisin hiljem lõpule ühe katkendi teose teisest osast — «Õnne saar» —, mis ilmus ajakirjas «Vaba Sõna» 1914. Kummalgi puhul on tegemist alles objektiivse jutustamisvormiga. Ja nii ei pääsenudki ma edasi. Kõikjal, kuhu elama asusin, püüdsin küll tööd jätkata, kuid asjata. Ja romaan ähvardaski pooleli jääda, nagu oli jäänud ta eelkäijagi. Viimane kord kirjutasin kõik katkendid ümber 1914. a. suvel, elades Laadoga saarestikus.

Nüüd sõjasügisel 1914 uuesti Helsingi asudes võtsin kavatsuse jälle käsile. Ja eeldused selle teostamiseks osutusid hoopis soodsamaiks: mu töövõime oli kasvanud ja — mis peaasi — ma avastasin, et sellise materjali kasutamiseks on päevikuvorm kõige sobivam. Ma kirjutasin «Felix Ormussoni» poolteise kuu jooksul uuesti ja seekord lõpuni. Kasutasin osalt endisi katkendeid, kuid puuduvad kohad, vähemalt poole romaanist, kirjutasin ruttu. Teises trükis lisasin veel kolm peatükki, mis olid esimesest välja jäänud. Seevastu ei tundnud ma hiljem enam huvi teose järgmiste osade jätkamise vastu.

«Felix Ormussoni» esimene trükk ilmus 1915. a. kevadel — ja äratas rohkem sensatsiooni, kui olin osanud ette arvata. Ning pinevusõhkkonda tema ümber on jätkunud veel hiljemgi. Ma ise pole seda teost kunagi võtnud tõelise romaanina. See oli rohkem nali iseene ja oma ajajärgu arvel, paroodia, pamflett, mida peaks osutama eessõnagi. Tema sündmused ja tegelased pole küllalt tõenäolised, on liiaks siluetilised. Kuid nad võimaldasid väljendada mõningaid paradokse, mis mul oli öelda ajajärgust. Ja rohkem ma ei tahtnudki.

Popi ja Huhuu. Teose idee tärkas 1911. a. algul äkki Louvre'is, vaadeldes kord üleval Souchard'i kollektsioonis ühe flaami teise järgu meistri paari natüürmorti. Kohe seal piltide ees kinnistasin ka mõned märkmed. Ja ühes sellega oli flaami interjäär juba eeskätt kindlaks määratud. Järgnevail aastail käisin mõnegi korra ainult selle novelli materjalide kogumiseks Louvre'is ja Cluny muuseumis; tunduvat abi andis ka sõit 1911. a. kevadel Brüggesse, Antwerpeni ja Genti. Lõpuks kirjutasin teose 1914. a. sügistel, kohe pärast «Felix Ormussoni»

lõpetamist, vaevalt kolme päevaga. Tahtsin teha ainult esialgse visandi, kuid see võttiski kohe valmis novelli ulatuse. Oli imekerge kirjutada. Tegelasnimed valisin pikema kaalutluse järel. Alles hiljem panin tähele, et Ibseni «Peer Gyntis» üks Kairo hullumaja filosoof kannab niisama Huhu nime. Samuti esineb see nimi ühes Jack Londoni novellis, mida veelgi hiljem märkasin. — Mind üllatas, et «Popis ja Huhuu» on tahtnud tagantjärele näha mingit võrdpilti Venemaa hilisemast ajaloost. Mina kirjeldasin ainult flaami natüürmorte, liiatigi ammu enne, kui säärane poliitiline allegooria oleks võinud veel küsimussegi tulla. Teos ilmus esimest korda juba 1914. a. lõpus ajakirjas «Vaba Sõna».

Maailma lõpus. Mu intensiivne kirjanduslik tegevus jätkus. Elasin Helsingis, Heinolas, Tamperes, kirjutades artikleid, esseid, tõlkides. Kuid septembris 1915 asusin mõneks ajaks jälle Oulunkylässe. Ja sealses karges sügisümbruses kirjutasin ka novelli «Maailma lõpus».

Juba 1904. a. paiku oli mind «Kalevipoja» maailma lõpu otsimise episood novelliainena huvitanud. Kuid mu tolelaegsete oskustega ei suutnud ma sellega veel midagi peale hakata. Siis lugesin 1907. a. paiku rohkesti botaanilist kirjandust, ja mu huvi äratasid lihasööjad taimed. Seegi oli oma primitiivsuses traagiline aine, ning ma tahtsin seda kuidagi inimlikku maailma üle kanda. Millal ma just oma «botaanilise» aine «Kalevipoja» maailma lõpu otsimise episoodiga ühendasin, seda täpselt ei mäletagi. Aga sellest peale arenesid nad koos, aeglaselt, kuid järjekindlalt. Tekkis hiigelnaise kujutelm: sõnatu kui loodus, kohutav kui loodus. Tema kõrval pidi harilik mees inimmaailmast paistma vaid abitu kannatajana. Sellel paralleelil rajanes mu kompositsioon.

Oli aga selge, et novelli tegevus neil eeldusil pidi toimuma väljaspool reaalseid olusid, kuskil arhailisel maal — maailma lõpus. Ja selleks oligi «Kalevipoeg» suunda osutanud. Kuid ma tahtsin seda irreaalset maailma kujutada ometi ka kõige võimaliku realismiga. Isegi fantastika pidi võrsuma aineist, millega on traditsiooni tõttu harjutud ja mis on sellepärast usaldatavad. Midagi ei tahtnud ma «välja mõtelda», vaid kasutada võimalikult seda, mis juba tuntud. (Vt. ka «Marginaalia», märkused 17—20.) Et tajuda oma saare taimestikku ja loomastikku «reaalsena», selleks otsisin traditsioone rahvaluulest. Et leida mütoloogiliste lindude nimesid, selleks lugesin läbi suure hulga eesti ja soome muinasjutte, samuti Friesi lapi muistendikogu. Oma kujutletud saarest maailma lõpus joonistasin kaardid, kus oli märgitud iga väiksem kui jalgrada, metsatukk või kungas.

Teadsin kindlasti, kuhu ja mis kellaajal langesid varjud. Kõike seda polnud mulle töös muidugi mitte tarvis, kuid ma ise pidin seda teadma. Oli tähtis realismitunne ka fantastikas, et seda võimalikult veenvalt esitada.

(Seda meetodit olen jälginud mitmes teiseski teoses. Nii olen vahel kirjutanud oma novellitegelaste täpsed elulood, ainult enese jaoks, ilma et nende arenemisest oleks teoses tõeliselt sõnagi lausunud. Kaardid sündmustikukohast olen peaaegu alati joonistanud. Igatahes olen oma tegelastest ja nende ümb-rusest ikka palju rohkem teadnud, kui olen seda kunagi teostes enestes öelnud. Sest kui tahetakse lugejat uskuma panna, siis peab kõigepealt ise uskuma. Kuid seda usku süvendab mõtte-kujude toetamine faktide varal.)

1915. aastaks olin kõigi nende eeltöödega lõpule jõudnud. Liiatigi avastasin just sel suvel Heinola lähedal Kuolimojär- ves kaks imelopsaka taimestikuga saart, mis mind veel eriti inspireerisid. Ja sama aasta sügisel viisingi novelli enam- vähem lõpule. Katked sellest ilmusid 1915. ja 1916. a. aja- kirjas «Vaba Sõna». Ainult 9. peatüki, milles kasutasin ka Veenuse groti motiivi, kirjutasin lõplikult alles 1917. a. suvel, Kehra Kaunissaarel. Töö tervena ilmus samal aastal kogus «Saatus».

Nägemused. Mu rahulikum tööpõlv Oulunkyläs ei kestnud aga tookordki kaua. Juba 1915. a. lõpus pidin ma sealt põge- nema. Näis olevat võimatu end Soomes varjata, seepärast muretsesin kunstnik Ilmari Aalto passi ja asusin Petrogradi — juba soomlasena. Elasin seal Vassili saarel 15. liinil, ühe lätlase perekonnas. Petrogradi elu oli sõjaolude tõttu juba siis väga raske, talv külm ja niiske. Mu tuba oli ainult paar sammu lai. Kord sain roheliseks värvitud raudahjust karmu- ja värvimür- gituse, olin mitu päeva uimane ega mäleta noist ajast palju. Kuid just siis kirjutasin «Nägemused», mille sünd samuti pais- tab nagu läbi une. Miniatuurid ilmusid kohe sealsamas «Pea- linna Teatajas», siis «Siuru» II albumis ja lõpuks kogus «Hin- gede rändamine» 1925.

Kuldne rõngas. Ma pidasin Petrogradi elamistingimustele ainult kuu aega vastu, sõitsin siis tagasi Soome ja asusin ja- nuaris 1916 jälle Tamperele. Elasin seal Hämeenkatul, ikka soomlase Aalto nime all, mis nõudis minult erilist pingutust. Elu oli sealgi sünge, linna vaevas tüüfuse epideemia, ning ma ei pidanud seal isegi kuud vastu. Kuid ometi kirjutasin just seal novelli «Kuldne rõngas».

Selle idee oli tärganud mõni aasta varem, lugedes ühte saksa

autorit (Heinrich Manni, Wassermanni?), kuigi mu teoses ei peaks lõpuks midagi seda autorit meenutavat olema. Keskmise osa on kujunenud ühe rahvalaulu motiivi põhjal (Hurda «Setukeste lauludes») ega kuulunud algselikult siia, kuigi andis pärast kogu kompositsioonile siduva mõtte.

Helsingi tagasi jõudnud, saatsin «Kuldse rõnga» käsikirja katseks «Päevalehele», olgugi et meie ajakirjandus näis kahe sõja-aasta jooksul olevat kirjandusest juba täitsa võõrdunud. Novell ilmus aga otsekohe — ja sellest algaski mu väga intensiivne, kuni maapao lõpuni kestev kaastöötgemine «Päevalehele».

Arthur Valdes. Nii elasin kevadtalve 1916 jälle Helsingis — juba pidevalt soomlasena. Kuidas ma seal ka oma «kriitilise novelli» «Arthur Valdes» kirjutasin, sellest olen juba lähemalt rääkinud «Kaastöölise mälestustes» (Kriitika VI).

Siin tuleks lisada, et mu novellis Valdese omadena refereeritud teoste ained mul enesel juba pikemat aega käsil olid olnud ja ma neid enam lõplikult välja töötada ei mõelnud. Nii olin «Õist tundi» kirjutanud juba 1909. aastast alates Pariisis, kuid tundsin, et ma värsivormist jagu ei saa. «Mäe vari» oli alguses samuti kavatsatud värsivormilisena ja sellestki olid mõned katked valmis. «Antoninus» oli kavatsatud dramaatilise tööna, juba a. 1908. «Saare jumala» idee tärkamine ulatus kuni mu intensiivsema Nietzsche lugemiseni tagasi. Mis aga puutub «Golemisse», siis olin selle temaga tegutsenud siiski varem, kui see Meyrinki romaani kaudu (1915) nii populaarseks sai; igatahes polnud saksa autori töö võinud nois sõjaaaja oludes veel kuidagi minuni ulatuda.

Eespool mainitud «Kaastöölise mälestustes» on toodud näiteid Valdese müüdi edasiarenemise kohta. Kuid valdesiana on veel hiljemgi rikastunud — kuni viimaste aastakümneteni. Nii avaldas soome kirjanik T. Vaaskivi «Uusi Suomis» 1937 paar suurt joonealust «Arthur Valdes eli keinotekoinen kirjailija». Ja samuti on ka paar eesti ajalehte veel hiljemgi seda müüti üles soojendanud. Ma ise olen mõned oma teosed Valdese autori-nime all avaldanud. Nii ei taha mõni nali kergesti surra!

Inimesesööjad. Suve 1916 veetsin väga ohtlikes tingimustes kaugel Soome sisemaal Ikaalises, siis mõne aja Helsingis, tegin salaja sõidu kodumaale ja asusin jälle Helsingi. Elasin Kasarminkatul G. Suitsu nime all. Seal kirjutasin ka novelli «Inimesesööjad» lõplikul kujul.

Sügisel 1907 olid Oulunkylä lapsed Vanhakaupunki metsas mängides leidnud ülespoonud mehe laiba. Sellest kogemata

kuuldud juhtumist hakkas aine mu mõttekujutuses arenema. Esimese visandi novellist kirjutasin 1908. a. suvel, elades salaja Tartus. Juba siis olin sündmuskohaks võtnud oma lapsepõlve mälestustemaastiku Ahja mõisa lähedalt. See redaktsioon põles aga sama aasta sügisel, ühes teiste käsikirjadega, mis olid kavatsetud novellikogu «Nälg» jaoks. Hiljem katsusin teost mitu korda uuesti kirjutada, kuid tõeliselt õnnestus see alles 1916. a. lõpus Helsingis. Ta ilmus kohe «Päevalehes».

Taevased ratsanikud. Aastavahetusel 1916/1917 kujunes mu olukord Helsingis juba nii keeruliseks, et me Suitsuga enam muud nõu ei leidnud, kui asusin tema perekonda Liisankatule Ilmari Aalto nime all elama. Ja seal — toas, mis andis hiljem peavarju ka Eino Leinole, kirjutasingi ma novelli «Taevased ratsanikud» — oma viimse pagulasaja teosena.

Selle kavatsus oli tekkinud juba 1906. a. paiku. Järgnevate aastate jooksul muutusid aine kontuurid mu kujutluses lõpmatuseni. Ja tagantjärele rõõmustan, et ma oma ülesandega siiski varem hakkama ei saanud, — oleksin võinud töö romantilisema käsitlusega kergesti rikkuda. Nüüd on see mu väheseid novelle, mille «matemaatilise» kompositsiooniga võin enam-vähem rahule jääda, olgu muidu kuidas on. «Taevased ratsanikud» ilmusid esmakordselt «Siuru» I albumis 1917.

Kangastus. Oli toimunud 1917. a. veebruarirevolutsioon. Paar nädalat pärast seda sõitsin Soomest Peterburi kaudu kodumaale — enam kui kümne aasta järel jälle legaalse isikuna. Peterburis olid tänavavõitluste jäljed veel selgesti näha: majaseinad täis kuuliauke, aknad katki. Mäletan nii selgesti novelli «Kangastus» aine leidmist. Mööduisin Leedu lossi varemeist, mis veel suitsesid. Ja äkki üllatas mind mõte: kuidas võib kosta selle ühe suurima revolutsiooni vastukaja kuskil maailma kaugemal äärel. Ilma et oleksin kaalunud või valinud, nägin kohe sealsamas varemete ees seda vastukaja-pilti kaugel lõunamere saarel, kuskil kreeka arhipelaagis, kus valitsevad feodaalsed olud. Aimasin, et Vene revolutsioonile järgneb kogu maailmas plahvatuste rida. Ja aimasin isegi ajutisi pettumusi, mida võivad tuua kaasa need plahvatused. Nõnda oli novelli kava kujunenud. Novelli enese kirjutasin Tartus ja ta ilmus s. a. sügisel «Sotsialdemokraadis».

Suine melanhoolia. Mälestusi suvitusest Laadoga saarestikus 1914. Kogu suve valitses suur kuumus, taevast polnud pilvegi, kaljud hõõgusid. Venemaa poolt kandus metsapõlemiste lõhna, nagu maailmasõja tulekahju ennustust. Muidu aga olen harva

näinud säärast puukontuuride selgust vastu sinist taevast kui siin. Mu akna taga kasvas noor haab, selle otsas laulis kägu päevade kaupa, kogu saarestik kajas «Karjala kägude» kukkumisest. Seal siis soojal kaljul maja taga lamades skitseerisin ühel imeselgel ja vaikselt öhtupoolikul «Vete rannal» ja «Haava» üksikud osad. Kogu tsükli ta lõplikul kujul kirjutasin aga 1917. a. suvel, suvitades Kehra lähedal Kaunissaarel. Ilmus esmakordselt ajakirjas «Naiste töö ja elu» 1917. a.

Kontsert. Skitseeritud ühel kontserdil «Vanemuises» 1918 — kontserdikava teisele küljele. Ilmus esmakordselt alles albumis «Ammukaar» I 1942 Arthur Valdese autorinime all.

Inimese vari. Haigestusin 1917. a. sügissuvel Tallinnast Tartu saabudes, ja kurgus tehti väike operatsioon. Olid helekuumad päevad, lamasin kuumas toas, poolunes, poolmeelemärkuseta. Siis nägin poolnagemuse, poolune. Nägin viimse detailini oma novelli, kannatasin kohutava valuga ema kannatuse tipuni, nii et olin suremas selle kätte. Ja ühtlasi teadsin ometi, et see on uni, teadsin ka, et seda novelli akena kasutan, ja sellepärast muutsin ise juba nähes seda nägemust kompositsiooni seaduste järgi ning jagasin peatükesse. Midagi uut peale metsavahi ja selle naise kuju ei lisanud ma hiljem. Isegi peategelase, koju tulnud sõduri nime teadsin ma unes, — see oli Jakob Pilatus. Nägemus oli nii masendav, et ma esiotsa ei usaldanud seda kirjandusliku akena kasutada. Temas oli allegooriliselt midagi minust enesest. Kui aga kaks aastat hiljem, septembris 1919, läksin kirjanduslikule ringreisile, siis hakkasin seda tööd kirjutama. See oli rahutu kuu. Sadas lakkamata vihma. Rida uusi linnu, uusi inimesi. Võõrad hotellitoad, kus peatusime ikka ainult paariks päevaks. Ja neis hotellitubades kirjutasingi oma novelli vabiseva küünlatule valgel, vähem kui nädala jooksul. Algasin Pärnus, jätkasin Viljandis, lõpetasin Paides, veerand tundi enne loengut, kus teose ka esmakordselt ette kandsin; varsti pärast seda Tallinnas, Rakveres ja Tartus. Nii polnud ma kunagi varem töötanud. Ja midagi sest raskest tõelisuse tundest on jäänud ka mu novelli. Töö ilmus esmakordselt ajakirjas «Ilo», mida varsti toimetama hakkasin.

Merineitsi. Idee tärkas 1908. a. algul, vaadeldes üht pilti «Studios». See kujutas meest venes, kelle kaela ümber sireen käsivarred heitnud, et meest merre tõmmata. Pilt ise polnud erilise väärtusega ja ta autorit ei mäleta, kuid ta andis mulle novelli motiivi. Esimese variandi skitseerisin Oulunkyläs sama aasta veebruaris. Elades järgmise aasta juunis Ahvenamaal

Gölbys, kirjutasin muuseas Kaspar Punase monoloogi pulmalauas, peale selle ka pulmalaulud ja episoodi saare kirikust, mis hiljem novellist üldse välja jäid. Kuid töö ei arenenud edasi, nagu kõik mu toleaeagsed katsed. Hiljem kogusin novelli jaoks materjale Müncheni, Berliini ja Pariisi etnograafilistes muuseumides. Tahtsin saada ise kindlat käsitust sellest kujutletud kultuurist, mille taustal mu tegelased esinevad. Tahtsin elustada realistlik-fantastilise maailma, mis oleks oma ühiskonna ja kultuuriga ometi teataval määral usutav. Liitsin ühte midagi muistsete indiaanlaste ja Põhja-Euroopa mere-kultuurist. Kaua aega küdes minus see kavatsus, kuid novelli enese lõpetasin alles kümne aasta pärast detsembrikuul 1919 Tartus. Ta ilmus esmakordselt ajakirjas «Ilo» 1920.

Õhk täis on kirge. Kord üllatas mind Lafcadio Hearn'i «Kwaidanis» õudne müüt lendavaist ja tigidalt toimivaist inimpäist — «Rokoro-kubi». Sellest hakkaski arenema novelli aine, kuni 1920. a. algul sain hakkama selle sõnastamisega. Püüdsin meelega säilitada mõnd jaapanlikku piirjoont, kuigi novelli tegevusaja ning -koha võtsin hoopis lähemalt. Hearn'i muinasjutus vestetakse, kuis üksik rändaja satub nõiutud kohta, kus kohutavad pead ringi lendavad. Mina püüdsin selle müüdi abil allegooriliselt kajastada meie ajastu sotsiaalset viha ja kättemaksu-kirge. Kuigi tollal sõjad meil olid juba lõppenud, siis kestis nende järelmõju veel kaua edasi. Samal 1920. a. kevadtalvel olin jälle kirjanduslikul ringreisil. Valga «Säde» saal oli täis ohvitsere ja sõdureid, osalt joobnud, kõik aga sõjast toorenenud. Kandsin ette oma novelli «Õhk täis on kirge». Kui jõudsin kohani, kus kirjeldati Lorensi võitlust peadega, tõmbas üks esimeses reas istuv ohvitser revolvri välja ning lausus minu poole sihtides, nii et kuulma pidin: no kui lasta, siis lasta! Jätkasin lugemist, kuigi see just kerge polnud. Novell ise ilmus sama aasta suvel ajakirjas «Ilo».

Rändaja. Kolm iseseisvat pilti, mis alles ajapikku ühiseks triptühhoniks liitusid. Kõige varem tärkas mul kolmanda peatüki idee — ühel soojal oktoobriõhtul 1907, kuulates Oulunkylä vaksali taga rändavate veiderdajate palaganist kostvat pillihäält. Esimese pikema visandi tegin sealsamas Solbackensuvilas märtsis 1909. Allani elukohana kirjeldasin seal mu enese korterit Ålanderite mahapõlenud majas. Ja sellisena jäigi see töö pooleli.

Esimese peatüki kavatsus ta esialgsel kujul tärkas pisut hiljem — ühel viimasel päeval 1910 Luxembourgigi muuseumis Pariisis. Kuid kõik piirdus ka nüüd ainult lühivisandiga. Tõe-

liselt kirjutasin selle osa alles 1919 Vändras Särghaua talu vanas elutares (versta võrra C. R. Jakobsoni Kurgjast). Aeg oli rahutu, sõda idas ja lõunas, meeolelu sünge. Vändra suurtes metsades liikusid röövivad väejooksikud. Seal siis ühel tormisel augustikuu ööl, kui tuul mahajäetud maja ümber mühis, kirjutasin selle fragmendi. Allani toana oli siin mõeldud mu enese korterit Pariisis rue Monsieur le Prince'il, kus elasin kevadtalvel 1914. Kirjutasin selle osa ekspromptina ja nõnda, et ta tunduvalt erines endistest kavatsustest, mis olid juba nii palju aastaid meeles mõlkunud. Pidin siis hoopis uuesti kirjutama ka varem skitseeritud viimase peatüki. Tegin seda juunikuus 1921 Kasaritsas Puiga talus, väikeses suvemajas veskitiigi kaldal. Sealsamas kombineerisin ka keskmise fragmendi, kahe teise ühendamiseks.

«Rändaja» esimene peatükk ilmus «Ilos» 1919. a. lõpus, kolmas 1921. a. samas ajakirjas, kogu teos aga 1925. a. novellikogus «Hingede rändamine».

Poeet ja idioot. Teose idee tärkas 1908. a. kirjutades uurimust «Põrgu väravas». Osa «Kuradi apoloogia» paradoksidest fikseerisin juba siis, kuigi nad uurimusse ei sobinud. Hiljem kavatsesin seda episoodi kasutada «Felix Ormussoni» kolmandas osas. Kuid et ta ka sellesse ei mahtunud oma erilise laadi ja ulatuse tõttu, siis otsustasin ta iseseisvalt välja töötada. Esimese peatüki kirjutasin a. 1921, teise 1924, mõlemad Tartus. Nii oli idee tekkimisest kuni selle lõpliku realiseerimiseni kulunud 16 aastat. Esimene peatükk ilmus «Ilos» 1921, kogu teos aga eri raamatuna 1924. — Peaaegu kõiki teoses esitatud «idioote» olen isiklikult tundnud.

Androgüüni päev. Kui mõni minu novell võlgneb oma sünniga juhusele, siis kõigepealt küll see. Algatuseks oli a. 1918 ühel kirjanduslikul koosviibimisel naljaviluks lausutud väide, et minult ilmuvat lähemas tulevikus novellikogu, pealkirjaga «Hermafrodiidi püksid». Tõeliselt polnud mul mõtteski midagi selletaolist kirjutada, veel vähem oleks midagi sellist valmis olnud. Nalja täienduseks reklaamiti aga mu raamatut varsti isegi avalikult, juba viisakama pealkirja all «Hermafrodiidi päev».

Kuid lugu ei lõppenud veel sellegagi. Tolle olematu raamatu pealkiri hakkas mind intrigeerima. «Hermafrodiidi päev» — mis võiks peituda selle taga? Mingid eksootilised maastikud, grotesksed inimkujud, fantastilised sündmused. Üha rohkem korjus mõtteisse neid pilte ja paberile märkmeid. Ning tulemu-

seks oli see, et seitse aastat hiljem viisin lõpule pikema novelli, pealkirjaga «Androgüüni päev».

Olen oma mõttekujude viljelemises harrastanud ikka mingit mitmepõllusüsteemi. Olen võinud vahel paljude aastate jooksul tegutseda ja juurelda kõige erinevamate ainete kallal ning nendega seotud meeolud on püsinud alati teravalt lahus. Umbes samal ajal, kui vaevlesin «Inimese varju» traagika kallal, veetles mind just kontrastina säärane ülemeelik naljaasi nagu «Androgüüni päev». Iga erimotiiv on magnetina enese poole tõmmanud ja teistest eraldanud vastava mõttelise ja tundedelise ning isegi stiililise materjali. Mind on huvitanud igas erilaadis end võimalikult põhjalikult väljendada ja võimalust mööda isegi stiililistes võtetes mitte palju korduda. See on võimalik olnud ikkagi ainult sellepärast, et olen oma aineid haudunud harilikult aastate kaupa, tegelastüüpe teadlikult arendanud ja juhuslikud meeolud, võrdluselemendid, isegi mõned keelelised vormid jaganud kirjanduslike ainete vahel nende loogilisema kuuluvuse kohaselt.

Muidugi, selline teadlik toiming on olnud võimalik ainult eeltoode ajajärgus. Kui aga on saabunud teose lõplik kirjutamine, siis olen ometi äärmiselt keskendunud käsiloleva aine meeololu, unustades kõik muu. Ja järelduseks on olnud tihtipeale see, et inspiratsioon on kandnud sootuks eemale seniseist kavatsusist, vähemalt üksikosi põhjalikult muutnud, nii et alles on püsinud üksnes aine ning kompositsioon üldjoontes. Sellepärast olen ka tihti pidanud teose lõpliku kirjutamise juures kasutamata jätma varem valmis olnud osi.

Ka «Androgüüni päeva» aine elas läbi terve rea arenemistastmeid. Vaevalt tabatavast ideest hakkas ta võrsuma, alguses tõsiromantilisemas, siis aga iroonilisemas suunas, võttes ikka kindlamaid kontuure. Kuid alles siis, kui sidusin ta *commedia dell' arte* ainestikuga, hakkasid ta tegelased mulle paistma, kuigi dekoratiivsetena ja grotesksetena, siiski teataval määral reaalsena. Nüüd oli foon ja toon leitud ning ma süvenesin ühtesoodu ainult selles suunas ja kogusin peamiselt sellesse laadi kuuluvaid aineosi, hoolimata ometi mingist kindlast ajajärgu või koha täpsusest ning loogikast. Suur osa tegelaste nimesid ja stiilielemente on laenatud küll *commedia dell' arte* maailmast, kuid segi paisatud hoopis mujale kuuluvate ainetega. See groteskne aine võimaldas, otse nõudis seda. Ja peakoomika ning huvitavus ei peakski peituma jutustuse otseses joones, vaid kõrvalmomentides, nimesdes, paljastes vihjetes, peaaegu ridade vahel.

Vaevalt ma igakord seda saavutasin, mida taotlesin. Ometi pean ka ekslikuks, kui siit midagi otsitakse, mis mind sel juhul

üldse ei huvitanudki. Säärasel puhul ei või arvustaja ning kirjaniku vahel mingit kontakti olla. Aga eesti arvustaja saab harilikult aru vaid surmlikust tõsidusest või ka täiest suust naermisest, kuid naeratuses vaevalt kunagi. Ta hakkab ka siis õpetlikult peenutsemist taunima, kus autoril vahest muud eesmärki pole olnudki kui kas või sellesama peenutsemise naeruvääristamine, ainult vastavate võtetega.

Kuid mulle näib, nagu kaitseksin ma käesoleval korral liiga tõsiselt oma seisukohta. Aga sedagi ei tule teha säärase motiivi puhul!

Õhtu saabub. Esimene teos, mida hakkasin esimest korda Pariisi jõudes kirjutama. Esimesed visandid tehtud juba sügisel talvel 1909. Olin noil aastail huvitatud ka budismist ja lugesin rohkesti vastavat kirjandust. Süvenesin meeleollu, mida kajastab nii «Rändaja» kui ka «Õhtu saabub». Ometi lõpetasin viimase töö alles 16 aastat hiljem — 1925 Tartus.

Tuhat aastat. Enne seekordset pikemat ilukirjanduslikku pausi sain hakkama ainult veel paari juhupalaga. Nii kirjutasin märtsis 1927 esimese kirjandusnädala avaõhtuks käesoleva miniatuuri ja kandsin ka ise Tartu Saksa Teatris ette. Esimest korda ilmus see trükis «Kirjandusnädala albumis» 1930.

Rändaja nukrus. Koosneb mitmesuguseist a. 1925—1930 skitseeritud katkeist ja visandeist, mille alglahtekoht on olnud kas puhtilukirjanduslik või reisikirjelduslik. Lõpuks pole nad aga kavatsatud tervikusse sobinud ja on sellepärast sealt välja jäädud. Tsükkel ilmus esmakordselt kogus «Unelmate maa» 1942.

3

Minu viimased ilukirjanduslikud teosed ilmusid 1925. a. — «Androgüüni päev» ja «Õhtu saabub». Sellele järgnenud kaheistkümnepäevase pausi jooksul oli arvustusel juhust korduvalt väita, et ma igasuguse loomisvõime olevat kaotanud ja üldse kirjanike hulka ei kuuluvat. Samuti võisid epigrammihed ja karikaturistid sellest näilisest tõsiasjast enesele profiiti lüüa.

Ometi olid sel pausil väga olulised — jälle nii välised kui ka sisemised — põhjused, millel «loomisvõime» küsimusega vähe tegemist.

Kõigepealt pole ma kunagi pooldanud kirjaniku tegevust üheainsa kitsa žanri raamides, mis toob paratamatult kaasa kordumise ja ühetoonilisuse. Loomingulist intuitsiooni võib raken-

dada ja väljendada väga mitmesugustes kirjandusliikides. Nii sündisid just tollel tosina-aastasel ajavahemikul mu uurimused «Ado Grenzsteini lahkumine», «Juhan Liiv» ja «Eesti Kirjameeste Selts», suur reisekirjeldus «Teekond Põhja-Aafrika», samuti kui hulk esseesid ning muid kriitilisi kirjutisi; kõige lisaks veel poolteistkümmend suuremat tõlketeost. Juba kõigest sellestki oleks võinud jätkuda normaalse tööpäeva täiteks. Kuid, mis peasi, minu tööpäevad polnud kaugeltki normaalsed. Sest aastate jooksul kiskus praktiline kirjanduslik ja kultuuriline organiseerimistöo mind ikka enam ja enam rakkesse, tahtsin ma seda igakord ise või mitte. Ja lõpuks ei jäänudki mul enam muuks palju aega.

Seal olid Kirjanduse Selts ja Kirjanikkude Liit, mille kummagi esimeheks olin aastate kaupa; seal olid Noor-Eesti Kirjastus, «Vanemuine», «Pallas», Kultuuri Sõprade Koondis, Kirjanduse Sihtkapitali Valitsus ja mõned teised, mille juhtivaisse organeisse kuulusin. Aga seal oli ka mitmete ajakirjade toimetamine, kaasatötamine mõnede kapitaalsete teoste väljaandmisel ja esinemised kirjandusloolistel tähtpäevadel ning loendamatu arv komiteesid, komisjone, žüriisid jne. Võis olla päevi, mil tuli osa võtta kolmest-neljast koosolekust. Suur osa sellest avalikust tegevusest jäi küll nähtamatuks ja oli tulemusteltki küsitav. Kuid seda tasuta kultuuritööd pidi ometi keegi tegema, liiatigi et kehtiv ühiskondlik alalhoidlus tihtipeale otse õrritas tegutsema.

Need olud ise selgitavad, miks mu ilukirjanduslik tegevus sel pikal vaheajal piirdus vaid üksikute katsete ja katkenditega, millest peaaegu midagi üldsuseni ei ulatunud. Ei olnud tõesti kuigi palju võimalust millessegi tarvilikul määral süveneda.

Kuid oleks eksitus asja ometi ka ainult nende takistavate välisoludega seletada. Niisama kaaluvad olid jälle sisemisedki põhjused.

Oma senise novellitoodanguga olin ma uusromantilis-sümbolistliku laadi äärmuseni jõudnud ja sealt polnud, nagu näis, enam kuhugi edasi minna. See oli mulle eneselegi selge, ilma et oleksin selleks arvustajate ilkuvaid õpetusi vajanudki. Kaldusin juba ammu ise realistlikuma käsitlusviisi poole, mis peaks selguma ka mu arvustuslikust tegevusest, eriti pikemaist uurimustest. Kuid ometi ei tahtnud ega suutnud ma ka realismi nii mõista, nagu meil siis massiliselt mõistma hakati: hingetu elu veel hingetuma kopeerimisena. Kirjandus tähendab siiski valivat ja tihendavat kunsti ega mitte päevast päeva jätkuvat käsitööd, mille saadustega raamatuturg üle ujutatakse! Meie uusrealism ei osutanud aga oma esindajate suure enamiku kaudu mingit uut elu tunnetamist ja uue kunstiprobleemi

J. Sooster: Маленький Иллимар. Москва 1959.

tõstatamist, vaid päris kulunud vanarealismis ning naturalismi eeskujude jälgimist. Ebaindividuaalsus ja igavus olid ta esimes-
teks tunnusteks. Ning kvantiteedi eelistamine kvaliteedi arvel!
Mulle oli aga kirjandus seni ikka kunstiprobleemi tähendanud
ja tähendas seda ka nüüd, mu huvide kaldudes jälle realismi
suunda, millega olin kord oma kirjanduslikku teed alustanud.
Kuidas oma praegust elu- ja enesetunnet realistlikult, kuid
ometi kunstipäraselt väljendada, — see oli ülesanne, mille kal-
lal ma kõnesolevail aastail pidevalt vaevlesin ja katsetasin,
ilma kuigi kaugele jõudmata. Eriti segasid mind varemast
ajast pärinevad poolelitöödeldud ained, mille käsitlemisel ei
saanud uusi vormimõisteid rakendada. Tuli asuda millegi hoo-
pis uue kallale, kus ei sidunud ega takistanud juba omaseks
saanud vormitraditsioonid.

*

Juba kauemat aega olin kavatsenud kirjeldada oma varase-
mat lapsepõlve ilukirjanduslikus vormis. Aprillis 1930 tegin
selleks esimesi katseid. Kohe algusest peale leidsin Illi m a r i
nime, kuid ühtlasi püüdsin veel kinni hoida puhtaautobiograafi-

lisest tõelisusest — ja takerdusin kohe memuaaride ikka pisut abstraktselt refereerivasse jutustamislaadi. Ning mõne katse järel jäigi asi pooleli, kuigi kogu aeg kavatsust edasi haudusin ja materjale kogusin.

Siis tuli novembri lõpus 1936 keset muid pakilisi töid tõeline kirjutamishoog. Ülesanne näis äkki selgunud olevat ja kirjutamine osutus äärmiselt lihtsaks. Juba järgmise aasta märtsi keskel lõpetasin esimese köite — ja selle juures olin kogu käsikirja oma harjumuse kohaselt 3—4 korda käsitsi ümber kirjutanud. See köide ilmus kevadel. Suvel veetsin umbes kuu aega Soomes ja augustis Tartu tagasi jõudnud, hakkasin samasuguse hooga teose teist osa kirjutama. Kuid selle aasta lõpupoolel selgus ka haigus, mida olin juba pikemat aega põdenud. Heideldes valudega suutsin suurima pingutusega teose teisest osast ainult 17 peatükki valmis kirjutada (ikka veel 3 redaktsiooni!), kuna kolme viimasega enam kuidagi hakkama ei saanud. Ja sellisel, vähemalt mu enese teades poolikul kujul ilmuski ka see köide veel jõuludeks. Nii olin 600-leheküljelise teosega vähem kui aasta jooksul toime tulnud — kõigi segavate hädade ja muude endiselt jätkuvate kohustuste kõrval. Kolm puuduvat peatükki kirjutasin alles 1939. a. algul ja liitsin teise trüki lõppu.

Teos on kavatsuselt ja teostuselt täiesti autobiograafiline, kuid ometi ka ilukirjanduslik. Tegelased, peale harvade erandite, on kõik tõelised, isegi nende nimed on säilitatud, kus vähegi võimalik. Samuti põhjenevad peaaegu kõik jutustus-episoodid tõelisel sündmusil, muutudes alles nende arendamisel ilukirjanduslikeks. «Ajaloolised» tõsisündmused on pidanud lõpuks alluma loomisloogika seadustele, mõttekujutus on neid täiendanud ja tihendanud. Et värskendada oma mälestusi maastikest, ehitistest ja kogu miljööst, selleks tegin kolm-neli sõitu sündmustekohale — Ahja mõisa. Vaatlesin kõike mitmesugustel aastaaegadel ja käisin kõik tegevuskohad läbi. Sündmuste kaas-aegseid ma sealt küll enam ei leidnud, kogusin aga siiski pisut kohalikku traditsiooni, vanu nimesid jne.

Peaprobleemiks oli mulle ometi jutustamise siirus ja reljeefsus. Nii lihtsalt, iseenesest mõistetavalt, «realistlikult» kui vähegi võimalik! Isegi huumorit ainult nii palju, kui see võrsu- asjade eneste olemusest ega mitte mingi eesmärgina omaette. Lugesin rohkesti rahvajutte ja rahvameeste kirjutusi, et tabada lihtsat tooni. Lugesin loodusteaduslikke teoseid, kogusin andmeid taimede, loomade, üksikute käsitööde ja tarbeesemete kohta, et kõigepealt ise asju tunda. Ja kui olen suutnud jaoltki seda asjalikkuse ning siiruse tunnet edasi anda, mida taotlesin, siis olen oma sihi saavutanud.

J. Sooster: Маленький Иллимар. Москва 1959.

*

«Väikese Illimari» kirjutamine osutus nii kergeks ja eneselegi värskendavaks, kuid jätkata ma oma ilukirjanduslikku tegevust ometi ei saanud. Väliskohustused üha kasvasid, tervis halvenes ajuti ähvardavalt, kuid kõigepealt muutus üldine poliitiline õhkkond nii mujal kui ka meil nii põnevaks ja pinevaks, et pidevam süvenemine oma töösse enam küsimussegi ei tulnud. Siin võis vahest veel mõne meeleoluisandiga hakkama saada, mitte aga midagi ulatuslikumat plaanitseda.

Juba enne nende aegade saabumist olin hakanud ennast avalikest kohustusist vähehaaval vabastama, nii palju kui vähegi võimalik — nii oma tervise kui ka kirjandusliku töö huvides. 1939. a. loobusin EKL-u ja 1940. a. kevadel EKS-i esimehe kohast. Kuid muutunud olukorras ei pääsenud ma ometi avalikust tegevusest. Kui nõukoode võimu taaskehtestamisel küll senise EKL-u tegevus lõpetati, siis määrati mind uue Liidu orgkomiteesse, mis täitis Liidu juhatuse aset järgneva aasta jooksul. Ja kui 1940. a. sügisest peale küll senine «Vanemuise» juhatuse enam ei tegutsenud, siis valiti mind uude teatrivalit-

susse (ainsana endise juhatuse koosseisust), kus ma vähemalt järgmise aasta alguseni pidevalt kaasa töötasin. Ning muidki vähemaid avalikke kohustusi korjus ühtesoodu. Kuid kõigepealt, kui senine «Loomingu» toimetaja J. Semper sai Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi haridusministriks, siis valiti mind uueks toimetajaks. Ja nagu 1923. a., nii pidin ka 1940. a. selle ajakirja otsekuu uuesti rajama. Pidin organiseerima uut kaastööliste võrku, pidama suurt kirjavahetust, tõlkima artikleid, parandama käsikirju, õiendama trükikojaga jne. (ühtki teist toimetusliiget esialgu ju polnudki!). Ise ei suutnud ma ajakirja jaoks enam kuigi palju kirjutada, muust juba rääkimata.

Kevadsuvel 1941 oli mu tervislik seisukord juba selline, et vahel suure vaevaga suutsin kodust toimetusse kõndida. Siis jäi Tartu sõjalgu, ja mina elasin paar nädalat metsas puu all. Tagasi tulles olin juba nii haige, et pidin mitmeks nädalaks haiglasse minema. Ja sealt lahkudes osutusin jälle nii omapead olevat, ilma mingi avalike kohustusteta, nagu polnud õieti enam varasest noormehepõlvest peale. Ja nüüd, toibudes väga aeglaselt haigusest, asusin taas ilukirjandusliku tegevuse kallale. Oli nii palju läbi elatud, et kõik senine näis olevat mõõtmatus kauguses. Järgmise talve jooksul kirjutasin mitu realistlikku jutustust. Kirjutamisel oli sama tundmus, mis poisikesepõlve katsete juureski: ei tea, milleks õieti kirjutad, kuid vahest ometi...

Kujutluspäevikust. See tsükkel oli praegusest pisut erinevas koosseisus kirjutatud ajavahemikul 1936—1939 ja ilmus «Loomingus» 1939. Ainult selle kuues miniatuur sündis haiglas 1941. a. augustis.

Metsapäevik. Kirjutatud suurelt osalt Vasula metsas Salatsi järve ääres kahe rinde vahel juulikuus 1941 peidus olles, päevpäevalise täpsusega, juhuslikult kaasasolnud paberitükkidele.

Kannatusastmed. Kolm iseseisvat miniatuuri. «Ennustus» kirjutatud Tallinna lähedal Meriväljal, kus suvitasin pärast Norra-reisilt saabumist 1939. a. Oli kuum sügissuvi, õhk täis põuas põlevate metsade ja soode suitsuvina, just nagu Esimese maailmasõja süttimise suvel 1914, kui suvitasin Laadoga saarestikus. Samuti oli maailma poliitiline õhkkond täis närvidele käivat pinevust. Kõik ennustas peatselt saabuvat katastroofi. Ses meeoleolus kirjutasingi selle laastu. Ta ilmus esialgu «Kujutluspäeviku» tsüklis sama aasta sügisel «Loomingus». — «Ühel kaunil suvepäeval» — see oli 21. juulil 1941, kui tegin Salatsi

J. Sooster: *Маленький Иллимар*. Moskva 1959.

järve äärest käigu Tartu ja tagasi ning sain laastus kirjeldatud kogemuste osaliseks. Laastu kirjutasin varsti pärast seda ja see ilmus esmakordselt kogus «Unelmate maa» 1942. — «Valujõgi» on kirjutatud augustis 1941 Tartu ülikooli I sisehaiguste kliinikus, kuhu siirdusin varsti pärast metsast tagasitulekut. Minu poolt mainitud palatinaabriks oli orkestrijuht Raimund Kull. Laast ilmus esmakordselt samuti «Unelmate maas».

Teadmisjanu. See oli esimesi pisut pikemaid töid, mis kirjutasin pärast haiglast väljumist 1941. a. sügisel. Selle aine oli mõttes tärganud juba kevadel 1910, kui jälgisin koos A. Laikmaaga Roomas Monte Pinciol ühe määrkassi erakordset uudis- ja teadmisjanu. Kuid tookord tehtud mõnerealsed märkmed

arendasin alles nüüd novelletiks. Nii teiste ahvide võitlus peegli pärast kui ka määrkassi oksaangu uurimine on enam-vähem täpselt kinnistatud. Töö ilmus esmakordselt «Ammukaare» I albumis 1942 Arthur Valdese autorinime all.

Kikerpilli viha. Selline omahuviline ja äkiline agulitüüp nagu vana Kikerpill oli mind juba ammu huvitanud ja ka novelleti alguse olin juba mõne aasta eest sõnastanud, teadmata, millega peaks lugu õieti lõppema. Kuidas võiks laheneda säärane pime ja rumal äkkviha? Aga eks ikka niisama jabur-mõttetu eneseväljavalamisega, nagu see oli tekkinudki. Lõpetasin novelleti septembri lõpus 1941 ja ta ilmus «Ammukaare» I albumis.

Ühe elu mõistatus. Külmetusin 1939. a. sügisel raskelt ja olin siis nädalapäevad väga kõrges palavikus haige. Kordus jälle sama, mis kord «Inimese varju» puhul: «Ühe elu mõistatuse» sündmustik ilmus mulle unes-nägemuses äärmise täpsusega. Oli, nagu oleksin kõik selle ise üle elanud. Ja samuti oli mul esialgu pisut jube seda lugu kirjanduslikult kasutada. Alles paar aastat hiljem asusin aine kallale, lisades-arendades seda omalt poolt ainult mõnede vähemate detailidega. Lõpetasin töö oktoobri algupoolel 1941 ja see ilmus «Ammukaare» I albumis. Nagu «Inimese vari», nii kuulub ka «Ühe elu mõistatus» mulle isiklikult väga lähedaste, mind ennast kuidagi valusalt riivavate teoste hulka...

Viimne tervitus. Novell, milles olen oma aja-pessimismi kõige teravamalt väljendanud. Selle kirjutamise ajal olid ju Hitleri hordid oma Euroopa vallutamise hoo kulminatsioonini jõudnud ja meigi maa täielikult nende võimuses. Meeleolu oli masendatud, peaaegu lootusetu, eriti sellepärast, et polnud mingit ülevaadet sellest, mis maailmas tõeliselt toimub. Ning selline meelolu oligi «Viimse tervituse» sisemiseks taustaks.

Ometi sündis teos ise täitsa juhuslikult, ette kavatsemata.

Juba mõni aeg oli mulle meeldinud pealkiri «Viimne tervitus», ilma et oleksin suutnud sellele mingit konkreetset sisu anda. 28. okt. õhtul 1941 istusin jälle laua juures, kirjutasin selle pealkirja ning hakkasin skitseerima nagu mingit eessõna. Kuid ka sellega lõpule jõudnud, ei teadnud ma vähimalgi määral, mis nüüd järgneb. Ainult jutustuse minavorm oli leitud ja lisaks kujunenud mingi sõja-katastroofist läbi käinud tegelase tüüp. Kus püüdis ta nüüd oma kannatuslugu kinnistada? Miskipärast peatus mõte Vahemere-äärsetel suurlinnadel. Barcelona, Marseille, Genua, Palermo — olin neis kõigis olnud, kuid Naapolit tundsin ometi kõige paremini. Jah, suur katast-

roof oli seda linna tabanud, ja nüüd mölgutas too nimetu tege-
lane selle tagapõhjal nii enese kui ka kogu hukkuva tsivilisat-
siooni saatuses. Sellest hakkas pilt pildi järel avanema, nii et
ma hädavaevu suutsin neid jälgida. Arenes sündmustik ja sel-
lega seotud mõttekäigud, mis hästi sobisid hoopis juhuslikult
valitud päevikuvormi. Järk-järgult jätkasin oma tööd, ilma et
oleksin palju teadnud, mida just homme päev mu tegelase sule
alla toob. Kuid selline katkendlik kompositsioon ei sundinud
ka selle üle muretsema.

Oma näljapäevil a. 1910 olin suure osa Sorrento teed läbi
hulkunud ja 1928. aastal jala Cumas käinud, samuti oli Naapoli
linna-ilme teravalt mu mällu sööbinud. See andis tugeva realist-
liku põhja mu kujutlusele, mille najale võisin muugi veenvalt
ehitada. Mis aga puutub ideelisse sisusse, siis olin viimased ajad
nii pidevalt nende süngete mõttekäikudega tegelnud, et vähi-
malgi määral ei tarvitsenud neid ilukirjanduslikult simulee-
rida. Neis väljendus mu enese pessimism kõike seda vaadeldes,
mis kogu maailmas toimus ja veelgi ähvardas toimuda. Tsvili-
satsiooni hukkimine, kultuuri loojang... Just selle isikliku
kaasatundmise tõttu oli äärmiselt lihtne ja vaevata kirjutada,
ning see loomulikkus peaks kajastuma ka jutustamisviisis.

12. novembril jõudsin lõpule, s. o. ainult kahe nädalaga.
Nõnda — üksnes intuitsioonile toetudes — olin kord väga
ammu kirjutanud «Jumala saare». Kuid siis toimus see nooruse
romantilises uhas, nüüd aga elus kogenud inimese kibeda resig-
natsiooniga. Maailma ajaloo traagilised aastakümned olid möö-
dunud meie eneste silmade ees ning meie tunnetesse ja mõte-
tesse jäljed jätnud...

Järgnevail aastail tegin korduvalt katseid «Viimset tervitust»
trükkis avaldada. Tõeliselt võis see ilmuda alles mu «Teoste»
teises köites — s. o. 16 aastat pärast ta kirjutamist. Kuid selleks
ajaks oli ta juba paljugi oma psühholoogilisest aktuaalsusest
kaotanud...

Viikingite veri. Kuigi «Unelmate maa» esimene redaktsioon,
millesse kuulusid eelmised novellid ja miniatuurid, okupatsiooni-
võimudelt trükiluba ei saanud, jätkasin ma talvel 1941/1942 oma
ilukirjanduslikku tööd. «Viikingite veri» põhjeneb ühel ranna-
meeste inglise keelega uhkeldamise anekdoodil. Sidusin selle
nüüd Ahvenamaa saarestiku-miljöö ja tüüpidega. Just sama-
suguseid Ameerikast koju saabunud köögitüdrukuid nägin seal
kord ühel rahvapeol. Lõpetasin novelleti veebruari lõpus 1942
ja ta ilmus «Unelmate maas» samal aastal.

Kõnelus pimedaga. Märtsi alguses 1942 kohtasin Tartu tänaval tõesti seesugust pimedat ja juhtisin ta kesklinna. Samuti on teoses enam-vähem täpselt jäljendatud meie mõttevahetust. Kokku võttes kajastus selleski okupatsiooniaja masendusmeeleolu ja protest ümbritseva pimeduse vastu.

Käsu Hansu noorus. Juunis 1942 asusin Haaslava Kurepallu. Ümbrus oli huvitav, kuid mina ise haiglane. Raske aeg sundis pilku kaugemale heitma ja ajaloolisi võrdkohti otsima. Juba Tartus olin sattunud Käsu Hansu kroonika kirjutamise ideele ja asusin seda nüüd Kurepalus teostama. Lugesin rohkesti — Bienemanni ja teisi ajaloolasi ning Põhjasõja-aegset rahvaelu käsitlevaid teoseid. Samuti lugesin läbi peaaegu kogu rootsiaegse eestikeelse kirjanduse. Augusti lõpus tegin sõidu Puhja, peatudes pikemalt Kavilda linnamäel, Puhja kiriku juures ja Soova veskil. Samuti muretsesin võimalikult üksikasjaliku ülevaate veerandtuhanda aasta tagusest Tartust, ta tänavast, ehitistest, elust. Tahtsin ise kõiki tegevuskohti näha, et neid võimaliku realismiga kirjeldada. Mu kavatsus oli suur: teos pidi käsitlema Käsu Hansu eluloo poisikesepõlvest raugaeani, kahekolmesaja lehekülje ulatuses. Kuid ta osutus olevat ühtlasi suurem, kui võimalik teostada nois rahutuis oludes. Jõudsin kirjutada ainult kuus esimest peatükki, mis käsitlevad nimitegelase varasemat noorust, lisaks umbes samas ulatuses irdlehekülgi hilisemaist järkudest. Kuid juba aasta lõpuks selgus, et mul võimalused puuduvad kavatsuse lõpuleviimiseks ja et kõik peabki pooleli jääma.

Uned. Kolm miniatuuri. Esimene mingi poolnägemus mu Helsingi aegadest 1915, teine kokkuvõtte mitmest une-meeleolust, kolmas aga kinnistatud a. 1943 — täpselt nähtud une järgi, kohe ärghates.

Uuemat rahvaluulet. Juulis 1943 tegin väljasõidu Luke asundusse Nõos. Ja seal siis jutustaski üks maamees — mu enese kaugelt sugulane — need lookesed, ise kavalalt muheldes.

Armastuskiri. Veelgi aasta hiljem. Olin vahepeal evakueerunud Tartust, elanud paar kuud Viljandis ja asunud siis Uusnasse Everti tallu. Nii närveldav kui oligi elu, ometi töötasin palju. Muuseas kirjutasin seal juunikuul 1944 kümme päeva jooksul ka selle novelli, mille tegelaskond ja tegevustik näib nii võõrana kõigele sellele, mis tollal tõeliselt mõtteid täitis.

Kunagi aastate eest olin kinnistanud üheainsa lause: «Lugu algas sellega, et Kantre-Juula sai kirja.» Kes oli see Juula, kus elas, millest talle kirjutati? Oletasin, et see võiks olla keegi elatanud inimene, veetnud seni segamatult oma päevi kuskil külakolkas, nüüd aga paiskab see esimene talle saabunud kirjokogu elu segamini... Kuid ikkagi: milles oli siin tõeliselt küsimus? Nüüd aga selgus äkki kõik nagu välgu sähvatusel: hulk tegelasi, nende komplitseeritud vahekorrad ja neid ümbritsev reaalne olustik. Oli imekerge, ennastki värskendav kirjutada. Jälle püüdsin ma saavutada võimalikku vormilihtsust, asjalikkust ja intiimsust, nagu «Väikese Illimari» puhulgi. Kirjutasin viis eri redaktsiooni, jõudmata küll täieliku enesega rahuloluni. Novell ilmus sama 1944. a. suvel ajalehe «Maa Sõna» joone all ning 1946. a. kogus «Elu ja kangastused».

Maantee ääres. Skitseerisin selle laastu 1944. a. suvel, istudes maantee ääres Uusna ja Viljandi vahel. Ilmus esmakordselt kogus «Elu ja kangastused».

Õisi mõtisklusi. Kirjutatud novembris 1944 Uusnas Everti talu kõrval vanas majakeses, kus elasin täitsa üksi, peaaegu pimedas. Üheksa miniatuuri sest tsüklis ilmusid järgmisel aastal «Loomingus».

Ligimesed. Neli iseseisvat miniatuuri. Esimene kirjutatud 1942. a. Luunjas Kurepalus ja ilmus samal aastal «Ajakirjas Naistele». Teine ja kolmas kirjutatud Uusnas sügisel 1944, neljas aga Nõmmel 1945. a. algul.

Muredemaa. Kolm iseseisvat miniatuuri. Esimene kirjutatud a. 1941 ja kolmas 1945. Keskmine neist ilmus kogus «Valitud novellid» 1942, pealkirja all «Lumelend», kõik kolm aga praeguse pealkirjaga kogus «Elu ja kangastused».

Ema ja laps. Kaksteist dialoogikatket, mis tärganud peas jalutusil Nõmmel novembris 1945 ja fikseeritud sealsamas kahe päeva jooksul.

Kuid viimaste laastu-tsyklitega olengi jõudnud juba hoopis uude ajajärku mu elus.

Hakkasin lähenema 60-ndale eluaastale. See on juba iga, mis tähendab ühtlasi lähenemist tõelisele vanadusele, kui mitte alati ka vaimses, siis vähemalt füüsilises mõttes. Minule tähen-

dasid paarkümmend järgnenud aastat igatahes viimase protsessi pidevat jätku. Selle lisaks kujunesid välistingimused, mis tõkestasid mu loomingulist tegevust neilgi ajajärkudel, mil oleksin selleks veel võimeline olnud. Ühtlasi oli kriitiline meel, nõudlikkus enese vastu ja tehniline oskus koguni kasvanud, nagu vähemalt ise arvan. Niisiis väga vastuoluline seisund: ühelt poolt veel taht ja võimet loominguliseks tegevuseks, teiselt poolt aga ometi selleks vajalike eelduste puudumine. Ja seda vahel kõige argisemaski mõttes.

Põgenevad Saksa okupatsiooniväed põletasid kogu selle linna-jae, kus Tartus elas. Mul polnud seal enam elamisvõimalust ja olin sunnitud asuma Tallinna Nõmmele. Sellega küll lähemale meie avaliku elu keskusele, kuid mitmeti ka harjumatusse ümbrusse.

Esimene poolkümnend kulus siin peamiselt kohanemiseks ja praktiliseks tegevuseks. Hoolimata kehvast tervisest töötasin ma Kirjanike Liidu juhatuses ja allorganisatsioones, kirjutasin artikleid, toimetasin teiste teoseid, tõlkisin. Samasugust puhtloomingulist tegevuse loidumist võib märgata osalt teistegi kirjanike juures tol ajal.

Kuid kohe 50-ndate aastate algusel oli sellel praktiliselgi tegevusel lõpp. Algas isikukultuse süngeim järk, mis tähendas eesti kirjanduses vulgaarsotsioloogiliste kriteeriumide mõjulepääsu ja sai mõneleegi kirjanikule saatuslikuks. Mind visati Kirjanike Liidust välja, tühistati rahvakirjaniku nimetus ja võeti pension. Mind nimetati avalikult Stolõpini käsilaseks, tüüpiliseks kodanlikuks ajaloovõltsijaks ja vihaseimaks rahva-vaenlaseks, kelle toodang kõlbavat ainult ajaloo prügikasti. Kõik mu teosed võeti käibelt, minult ei ilmunud enam ühtki raamatut ega saanud ma viie aasta jooksul ajaleheski rida avaldada; isegi tõlketööd ei antud mulle. Ja see kõik ilma vähimagi minupoolse enesekaitse võimaluseta.

Mil määral selline ohtlik seisund loomingulist tööd võimaldas, seda võib arvata.

See vaenuõhkkond hakkas alles pikkamööda lahtuma. Kõik senised soodustused taastati ja aastail 1957—1962 võis umbes pool mu toodangust kaheksaköitelises «Teoste» kogus uuesti ilmuda. Kuid selleks ajaks oli mu iga ja tervislik seisund veelgi vähem kohane pingelisemaks tööks. Ning sellepärast võingi siin mainida ainult paari vähegi ulatuslikumat ilukirjanduslikku pala hilisemailt aastailt.

Põgenemine. See oli mõeldud pikema jutustusena, kuid jõudsin hakkama saada põlu all olemise ajal a. 1952 ainult selle katkega, mille võisin mõni aasta hiljem ka «Loomingus» aval-

dada. Aine oli võetud fašistliku okupatsioonaja oludest, sündmuskohana silme ees üks Tallinna eeslinn, mida hästi tunnen.

Keiserlik kokk. Mind oli juba kauemat aega huvitanud oma-aigne optandi tüüp. Tihtipeale olid need ilma kodumaa ja rahvuse tundeta omahuvilised inimesed, kes vahetasid asukohti ning vaateid ainult ainelisi hüvesid silmas pidades. Kas oleksid nad kodumaale tulnud, kui nende mugav põli oleks kodusõja raskeil ajal võõrsilgi edasi kestnud? Juba 1942. a. Haaslava Kurepalus elades tegin esimese visandi säärasest «keiserlikust kokast», vaadeldes tema vastuolulist olemust peamiselt ta perekondliku elu raames. Kuid 1957. a. sama aine juurde tagasi tulles avardasin neid raame, vaadeldes seda tüüpi juba lähemalt kodanliku aja miljöo taustal. See oli siiski inimlik draama, kurb ja kaastundmust äratav...

Peale nende novellide kirjutasin veel rea poolilukirjanduslikke pisipalu, mida nende laadi tõttu võis kiiluda «Marginaalia» hilisemasse väljaandesse või mis on seni üldse avaldamata.

Kuid kõnesolev kümnend on mu ilukirjandusliku loomingu seisukohalt ometi olulisema tähtsusega, kui võiks seda eelmise pihtimuse järgi arvata. Selle jooksul olen nimelt kogu oma toodangu — nii ilukirjandusliku kui ka muu — algusest lõpuni väga suures ulatuses ümber töötanud. Mis puutub eriti mu varasematesse novellidesse, siis on siin tegemist mõnegi teose otseselt uuesti kirjutamisega, teistel puhkudel aga sisu ja vormi tihendamise ning viimistlemisega. Kuid sellepärast ei tule ka iga üksiku teose sünnilugu lõpetada tema esialgse trüki avaldamisega, vaid jätkata tänapäevani. See on olnud pidev protsess, ikka uuesti korduvate jõupingutustega. Ning see pole minu arvates olnud mahavisatud vaev, kuigi ma ka nüüd ei näe põhjust enesega rahulolemiseks.

*

Kriitiliste teoste sünni puhul pole isikliku elu tingimustel ja neist võrsunud meeleoludel kaugeltki sellist tähtsust. Nad pole sel määral osa inimese elust ega seo nendega ka meeldesööbinud mälestused. Ilukirjanduslikku teost kirjutades elatakse oma tegelaste saatusele kaasa, vahel otse ahastusliku kirega. Seevastu jääb hinnatavamgi kirjanduslooline uurimus või väärtuslikumgi teoreetiline artikkel laadilt loogilis-mõistuspäraseks, ilma suurema elamusliku sisuta. Kriitiliste sõnavõttude enamiku sünnipõhjused on tihti hoopiski praktilist laadi: tahe teiste poolt päevakorrale tõstetud küsimustes kaasa rääkida,

järjekordsete uudisteoste arvustamise vajadus või ka lihtsalt kõrvvalt tulnud tellimuse täitmine. Emotsionaalne suhe autori ja aine vahel võib siin hoopis puududa.

Nii on ka minul vähe artikleid, mille sündi mäletaksin nii täpselt kui suurema osa ilukirjanduslike teoste oma. Ja sellepärast tahaksin siin pigemini meenutada, kuidas minust üldse juhuslikult sai kirjandusloo uurija ning kriitik. Et viimasele alale kuuluv produktsioon mahult lõpuks ületabki mu ilukirjandusliku toodangu, sellegi põhjused on samuti juhuslikud.

Õieti on mu esimeseks arvustuslikuks tööks essee «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» (1908), kui mitte arvestada mõnd poollelijäänud katset. See pikk artikkel kujunes aga täitsa ilma eelnevalt tehtud kavata. Olin lugenud a-il 1907 ja 1908 Helsingis elades rohkesti Vildet ning teinud enese jaoks märkmeid, mille arv ühtesoodu kasvas. Siis hakkasin juba kavakindlamalt lugema, haarates kaasa ka Petersoni. Ja lugemisel tehtud märkmeist kujuneski lõpuks essee. Kuid nagu oli selle sünd olnud ettekavatsematu, nii jäi ka selle kompositsioon laialivalguvaks, ilma kindlama selgroota. Et ta omal ajal ometi nii palju tähelepanu äratas, see osutab ainult, millistes lapsekingades liikus tollal veel meie arvustus.

Samasugustest lugemisel tehtud märkmeist sai alguse ka teine mu tolleaegne teos — folkloristlik uurimus «Põrgu värvavas». Lisaks on see diletandi tööna sooritatud ilma teadusliku meetodita ja paiguti küllaltki naiivne.

Neile asjaarmastuslikele katsetele on aga järgnenud kümme köidet lühemaid artikleid, kolm suuremat kirjandusloolist uurimust ja mõnes suhtes selle laadiga seotud reisikirjad ning mälestused. Kuid kõigi nende algatumise ja teostumise jälgimine ületaks juba käesoleva kirjutise raamid.

*

Lõpetades seda ülevaadet tahaksin peatuda veel ühel küsimusel.

Mind on tihti peetud peamiselt stilistikks, on rõhutatud erilist stiili kultiveerimist, stiili ilu, keele muusikat jne. Mulle enesele näib ses vaates peituvat põhjalik eksitus. Välja arvatud vahest mõned nooruskatseted, pole mind kunagi esmajoones huvitanud stiil nagu puhtvormiline nähtus ja väärtus omaette, veel vähem oleksin taotlenud mingit iseseisvat keele ilu või muusikat. Just selle vastu, oma paremaid novelle kirjutades pole ma üldse stiilile mõelnud, vaid mind on huvitanud sootuks teine küsimus.

Olen nimelt püüdnud pääseda aine olemusele nii lähedale

kui vähegi võimalik. Olen tahtnud näha seda äärmiselt selgelt ja sõnastada viimse võimaliku ökonoomiaga. Kõik minu heitlused mõne aine kallal paljude aastate jooksul on olenenud sellest, et ma pole suutnud ainet näha ja tunda tarviliku selgusega. See on kuidagi virildunud mu ees, tema sisu on olnud ebaloogiline ja kontuurid ähmased. Alles pikkade katsetamiste järel on ta hakanud mulle kristalliseeruma, ja siis on jõudnud äkki hetk, mil teose vormimine on osutunud kergeks ning töö jõudnud võrdlemisi ruttu lõpule.

Kui minu stiilil on mingit erilist ilu või musikaalsust, siis on see ainult kõrvalnähtus, mitte aga iseseisvalt asetatud eesmärk. Ma pole küll oma toodangu suuremas osas käsitletud rahvapäraselt-lihtsaid aineid, kuid ka komplitseeritumate ainete käsitlel on mu ideaaliks olnud ometi võimalik selgus ja lihtsus, niipalju kui see ei sõdi ainete olemuse vastu. Seejuures on mind küll huvitanud kompositsiooni küsimus, nii suures kui ka väikeses ulatuses — kuni üksiku lauseni, mis väljendab ainult väikest aine detaili tema loogilises seoses tervikuga. Kuid just sellest selguse püüdest on nähtavasti olenenud stiili plastika, kompositsiooni loogikast aga stiili rütmika. Sest äärmine selgus ja loogika avaldub harilikult ikka plastiliselt ning rütmiliselt, nagu näeme ka rahva vanasõnadest, mõistatustest ning kõnekäändudest.

«Vorm on ainult sisu välimus.» Ma ei suuda vormiprobleemi võtta eraldi ja väljaspool sisu küsimust. Ainet on vaja tunda selgena, plastilisena, rütmilisena. Vastavad voorused avalduvad siis vormis iseenesestki. Ses suhtes on minu ideaal olnud ühesugune nii ilukirjanduslikes kui ka kriitilistes teostes ning olen jälginud siin peaaegu ühesugust meetodit. Et seda pole kerge teostada ja et selles ainult ajuti olen õnnestunud, selles olen kõigepealt ise teadlik.

On küll tõsi, et ma omal ajal piike murdsin just nn. vormikultuuri nimel. Kuid see tähendas protesti meie senise eba-kunstilise, ebaesteetilise mõtlemisviisi vastu. Ajajärgust ja oludest tingituna avaldus mu protest vahest ühekülgselt ja ebaselgelt. Seegi on omalt poolt tõenduseks, kui raske on väljendada tõesti selgelt, kõigile tajutava loogikaga oma mõtteid.

BIBLIOGRAAFIA

Pidevalt korduvate kirjastuste nimed on lühendatud järgmiselt: Osaühisuse Noor-Eesti Kirjastus — Noor-Eesti, Odamehe kirjastus — Odamees, Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus — EKS ja Eesti Riiklik Kirjastus — ERK. — Teoste ilmumiskoht Tallinn on märgitud tähtedega Tn ja Tartu — Tu. — Nurksulgudes esitatud tekst puudub raamatu tiitel-lehel.

I. FR. TUGLASE ERI RAAMATUINA ILMUNUD TEOSED

1906. Hingemaa. Noor-Eesti, Tu.
1908. Kahekesi. Novellid. Noor-Eesti, Tu.
1913. Liivakell. Noor-Eesti, Tu.
„ Öhtu taevas [Kahekesi, 2. tr.] Noor-Eesti, Tu.
1914. Juhan Liiv. Monograafia. Noor-Eesti, Tu.
„ Kaks juttu. Hingemaa, Hunt. Noor-Eesti, Tu.
1915. Felix Ormusson. Romaan. Noor-Eesti, Tu.
1917. Saatus. Novellid. Kirjastus-ühisus «Maa», Tn.
1918. Teekond Hispaania. Kirjan. ühing «Siuru», Tn.
„ Arthur Valdes. Odamees, Tu.
1919. Mait Metsanurk. Kriitiline essee. Kirjan. ühing «Siuru», Tn.
„ A. H. Tammsaare. Kriitiline essee. Odamees, Tu.
„ Aja kaja. Noor-Eesti, Tu.
„ Kriitika I. Noor-Eesti, Tu.
„ Liivakell I. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.
1920. Liivakell II. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.
„ Öhtu taevas. 3. tr. Noor-Eesti, Tu.
„ Felix Ormusson. Romaan. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.
„ Aja kaja. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.
„ Kriitika IV. Noor-Eesti, Tu.
„ Raskuse vaim. Novellid. Noor-Eesti, Tu.
„ Toome helbed. Novell. Noor-Eesti, Tu.
„ Suve öö armastus. Novell. Noor-Eesti, Tu.
„ Jumala saar. Novell. Odamees, Tu.
„ Henrik Ibsen. Essee. Odamees, Tu.
„ William Shakespeare. Essee. Odamees, Tu.
„ Eesti uuem ilukirjandus. Ülevaade. Odamees, Tu.

1921. Saatus. Novellid. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.
 „ Popi ja Huhuu. Novell. Noor-Eesti, Tu.
 „ Inimsööjad. Novell. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kirjanduslik päevaraamat. O.-ü. «Varrak», Tu.
 „ Marginaalia. Mõtted ja meeleolud. Odamees, Tu.
 „ Maailma lõpus. Novell. Odamees, Tu.
1923. Teekond Hispaania. 2. tr. Eesti Kirjastus-Ühisus, Tn.
 „ Hingemaa. Novell. Eesti Kirjastuse Ühisus, Petrograd.
1924. Poet ja idioot. Novell. Noor-Eesti, Tu.
1925. Hingede rändamine. Novellid ja miniatuurid. Noor-Eesti, Tu.
 „ Eduard Vilde. Äratrükk «Loomingust», Tu.
1926. Kriitika II. Noor-Eesti, Tu.
 „ Ado Grenzsteini lahkumine. Uurimus. Noor-Eesti, Tu.
 „ Eesti uuem ilukirjandus. EKS, Tu.
1927. Juhan Liiv. Elu ja looming. Noor-Eesti, Tu.
1928. Popi ja Huhuu. Novell. K. Ü. «Loodus», Tu.
 „ Teekond Põhja-Afrika I. Tuneesia. Noor-Eesti, Tu.
1929. Teekond Põhja-Afrika II. Alžeeria. Noor-Eesti, Tu.
1930. Teekond Põhja-Afrika III. Maroko. Noor-Eesti, Tu.
 „ Karl Rumor. Elu ja loomingu piirjooni. Noor-Eesti, Tu.
 „ Toompea vanglas. Revolutsiooni mälestusi. Noor-Eesti, Tu.
1931. Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine. Äratrükk «Loomingust», Tu.
1932. Eesti Kirjameeste Selts. EKS, Tu.
1933. Lisandeid Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole. EKS, Tu.
1934. Lühike eesti kirjanduslugu. EKS, Tu.
 „ Rahvuslik kirjandus. EKS, Tu.
 „ Hunt. Kirjastusühisus «Loodus», Tu.
1935. Valimik novelle. Kirjastusühisus «Loodus», Tu.
 „ Hunt. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika I. 2. täiend. tr. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika II. 2. täiend. tr. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika III. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika IV. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.
1936. Kriitika V. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika VI. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika VII. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kriitika VIII. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kuldne rõngas. Novellivalimik. Noor-Eesti, Tu.
 „ Lühike eesti kirjanduslugu. 2. tr. EKS, Tu.
1937. Väike Illimar I. Ühe lapsepõlve lugu. Noor-Eesti, Tu.
 „ Väike Illimar II. Noor-Eesti, Tu.
 „ Felix Ormusson. 3. tr. Noor-Eesti, Tu.
1938. Teekond Hispaania. 3. tr. Noor-Eesti, Tu.
 „ Väike Illimar I. 2. tr. Noor-Eesti, Tu.

1939. Väike Illimar II. 2. täiend. tr. Noor-Eesti, Tu.
 „ Ühe Norra reisi kroonika. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kogutud novellid I. Noor-Eesti, Tu.
 „ Kogutud novellid ja väikepalad II. Noor-Eesti, Tu.
 1940. Kogutud novellid ja väikepalad III. Noor-Eesti, Tu.
 „ Noorusmälestused. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tu.
 „ Asuja. Novell. Trükitööstuskool, Tn. [Trükit. 25 eks.]
 1941. Hingemaa. RK «Pedagoogiline Kirjandus», Tn.
 „ Meri. Riigi Trükitööstuskooli kirjastus, Tn. [Trükit. 25 eks.]
 1942. Unelmate maa. Eesti Kirjastus, Tu.
 „ Valitud novellid ja väikepalad. Eesti Kirjastus, Tn.
 1943. Tuhat aastat. Tall. Trükitööstuskooli kirjastus. [Trükit. 25 eks.]
 1945. Väike Illimar. [3. tr.] RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
 „ Esimene välisreis. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
 1946. Elu ja kangastused. Valitud novellid ja miniatuurid. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
 „ Maantee ääres. Tall. Riikliku Tarbekunsti Instituudi kirjastus. [Trükit. 50 eks.]
 1947. Eesti kirjanduse ajalugu IV. Kriitiline realism. RK «Teaduslik kirjandus», Tu.
 1948. Valitud jutud. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
 1951. Felix Ormusson. [4. tr.] Toronto.
 1955. Väike Illimar. [4. tr.] ERK, Tn.
 1956. Reisikirjad. [Lühendatud tr.] ERK, Tn.
 „ Väike Illimar. [5. tr.] ERK, Tn.
 1957. Ühe Norra reisi kroonika. [2. tr.] Ajalehtede-ajakirjade Kirjastus, Tn.
 „ Teosed I. Valik novelle ja miniatuure. ERK, Tn.
 „ Teosed II. Felix Ormusson, valik novelle. ERK, Tn.
 „ Kogutud novellid ja väikepalad I. Stockholm.
 1958. Väike Illimar. [6. tr.] Stockholm.
 „ Ema ja laps. ENSV Riiklik Kunstiinstituut. Tn. [Trükit. 35 eks.]
 „ Teosed V. Eesti Kirjameeste Selts. [2. tr.] ERK, Tn.
 „ Teosed VI. Juhan Liiv. [2. tr.] ERK, Tn.
 1959. Teosed VII. Valik kriitilisi töid. ERK, Tn.
 1960. Teosed VIII. Mälestused. ERK, Tn.
 „ Inimese vari. ENSV Riiklik Kunstiinstituut, Tn. [Trükit. 10 eks.]
 1961. Teosed IV. Reisikirjad. ERK, Tn.
 1962. Teosed III. Väike Illimar. [7. tr.] ERK, Tn.
 1966. Marginaalia. Mõtteid ja meeleolusid. RK «Eesti Raamat», Tn.
 „ Meri. RK «Eesti Raamat», Tn.
 „ Neli novelli. Kirjastus «Perioodika», Tn.

II. FR. TUGLASE TEOSTE ERI RAAMATUINA ILMUNUD TÖLKED

1911. Vilkkuva tuli. Otava, Helsinki. Tõlk. E. Tavia [Aino Suits].
1919. Kohtalo. Otava, Helsinki. Tõlk. A. Kallas.
1922. Vasaras nakts mila. Izdevejs «Leta», Rīgā. Tõlk. R. Valdess.
Popitis un Huhū. Izdevejs «Leta», Rīgā. Tõlk. R. Valdess.
1923. Pasaules malā. Izdevejs «Leta», Rīgā. Tõlk. E. Zālite.
1924. Kvin noveloj. M. Tamverki kirjastus, Haapsalu. Tõlk. H. Seppik.
„ En la fino de la mondo. M. Tamverki kirjastus, Haapsalu. Tõlk.
H. Seppik.
„ Popi kaj Huhuu. M. Tamverki kirjastus, Haapsalu. Tõlk. H. Seppik.
1933. Végzet. Kner Izidor kiadása, Gyoma. Tõlk. E. Virányi.
1935. Am Rande der Welt. J. G. Krüger Verlag, Tartu. Tõlk. Fr. Schwarz.
„ Des Menschen Schatten. J. G. Krüger Verlag, Tartu. Tõlk.
Fr. Schwarz.
1939. Viron kirjallisuuden historia. Otava, Helsinki.
1956. Маленький Иллимар. Госуд. изд. детской литературы, Москва.
Tõlk. Liidia Toom.
1958. Маленький Иллимар. Москва. Tõlk. Liidia Toom. [Trükit. pime-
date kirjaga, 6 köidet.]
1959. Маленький Иллимар. Госуд. изд. художественной литературы,
Москва. Tõlk. Liidia Toom.
- „ Illimar. Verlag «Der Morgen», Berlin. Tõlk. Fr. Schwarz.
- „ Mažasis Ilimaras. Valstybinė Grožinės Literatūros Leidykla, Vil-
nius. Tõlk. E. Astramskas.
1960. Mazais Illimārs. Latvijas Valsts Izdevniecība, Rīgā. Tõlk. D. Plakidis.
„ Vikingu kraujas. Valstybinė Grožinės Literatūros Leidykla, Vilnius.
Tõlk. E. Astramskas.
1961. Золотой обруч. Эстонск. госуд. издательство, Таллин. Tõlk.
Liidia ja Leon Toom.
- „ Der goldene Reifen. Verlag «Der Morgen», Berlin. Tõlk. E. Meier.
1962. Kultainen rengas. Kansankulttuuri, Helsinki. Tõlk. R. Kilpi-
Hynynen.
Mały Illimar. Czytelnik [Warszawa]. Tõlk. M. Kowalwska.
1963. К своему солнцу. Советский Писатель, Москва. Tõlk. Liidia ja
Leon Toom.
1965. Малкяят Иллимар. Народна Култура, София. Tõlk. M. Mihhal-
kova.

III. FR. TUGLASE TÖLKES ERI RAAMATUINA ILMUNUD TEOSED

1912. Valitud leheküljed I. Noor-Eesti, Tu.
1913. A. Kallas: Lahkuvate laevade linn. Noor-Eesti, Tu.
1918. A. Kallas: Tähelend. Odamees, Tu.
1919. Valitud leheküljed II. Noor-Eesti, Tu.

1921. A. Kallas: Noor-Eesti. Noor-Eesti, Tu.
1922. A. Kallas: Võõras veri. Kirjastus akt. s. «Varrak», Tu.
1923. J. Aho: Vaikne meri. EKS, Tu.
1924. A. Kivi: Seitse venda. EKS, Tu.
- „ A. Kallas: Barbara von Tisenhusen. «Varrak», Tu.
1928. A. Kallas: Kogutud teosed IV. Reigi õpetaja. EKS, Tu.
1929. A. Kallas: Hundimõrsja. Noor-Eesti, Tu.
- „ J. V. Lehtonen: Victor Hugo. EKS, Tu.
- „ A. Kallas: Kogutud teosed VI. Tähelend. [2. tr.] EKS, Tu.
1930. A. Kallas: Kogutud teosed V. Katinka Rabe. EKS, Tu.
1931. M. Jotuni: Argielu. Noor-Eesti, Tu.
- „ A. Kallas: Kogutud teosed II. Valge laev. EKS, Tu.
1932. A. Kallas: Püha Jõe kättemaks. EKS, Tu.
1933. H. Holma ja V. Berthold: Muhamed ja islam. EKS, Tu.
- „ W. Söderhjelm: Itaalia renessans I. EKS, Tu.
1934. B. Ståhlberg: Päikese tõusu poole. Noor-Eesti, Tu.
- „ A. Kivi: Nõmmekingsepad. EKS, Tu.
1935. A. Kivi: Seitse venda. 2. tr. EKS, Tu.
1938. A. Kallas: Kogutud teosed III. Surmav Eros. EKS, Tu.
- „ A. Anttila: Sissejuhatus uus-aja kirjanduse peavooludesse. EKS, Tu.
1939. A. Tšehhov: Valik novelle. EKS, Tu.
- „ Š. Aleihhem: Autobiograafilisi andmeid. Tu.
1942. A. Kivi: Seitse venda. 3. tr. Tartu Eesti Kirjastus.
1945. A. Tšehhov: Valitud novellid. [2. täiend. tr.] RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
1948. A. Tolstoi: Peeter Esimene I. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
- „ A. Tšehhov: Sireen. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
1949. A. Tolstoi: Peeter Esimene II. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tn.
- „ J. Genss: Vene realistlik maalikool. NSVL Kunstifondi Eesti Vabariiklik Osakond, Tn.
1950. M. Gorki: Artamonovite ettevõtte. ERK, Tn.
1952. A. Tolstoi: Peeter Esimene. [2. tr.] ERK, Tn.
1955. A. Kivi: Seitse venda. [4. tr.] ERK, Tn.
- „ M. Gorki: Teosed I. [Koos teiste tõlkijatega.] ERK, Tn.
1956. A. Kivi: Seitse venda. [5. tr.] Stockholm.
1957. A. Kivi: Nõmmekingsepad. [2. tr.] ERK, Tn.
- „ A. Kallas: Valitud teosed. ERK, Tn.
1959. A. Tolstoi: Peeter Esimene. [3. tr.] ERK, Tn.
- „ M. Gorki: Teosed IX. [Koos teiste tõlkijatega.] ERK, Tn.

SISUKORD

Saateks	5
Biograafiat	7
Ain Kaalep — Kuningakatse	16
Oskar Urgart — Tuglase kirjanduslikust algusest	20
Aleksander Looring — Noor Tuglas punaseil aastail	29
Gustav Suits — Tuglase pagulaspäevilt Soomes	42
Nigol Andresen — Tuglase noorusportreedest	45
Johannes Barbarus — Loov inimene	52
Aleksander Aspel — Tuglase novellisüsteem	54
Marie Under — «Sääl tuli Tuglas...»	65
Ott Kangilaski — Mitte ainult sõnakunstnik	67
Endel Sõgel ja Eduard Päll — Kolmveerand sajandit eluteed, 60 aastat kirjanduslikku tööd	79
Lembit Rimmelgas — Friedebert Tuglas 75-aastane	94
Ain Kaalep — Novellist «Viimne tervitus»	106
Hans Kruus — Kõrvutikäidud teelõikudelt	109
Johannes Semper — Esimesi muljeid	115
Voldemar Panso — Kuidas Tuglas meile tuli	120
Harald Haberman — Tuglas, öö ja inimene	123
Gustav Ernesaks — Vaata, siin on inimene	126
Jaan Eilart — Tuglase selja taga	128
Jaan Kross — Androgüüni päev	138
Aadu Hint — Lihtsalt Tuglas	141
Mati Unt — Ühele Tuglase marginaalile mõeldes	148
Paul Rummo — Tuglas Tulekumardaja	151
Rudolf Sirge — Tuglas aastate aknast	157
Ülo Tonts — Tuglas ja Kirjandusmuuseum	165
Friedebert Tuglas — Teoste sünnilood	177
Bibliograafia	218

ТУГЛАС ПАЗАМА СОВРЕМЕННИКОВ

Составитель Руммо Паул Матсович

На эстонском языке

Оформление П. Лухтейна

Издательство «Ээсти Раамат»

Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja E. Lehiste

Kunstiline toimetaja A. Vender

Tehniline toimetaja P. Kass

Korrektorid A. Kiho ja E. Toots

Ladumisele antud 28. XII 1965. Trükkimisele antud 28. I 1966. Paber 60×90, 1/16. Trüki-poognaid 14 + 2 poognat lisasid. Arvestus-poognaid 14,68. Trükiarv 12 000. Tellimise nr. 3520. MB-01359.

Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42

Hind 97 kop.

7-2-2

45
42
25/80
KV. N
NR

TÜ RAAMATUKOGU

10300015961248

7

A-27509